

Sjuttonhundratal

2008

- JONAS NORDIN: *Inledning* | 3
OSKAR SJÖSTRÖM: *Sekreta bibangen 1741 och deras idépolitiska bakgrund* | 5
HENRIKA TANDEFELT: *Tacksägelse, troféer och en talmans död: politiska ceremonier och scener under krigsåren 1788–1790* | 25
MARIE-CHRISTINE SKUNCKE: *Carl Peter Thunbergs japanska resa i 1770- och 1780-talens medier* | 44
GÖRAN RYDÉN: *System och föränderlighet i synen på det svenska bergsbruket under 1700-talet* | 63
ANNA CULLHED: *Känsla som kunskap: poesi och historia i Robert Lowths De sacra poesi Hebraeorum* | 82
INGI SIGURÐSSON: *The publication of educational works for the people of Iceland and their reception, c. 1770–1830* | 99

RECENSIONER: HISAYASU NAKAGAWA & JOCHEN SCHLOBACH (RED.), *L'image de l'autre vue d'Asie et d'Europe*. 125; ROBERT RIX, *William Blake and the Cultures of Radical Christianity*. 127; EMANUEL SWEDENBORG, *Om darrringar*. 129; GÖRAN NILZÉN, *Carl Gyllenborg. En frihetstida hattpolitiker*. 131; PATRIK WINTON, *Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766*. 132; JAKOB CHRISTENSSON (RED.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. 134; JOHAN CEDERLUND, *Classical Swedish architecture and interiors 1650–1840*. 135; SUSANNA SCHERMAN, *Marieberg och 1700-talets kakelugnar*. 137

SÄLLSKAPETS EGNA ANGELÄGENHETER	140
VERKSAMHETSBERÄTTELSE	140
STYRELSENS SAMMANSÄTTNING	140
MEDLEMSMARIKEL	141
MEDVERKANDE I DENNA ÅRGÅNG	143

Sjuttonhundratal

Utgiven av *Sällskapet för 1700-talsstudier*
med medel från *Riksbankens Jubileumsfond*

Redaktör: Jonas Nordin
Recensionsredaktör: Sabrina Norlander Eliasson
Redaktionskommitté: Margareta Björkman,
Hans Helander, Bo Lindberg

Copyright: Sjuttonhundratal och författarna
Grafisk form: Dick Claésson
Tryck: Elanders, Stockholm
ISSN 1652-4772

Inledning

Jonas Nordin

Detta är den sista årgången av *Sjuttonbundrat*. Förhoppningsvis innebär det en förändring till det bättre. Nästa år, och som tidigare aviserats, hoppas vi nämligen kunna lansera en ny årsbok med en ännu tydligare nordisk och internationell dimension. Sällskapet för 1700-talsstudier har som bekant systersällskap i samtliga nordiska länder – och många fler därtill – och i slutet av februari träffade jag och Sabrina Erlander Eliasson kolleger från de finska och norska sällskapen för ett par dagars intensiva diskussioner om formerna för en gemensam årsskrift. De konstruktiva samtalen gav en mycket bra grund för det kommande samarbetet. Namnet på den nya publikationen är ännu under diskussion jämte ytterligare några detaljfrågor – det är en grannlaga uppgift att finna ett namn och en standard som fungerar i olika nationella traditioner. Vår målsättning är att kunna lansera den nya årsskriften redan till nästa år. Framtiden får utvisa om vi kan hålla denna tidsplan, men arbetet är nu i full gång.

Utvidgningen innebär att antalet abonnenter i ett slag mer än fördubblas. Den nya årsboken kan därmed bli ett betydelsefullt och vitalt forum för nordiskt tvärvetenskapligt utbyte med fokus på 1700-talet. Även om det är naturligt att tänka sig den nordiska dimensionen som stommen i vår publikation begränsas inte ambitionen därtill. Årsskriften kommer att utges utan geografiska eller disciplinära avgränsningar och förutom danska, norska och svenska, accepteras även bidrag på engelska, franska och tyska. Liksom hittills kommer bidragen att genomgå anonym lektörsgranskning och vi satsar på att hålla en hög vetenskaplig profil.

Som alltid är det dock inte den redaktionella ambitionsnivån som skänker värde åt en publikation utan kvaliteten på de bidrag redaktionen får att arbeta med. Jag vill därför sända ut en allmän inbjudan med efterlysning av högkvalitativa vetenskapliga artikelmanus. Så småningom hoppas vi kunna lansera en hemsida med utförliga manusinstruktioner, men tills vidare går det bra att följa de anvisningar som gällt för *Sjuttonbundrat*. Vi sätter inga tematiska restriktioner på bidragen, men vi förväntar oss att ämnet har någon beröring med »det långa 1700-talet».

Att 1700-talsforskning kan få en bred avgränsning visar inte minst Ingi Sigurðssonns bidrag i denna volym. Upplysningen, detta rubrikord för det artonde århundradet, nådde Island på samma sätt som övriga Europa, men kronologin är en annan än vi kanske vant oss vid, visar Sigurðsson. Ännu en bit in på 1900-talet kan man där se publiceringsverksamhet som skriver in sig i en organisk och levande upplysningstradition.

Sigurðssonns uppsats är en omarbetad version av ett föredrag från symposiet »Kunskapens vägar», som Sällskapet för 1700-talsstudier arrangerade i Göteborg i mars 2007. Från symposiet emanerar även Marie-Christine Skunckes, Göran Rydén och Anna Cullheds bidrag. Det är artiklar som på olika sätt förhåller sig till frågor om kunskapsutbyte under 1700-talet.

Ett helt annat tema behandlas av Oskar Sjöström i den inledande uppsatsen. De sekreta bihängen, som formulerades inför Sveriges anfall på Ryssland 1741, har länge gäckat forskningen. Redan Carl Gustaf Malmström dömde på 1800-talet ut dem som inte bara fullständigt verklighetsfrämmande utan även som hart när oförklarliga. Orealistiska må de ha varit, vilket är lätt för oss sentida betraktare att konstatera, men Sjöström placerar med sin studie in dem i ett sammanhang som åtminstone gör dem begripliga. Undersökningen är ett första steg mot en revidering av den svenska statsledningens syn på krig och fred under 1700-talet.

Henrika Tandelfelts bidrag, slutligen, berör också 1700-talets krig, men ur ett annat perspektiv. Om Sjöström visar hur diskussionerna fördes i de slutna politiska sammanhangen åskådliggör Tandefelt hur de krigiska framgångarna tvärtom manifesterades utåt.

Till denna årgång har jag haft hjälp av fil. dr Sabrina Norlander Eliasson, som fungerat som recensentionsredaktör. Att nordiska grannar emellan informera om den nationella forskning som bedrivs är inte minst viktigt för den kommande gemensamma årsskriften. Redaktionen emotser därför tacksamt recensionsexemplar av de skrifter som faller inom vårt sällskaps intresseområde.

Jonas Nordin

Sekreta bihangen 1741 och deras idépolitiska bakgrund

Oskar Sjöström

Den 6 augusti 1741 samlades en liten skara kring lantmarskalk Charles Emil Lewenhaupt, en av de främsta ivrarna för Sveriges anfall mot Ryssland, för att konferera i en högst angelägen fråga. Kriget hade trummats igenom i sekreta utskottet och riksdagens plena den 20 och 21 juli och krigsförklaringen trumpetedes högtidligt ut i huvudstaden en vecka senare. Ytterligare en dryg vecka hade nu förflutit och Lewenhaupt och många höga officerare med honom var förväntansfulla och ivriga att få avsegla mot Finland för att delta i krigshändelserna. Atmosfären var optimistisk bland de elva herrarna. De bildade en för ändamålet speciellt utsedd arbetsgrupp med uppgift att under en kort period – det blev nio dagar – författa tre hemliga och för framtiden förseglade dokument med underlag för de fredsförhandlingar som förr eller senare skulle komma att föras med Ryssland. De tre sekretärbihangena, som de kallades, skulle författas så att vart och ett kunde öppnas när en given situation uppstått i kriget. Det första bihanget var tänkt att öppnas om kriget gick väl för Sverige, det andra om det gick dåligt och det tredje om allting ändade i katastrof.

Sekretärbihangens innehåll

Det första sekretärbihanget förutsatte att Ryssland skulle komma att bli den makt som vände sig till Sverige med vädjan om fred. Under trycket från »Kongl. M:ts rättmätige wapens lycklige framgång» skulle några fredsunderhandlingar dock inte komma på fråga förrän Ryssland, som en gest av god vilja, först avstod »hehla Carelen, Kexholm, Wiborg, Pettersbourg, Nöteborg, Cronstadt och Cronslått med hehla Niewaströmmen». Om Sveriges krigsmakt därtill haft framgång borde man kräva »hehla Lifland, Estland, Carelen och Ingermanland samt the öjar som Swerige tilförne innehafft, thes utom hehla Ladogasiön derutur effter Sweriströmmen å Onegasiöns östra kant norrut ända til Hwita hafwet». ¹ Det första sekretärbihanget stadgade alltså att Ryssland inte bara skulle avträda allt som Sverige förlorat under stora nordiska kriget ² utan dessutom ett inte obetydligt landområde nordost om Finland.

Det andra sekreta bihanget skulle endast öppnas om »thet Gud nådel. förbiude svenska wapnen till land eller siöss lida någon afbräck, eller någon annan oförtänkt conjuncture, med andra makters och grannars upwäxande afvund emot Sverige tilstötä». Om detta oföväntade skulle inträffa och ryssarna bjöd fred kunde man tänka sig att sänka anspråken.

Så är Rikdens ständer af then tankan at fridsconditionerne kunde så wida ändras, at man å Sweriges sida endast påstodo at, jämte the större öjarne Dagö och Ösel, samt alla the mindre ther omkring och uti Finska wiken belägne öjar, återbekomma hehla Estland och Ingermanland med Carelen och Kexholms län, samt alla ther innom belägne städer och fästningar med mera, aldeles effter Estlands och Ingermanlands gränsland widare öfwer Ladogasiön å Lappmarken och effter den gräns som war före åhr 1700.³

Även vid ett militärt bakslag hoppades man kunna avkräva Ryssland så gott som allt det territorium Sverige förlorat i freden 1721.

Bild 1. Sverige år 1700.

Bild 2. Sverige efter freden i Nystad 1721.

Det tredje och sista bihanget skulle öppnas endast om konjunkturerna i Europa »emot all förmodan» förändrades till svensk nackdel, om Sverige lämnades utan allierade eller om andra nationer rentav gjorde gemensam sak med Ryssland och anföll Sverige. Om den svenska krigsmakten dessutom kom att lida stort nederlag eller gick under av nöd så fanns ingen annan utväg än att ingå fred på följande villkor:

at hehla Carelen samt städerne och fästningarne Kexholm och Wiborg så och hehla Nievaströmmen med fästningen Nöte eller Schlüsselburg, staden Pettersbourg samt Cronstat och Cronslått till Swerige afstås, och at Ryssland förbinder sig at icke i hehla Finska wiken på något ställe af Est- eller Liflänska wallen underhålla några krigsskiepp, gallejor eller andra til krigsbehof beqwämlige fartyg [...]⁴

Även i det totala nederlagets timme skulle alltså Sverige avtvinga Ryssland en hård fred!

De sekreta bihangen har förbryllat eftervärlden. Med kunskap om det totala fiasko som anfallskriget så småningom ändade i är det svårt att inte förundras över dessa märkliga dokument. Hur kunde sådana statshandlingar över huvud taget produceras?

Bild 3. Sverige efter kriget med Ryssland enligt det första sekreta bihanget.

Historieforskningen har haft svårt att förklara innehållet i de sekreta bihangen. Underskattningen av Ryssland som militär motståndare och överskattningen av den egna kapaciteten har tyckts sakna verklighetsförankring. Som följd därav har upphovsmännen och hela den krigsaktivistiska rörelsen förklarats vara en irrig engångsföreteelse som forskarna, med hänvisning till det senare utfallet, på olika sätt förlöjligat. För ingen kunde väl på allvar tro att Sverige, vars Östersjövälde lagts i sotsvart ruin, skulle ha någon möjlighet att hävda sig mot det övermäktiga Ryssland?

Som vanligt när det gäller frihetstidens politiska historia har Carl Gustaf Malmströms auktoritativa uppfattningar fått stort inflytande över den senare historiskrivningen. Malmström sökte förklara hattarnas stridslystnad framför allt som en irrationell rörelse hos en patriotisk och vanärad ungdomsgruppering men också som en bieffekt av partiets starka förbindelser med Frankrike.⁵ Denna bild har så gott som fullständigt och utan att ifrågasättas levt vidare i senare forskning.⁶ Mina egna källstudier

kring orsakerna till hattarnas ryska krig har, i anslutning till Fredrik Lagerroth, lett mig till slutsatsen att det utländska (d.v.s. franska) inflytandet inte bör tillmätas någon avgörande betydelse i vare sig utrikes- eller inrikespolitiken.⁷ Franska intressen hade visserligen stort inflytande över hattarnas utrikespolitiska blickfält, men man får inte göra misstaget att betrakta den svenska sidan som en passiv aktör i sammanhanget. Det mäktiga Frankrike – Sveriges klassiska allianspartner sedan trettioåriga krigets dagar – var väl snarare en fullkomligt naturlig instans att vända sig till om krigsplanerna över huvud taget skulle ha någon utsikt till framgång. Återerövringen av de åt Ryssland förlorade områdena var lika lite ett franskt projekt som stormaktsbygget från början varit det. Förklaringarna bör hellre rikta in sig på omständigheten att de män som styrde Sverige ännu 1741 knappast var några naiva ungdomar utan hade deltagit i stora nordiska kriget och upplevt stormaktens fall på mycket nära håll.⁸ För dem måste det stympade Sverige ha förefallit lika främmande och onaturligt som Stormaktssverige framstår för dagens svenskar.

Den här artikeln är ett försök att kasta nytt ljus över de sekreta bihangens uppseendeväckande innehåll och att ifrågasätta några vedertagna hypoteser kring dem. Uppslaget till studien fick jag i samband med arkivstudier kring förhållandena bakom Karl XII:s polska fälttåg. Bland Carl Pipers papper råkade jag på de många memorial som efter slaget vid Narva inskickades av svenska rådsherrar och diplomater till det kungliga fältkansliet. Segern aktualiserade nämligen frågan om det inte vore påpassligt att utnyttja tillfället till erövringar på den ryska sidan. Dessa erövringsplaner är nästan helt förbisedda av forskningen men kan, anser jag, hjälpa till att förklara innehållet i de sekreta bihangen.

För att sätta diskussionen i ett sammanhang inleds med en översikt över de politiska förhållandena i Sverige efter freden i Nystad 1721 och framväxten av den fientliga stämning mot Ryssland som ledde till hattarnas angreppskrig 1741.

»Bringa Ryssland inom urgambla grentzor»

Nystadsfredens hårda villkor upplevdes av den svenska statsledningen som ytterst temporära. Redan från 1723 års riksdag, den första efter fredsfördraget, återfinns i de sekreta handlingarna tydliga revanschtankar med udden riktad mot Ryssland.⁹ Under nästa ständermöte 1727 utfärdade sekreta utskottet en hemlig fullmakt som gjorde det möjligt för Kungl. Maj:t att, givet vissa utrikespolitiska konjunkturen, förklara Ryssland krig utan riksdagens hörande. Denna fullmakt förlängdes 1731 och hade då blivit ett fundament för utrikespolitiken. Frågan var inte om Sverige skulle återerövra vad som gått förlorat, inte heller *hur* det skulle gå till, utan endast *när* det skulle ske. Det rådde en fast

enighet om denna Sveriges utrikespolitiska målsättning. Ingen verkar heller ha betvivlat att det verkligen skulle vara möjligt att återfå de avträdde områdena. Även Arvid Horn – den store statsmannen, populärt och felaktigt känd av eftervärlden som en »fredens general» – omfattade återerövringstanken, men han var något försiktigare i bedömningen av rätt konjunkturläge.¹⁰ När den hornska regeringen inte engagerade Sverige i det polska tronföljdskriget 1733–1735, trots att krigsentusiasmen dominerade på 1734 års riksdag, blossade missnöjet med den förda fredspolitikerna upp och tog sig flera populära uttryck i pamfletter, verser och skådespel.¹¹

På riksdagen 1738–1739 störtades den hornska regeringen och hattarna grep makten. Med dem blev fullföljandet av krigsplanerna den svenska utrikespolitikens kortsiktiga målsättning. Carl Gustaf Tessin, som med förkrossande majoritet valts till lantmarskalk, utlovade i sitt öppningstal till ständerna ett »hederligt deltagande, när så påtränger, uti vår werlds almänna rörelser» – det vill säga krig – och förkastade »ett nesligt stillasittande och en blygsam ro». ¹² Konungen lät samtidigt meddela »den åtrå och längtan, som Kongl. Maj:it alt sedan des upphøjelse på swänka thronen, haft, till at åter se des rike uti besittning af de igenom sidsta olyckelige kriget, till Ryssland afträdde provinçier». ¹³ De tidigare riksråden ställdes inför en hård inkquisition eftersom regeringen ingått förbund med Ryssland 1735. Detta hade stridit mot sekretets utskottets instruktion från året innan, som tillkommit i syfte »att bereda sig medel och fördehlachtige författningar at framdeles kunna bringa Ryssland innom urgambla grentzor». Genom det ryska förbundet hade rådet avvikit från ständernas målsättning. »Så synes», dundrade beskyllningen, »att den nya förbindelsen med Ryssland, på hwilken machts förnedring alla dessa författningar syfta, hafwer warit twert emot rjksens ständers plan och beslut». I åtalet mot råden underströks det ytterligare att Rysslands förnedring skulle vara Sveriges primära riktlinje.¹⁴ Under riksdagen 1740–1741, som genomgående upptogs av krigsplanerna, flammade de antiryska stämningarna upp, delvis upphjälpta av ursinnet över mordet på den svenska diplomaten Malcolm Sinclair 1739. Känslorna avspeglas i en visa av Anders Odel:

Du menar Swerje bör ha lärdt
 Af förra Fägde-tider,
 At intet reta Ryssens Swärd;
 Slikt tal jag icke lider,
 Han nogsam retat oss, min vän,
 Och slog oss kriget sista;
 Låt honom nu få stryk igen
 Så rygg och reffen brista.¹⁵

Det är viktigt att betrakta det sekretets bihanget mot den här bakgrunden.

Den tvetydiga Rysslandsbilden

Föga uppmärksammat i den svenska historieskrivningen är det faktum att Rysslandsbilden i Sverige hade två ansikten. I den ena utmålades Ryssland som en oerhörd fara, i den andra degraderas Ryssland till en obetydlig randstat i öster. Rysskräcken har, utan att problematiseras som fenomen, berörts i ett par populärhistoriska volymer,¹⁶ men den allmänt nedsättande synen på Ryssland saknar grundligare utredning. Det är denna som är av intresse i det här sammanhanget.

När den ryska frågan debatterades under riksdagarna 1734, 1738–1739 och 1740–1741 framkom ständigt den duala Rysslandsbilden som en viktig ingrediens i argumentationen. Freden i Nystad hade, som det hette i Kungl. Maj:ts sekreta proposition från 1723, undertecknats endast för att rädda riket från ryssarnas vidare intrång. Sverige hade, ställt mot den övermäktiga ryska fienden, varit oförmöget att värna sig och nödgades avstå de baltiska besittningarna för att rädda rikets kärnland från krigets vidare härjningar. Kriget hade försatt Sverige i ett farligt svaghetstillstånd, men detta behövde inte bli permanent om man medelst en försiktig utrikespolitik kunde återfå styrka och kraft. Sverige skulle då kunna vinna »förkofring effter handen» och få tillfälle att återigen resa sig.¹⁷ I dessa uttalanden ser vi redan tanken på revansch, om än i förtäckta ordalag.¹⁸

Den tilltagande känsla av styrka som hattpartiet bar med sig innebar en omsvängning i det här synsättet. Man ansåg att Sverige redan under det tidiga 1730-talet återhämtat sig så väl från det stora nordiska krigets olyckor att revanschplanerna mot Ryssland kunde sättas i verket.¹⁹

I den krigsaktivistiska retoriken utmålades Ryssland dels som oerhört mäktigt och kraftfullt, dels som försvagat och splittrat. Den tvetydiga bilden framträder klart i en diskussion i sekreta utskottet under riksdagen 1738, då ett projekt till Finlands försvar, författat av generalen Axel Löwen föregående år, togs upp till diskussion. Löwen, som på plats inspekterat de förfallna finska gränsfästningarna, konstaterade i sitt koncept att omfattande reparationer och förstärkningar var nödvändiga. Löwen föreslog att två värvade regementen i Skåne skulle föras över till Finland för att påskynda det angelägna försvarsarbetet. Projektet ledde till en häftig debatt i sekreta utskottet men godtogs slutligen med en väsentlig modifiering. Några digra utlägg för utbyggande av fästningar skulle det inte bli tal om. Charles Emil Lewenhaupt ansåg det bättre att »allenast underhålla wärcken och defendera sig med manskap samt använda penningarne till andre nödige behof». ²⁰ Att inkvartera ett par tusen infanterister i några undermåliga gränsfästningar var alltså den åtgärd varmed man skulle säkra den östra gränsen. Det var också den här linjen som sedermera vann majoritetens samtycke, trots att Löwen protesterade mot hur hans förslag hade förvanskats.²¹ Ryssland var på samma gång övermäktigt och

ofarligt i den krigiska retoriken. Ett uttalande av lantmarskalken Carl Gustaf Tessin speglar tankemönstret: »ty ehuru swag vår granne torde anses», påpekade han, »kunde han dock i höst öfwerfalla och ruina landet till vår största skada».²²

På sommaren 1739 framställde riksrådet Carl Sparre ett förslag på att föra över ytterligare 8 000–9 000 man till Finland. Sparre ansåg att soldaterna var en behövlig förstärkning av det finska försvaret och de kunde dessutom användas för ett angrepp mot Ryssland, som sedan 1736 befann sig i krig med Turkiet. Dessutom, menade han, skulle transporten kunna »afskräckja Ryssland Wiborg, Ingermanland samt Pettersbourg».²³ Sparre trodde alltså att Sverige enbart genom styrkedemonstrationer skulle kunna få Ryssland att avstå sin huvudstad med omnejd. Trots att det rysk-turkiska kriget tagit slut 1739 fortsatte man att debattera den här linjen i sekreta utskottet på riksdagen året efter. Det hette då att man genom militära rörelser vid den ryska gränsen skulle kunna förhandla med Ryssland »armata manu» (med väpnad hand) och på så sätt pressa Ryssland till att avstå land till Sverige. Den politiskt meriterade biskopen Herman Schröder utlade i en av dessa diskussioner uppfattningen på ett belysande sätt:

För min del förstår [jag] ej annat med en negociation armata manu, än en sådan negociation, hwarwid wi låta vår mächtige granne ryssen först förstå, hwad wi hafwa til at klaga öfwer honom och hwad upförande emot oss, hwad owänlige, och effter alt utförande fientlige mått, och steeg har desse åhren bärtåt tagit til vårt vidare förtryck, sedan igenom den nystädske freden wåre provincier, förmurar och brödcamar oss äro beröfwade; och däruppå vårt fattade slut och upsåt, at om han ej strax til vårt rikets trygg- och säkerhet, för hans hotelser och öfwerwäldiga macht, lemnar oss med godo de fästningar och landskap igen, som af ålder hördt oss til, och wåre förmurhar warit, samma drager sin siömacht uhr Östersiöen, förorsakas wi strax utan uppehåld och drögsål med den macht Herren Gud oss förlänt i Herrens namn, och i förtröstan på Hans mächtige arm och hielp, söka räddning ifrån det ook af dependence, af underliggande och stadig skräckande fruchtan, som han hittils uppenbarligen för hela werlden sökt hålla oss uti [...]²⁴

Ryssland hade hållit Sverige i skräck allt sedan den hårda freden i Nystad men nu skulle det räcka med att skramla med vapnen för att skrämna ryssarna till att återlämna allt som de tagit, ansåg Schröder.

I ett betänkande från den mindre sekreta deputationen från februari 1741 målades en mycket hotfull bild av Ryssland upp. Samtidigt hävdades att den ryska regimen var djupt hatad av sina egna undersåtar och att den därför tvingades skydda sig från folket med armén. De ryska stridskrafterna måste därför ständigt vara stadda i rörelse:

Och som Finland är närmast belägit, så är ock naturligit, at thet bäst passar sig med theras afsigter, samma storfurstendöme at angripa, om ej i tanka, at utwidga ryska gränserna, dock at under sken af ett krig så hålla arméen til nationens underkufwande och bibehållande uti en framgen undergifwenhet och blind lydna.²⁵

Samma föreställning kan studeras exempelvis i den nyutnämnde landshövdingens i Kymmenegårds län Carl Johan Stiernstedts »Oförgräpelig tankar», ett slags föregångare till Sven Hedins *Ett varningsord* från 1912.²⁶

Det var mot bakgrund av föreställningen att Ryssland ämnade angripa Finland som hattarna lyckades rättfärdiga rustningarna och trupptransporterna. Samtidigt hävdades det att Ryssland var så pass försvagat att om svenska trupper hotfullt marscherade längs den ryska gränsen så skulle man utan våld kunna erhålla stora landområden – inklusive den ryska huvudstaden. Det var en paradoxal Rysslandsbild, och det är lätt att dra slutsatsen att hotbilden konstruerades som en del av hattarnas krigshetsande propaganda. Att förbereda krigshandlingar under förevändning att det rör sig om preventiva försvarsåtgärder gör inte hattarna särskilt unika i historien.

En förklaring till den dubbla synen på grannen i öster kan, som Eirik Hornborg påpekat, bero på att hotet från Ryssland var påtagligare i Finland än i övriga Sverige och att hotbilden mot den östra rikshalvan därför användes som ett argument av politikererna i Stockholm, där rysskräcken däremot var lindrigare. Finland hade varit ockuperat av Ryssland 1713–1721 och efter fredssluten hade den ryska gränsen på flera håll kom drastiskt närmare.²⁷ Kari Tarkiainen har dock kunnat belägga att det i Finland upplevda rysshottet utnyttjats i den inrikespolitiska maktkampen i Sverige mycket tidigare, till exempel i striden mellan Karl IX och Sigismund.²⁸ Rysskräck och ryssfruktan hade i själva verket funnits allt sedan medeltiden. Tarkiainen har också hittat belägg för att det vid sidan av hotkänslorna funnits en motsatt åsikt, nämligen »ringaktning eller nedvärdering av Ryssland som utrikespolitisk maktfaktor».²⁹ Tarkiainen gör tyvärr ingen fördjupad analys av detta fenomen utan nöjer sig med att studera hur Ryssland från Gustav Vasa till Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna beskrevs som den stora faran. Redan vid denna tid uppträdde profetian om att ryssarna i framtiden skulle »ahngripa Finland på alle orter» och »opfylla heele Östersiön med skepp och lådior».³⁰ Det är symptomatiskt att den sortens argumentation ofta användes som skäl för att angripa Ryssland och göra stora erövringar i öster. Själva verkar aktörerna inte ha sett någon motsättning i att de på en gång förfasade sig över Rysslands förfärliga makt samtidigt som de deklarerade samma rikets svaghet. Det var i den här tanketraditionen som de sekreta bihangen tillkom.

Karl XII och hans rådgivare

»Jagh kan äy necka», skrev kanslipresidenten Bengt Oxenstierna den 29 september 1700 till kungliga rådet Thomas Polus vid det svenska fältkansliet, »at då iag täncker der uppå, huad för formidabla fiender K. M:t lærer för sigh finna då han nu kommer öfwer

siön, at det mig icke qwälier och ängslige tankar förorsakar!» Bakgrunden till det stora nordiska kriget är så vida bekant att det inte behöver återupprepas här, men i juli samma år hade Danmark tvingats ur den svenskfientliga koalitionen efter de svenska truppernas landstigning på Själland. Nu hade Karl XII satt sig i spetsen för huvudarmén för att undsätta Riga och Narva som belägrades av sachsiska respektive ryska trupper. För Oxenstierna såg utsikterna till framgång inte vidare goda ut och han beskrev för Polus sin önskan att Sverige sökte fred med åtminstone en av motståndarna. I synnerhet oroad sig Oxenstierna för ryssarnas framfart:

Får fienden [Ryssland] någon ohrt in som ligger wedh siön, lærer han äy wara godh at få der uhr igen, ty zaren wil hafua en foth i Östersiön och den lærer han medh gewalt maintenera det kosta huadh det will. Wi hafua altså orsack at mesnagera denn som os hiälpa wela, til en önskelig fredh medh den eena fienden, på det wij den andra måga kuna medh så mycket större vigeur emot stå.³¹

Karl XII tvekade dock inte, landsteg i Estland och besegrade i november 1700 den ryska armén vid Narva och vände sig sedan söderut för att angripa de sachsiska trupperna utanför Riga. Oxenstiernas och rådmännens skrivelser har av historiker ofta setts som det kloka förnuftets talan gentemot den krigiska ynglingakungen som tanklöst for fram och invecklade Sverige allt djupare i det stora krig som slutligen resulterade i den svenska stormaktens undergång. Carl von Rosen, själv en stor kritiker av Karl XII:s övermodiga krigspolitik, drar redan på första sidan i sitt arbete *Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall* (1936) slutsatsen, att »Sveriges förnämsta statsmän [...] insågo alla redan vid krigsutbrottet, att Ryssland var Sveriges farligaste fiende».³² Kungen gjorde det dock inte och försvann ned i Polen och lämnade vägen fri för ryssarna att återigen angripa de svenska Östersjöprovinserna.

Det här synsättet har fått starkt genomslag i historieskrivningen, förmodligen därför att Oxenstiernas och rådmännens förmaningar till kungen i efterhand och med facit i hand kunnat ses som klarsynta profetior över vad som väntade om den vårdslösa kungliga politiken fortsatte. Men bilden är inte så enkel. Återigen uppträder synen på Ryssland som farlig respektive ofarlig motståndare.

Nils Gyldenstolpe, en av Oxenstiernas traditionella motståndare i rådet, hade redan tre dagar före kanslipresidentens brev till Polus författat ett motsvarande brev ställt till kungen. Gyldenstolpe önskade i sitt brev att kungen skulle sluta fred med kung August av Polen – som angripit Sverige i egenskap av sachsisk kurfurste – »och kanske medh heela republiquen Polen sedan straxt ingå en societam armorum emoth ryssen, ther både EKM:tt och Pohlen haf:r en wijd baan att göra conquester». Gyldenstolpe tillade att det också var »Gudz behagh att EKM:tt rundt omkringh sättjer dhess rijkes grentzer i frijd och säkerheet igen».³³ Om vapnen riktades mot Ryssland, menade Gyldenstolpe, väntade stora erövringar och det var i första hand August man borde söka fred med.

Efter segern vid Narva verkade Gyldenstolpes åsikt besannas. Ryssland var temporärt slaget och många ansåg att Sverige stod inför ett fabulöst tillfälle att utvidga gränsen i öster. Bengt Oxenstierna fick all anledning att omvärdera sin uppfattning angående rikets »formidabla fiender». Det kungliga högkvarteret översvämmades under våren 1701 av idel skrivelser från distingerade svenska statsmän som alla lyckönskade majestätet för de erhållna segrarna och i långa utläggningar föreslog hur politiken nu skulle läggas upp. För rådgivarna utgjorde den uppkomna situationen ett briljant tillfälle att skrida till offensiv. Så snart som möjligt, ansåg de, borde kungen sluta fred med August för att med all kraft bekriга Ryssland. Detta var samtliga råd och fältkanslister överens om, även de två antagonisterna Gyldenstolpe och Oxenstierna.³⁴

Kungen var dock föga intresserad av att ända det polska kriget för att inleda en offensiv mot Ryssland. Redan mot slutet av 1700 eller början på 1701 hade Karl XII beslutat sig för att avsätta August från Polens tron och alltså fördjupa kriget på polsk mark.³⁵ Ett fortsatt krig mot August riskerade att bli mycket utdraget, menade rådgivarna, och Sverige borde därför välkomna hans fredssträvanden och förhandla fram en förlikning så snabbt som möjligt. Vidare trodde de att om Karl XII visade sig ovillig att sluta fred med August skulle omvärlden snart misstänka att Sverige planerade att utöka sina baltiska besittningar genom landvinningar på den polska republikens bekostnad. Erövring av polsk mark kunde dock leda till allvarliga förvecklingar med utomstående makter som ville förhindra svensk expansion kring Östersjön. Fördelen med Ryssland, å andra sidan, var att därifrån kunde man göra landvinningar utan att väcka avund eller motstånd från andra makter.³⁶

Helt i anslutning till rådgivarnas uppfattning ansåg kungen att August med sin intakta sachsiska krigsmakt utgjorde den främsta motståndaren. Deras åsikter skilde sig dock rörande själva slutförandet av det polska kriget. Medan rådgivarna ville ha en så snabb fred som möjligt ämnade Karl XII förfölja August för att tillintetgöra dennes armé och politiska maktposition som kung av Polen. Fälttågsplanen för 1701 hade emellertid satts upp i enlighet med rådgivarnas skrivelser. Armén skulle på sommaren driva bort de sachsiska stridskrafterna kring Riga, jaga in dem i Litauen och på kurländsk mark söka försörjning för den svenska krigsmakten. När detta var genomfört skulle offensiven mot tsaren återupptas med full kraft och Ryssland invaderas från fyra olika håll. Planen, som sattes upp av generalkvartermästaren Carl Magnus Stuart, var dock något av en logistisk skräckvision. Enbart uppbringandet av livsmedelsförråden skulle kosta astronomiska summor och ske på mark som redan nogsamt utplundrats av ryska och sachsiska trupper.³⁷ Polen blev ur det perspektivet ett så mycket mer frestande anfallsmål för kungen. Det är dessutom troligt att den allmänt rådande attityden till Ryssland – att det skulle vara enkelt att göra erövringar på den sidan – grundlagt förvisningen hos kungen att det ryska hotet aldrig var så farligt och att man alltid kunde avvärja det så snart den polska frågan fått sin önskade avslutning.

När rådgivarnas välmenande förmaningar till kungen inte hörsammades återuppstod intressant nog den ryska faran i argumenteringen. »Men wisseligen lærer ryssarne komma igen som uhrwädret», skrev Samuel Åkerhielm d.ä. i ett brev i juni 1701 och tillade, att »fast de ej wore alle guerriers, så kunna de dock som gräähåppor öfwerfalla och öfwertäckia landet».38

Olivekranz' memorial

Den 9 juli 1701 ägde den framgångsrika överången av Dünafloden rum som resulterade i att den sachsiska invasionshären retirerade tillbaka till Litauen och möjliggjorde den svenska ockupationen av Kurland. Om konjunkturerna varit goda för Sverige efter Narva var de nu förträffliga. Såväl de polska som de ryska vidderna syntes ligga öppna för svenska krigståg.

I ett brev från Johan Olivekranz till Carl Piper den 13 augusti 1701 har avsändaren bifogat en intressant skrivelse, ställd till kungen, med titeln »Oförgripeligit betänkiande öfwer kriget ock freden med Ryssland».39 Olivekranz hyllade i panegyriska ordalag det unga majestätets inledande krigsframgångar – Själland, Narva, Düna – som skulle lända konungen och riket historisk berömmelse:

Men dät synes än ett större wärck återstå, neml att Kongl Maj:t må kunna sitt rikets gränsor utwidga med flera länders underläggande, effter sina kungeliga förfäders lofliga eftersyn, hwilket på ingen sida bättre ock beqwämligare, ej eller till större fördel ock rike[re]s försvar, sig kan göra låta, än äfwen uppå den ryska sidan; hwartill ock tillfället synes wid närwarande tid wara det bästa som önskas kan, emädan fienden är allareda en stor fruktan injagat, ock de andre riksens naboer äro så inweklade uti det keiserliga ock fransöska spelet [spanska tronföljdskriget], att Kongl Maj:t ifrån ingendera af dem har något hinder att befa.

Vilka länder var det som åsyftades? »[D]å man cartan af Muscowien sig företager», förklarade Olivekranz, »lär man finna därsammastädes en gräns som emellan Sverige ock Ryssland synes af Gud sielf genom naturlige wägar wara utmärkt». Den himmelskt utstakade gränsen löpte längs med ett flodsystem från den litauiska gränsen i söder över sjöarna Ilmen, Ladoga och Onega ända till Vita havet i norr:

dessa floder och siögar göra [en] naturlig gräns, som innesluter hela pleskowska [pskovska] gebietet, med en del af det novogorodska, ock sidst det stora nordiska landstreckt wid Hwita hafwet, som iag skattar för fäderneslandet en stor fördel, det iag lemnar till en annan gång att bewisa; men önska allenast denna gränsen wore nu i detta kriget till att winna, som en stor trophé ock segerteckn af Kongl Maj:ts glorieusa wapn.

Olivekranz tillade även att hela novgorodiska länet kunde komma att läggas till i ett eventuellt fredsackord så att hela Ladogasjön med dess stränder på alla sidor kom under den svenska kronan. Här kom han dock på sig själv i sin kartografiska iver och tillade att man kanske borde nöja sig med att kräva den av Gud och naturen utstakade gränsen: »Ther är nog för en gång», skrev han, för »som ordspråket lyder, tag wackert, så får du taga två gånger». Det är en mycket intressant Rysslandsbild som framträder i Olivekranz' memorial eftersom erövringskonceptet är så gott som identiskt med det som framkom i det första sekreta bihanget 1741. Vi ser här en uppenbar föregångare till hattarnas expansionistiska önsketänkande, fyrtio år innan det fästes på papper. Att det råder en sådan likhet mellan de båda koncepten är knappast en tillfällighet.

Oxenstiernas »politiska testamentet»

Ett dokument som fått orimligt stor betydelse för synen på rådsherrarnas motsättningar med Karl XII är Bengt Oxenstiernas memorial av den 5 mars 1702. Skriften finns i avskrifter i så gott som alla större handskriftsamlingar av rang och är även tryckt i Jöran Nordbergs *Carl XII:s historia* (1740). Här har använts en avskrift med titeln: »Några Consilier angående kriget med Zaren i Muskow och konungen i Pohlen. Gifne i Stockholm den 5:e Martii åhr 1702».40 Intressant i sammanhanget är den bild av Ryssland som framkommer i Oxenstiernas skrift och som fullständigt avviker från den rysskräck som dominerade hans brev till Polus i september 1700.

Oxenstierna förkastade i stort planerna på det polska fälttåget – som stod i begrepp att påbörjas eftersom den svenska huvudarmén redan gett sig in i Litauen – och varnade kungen, med en rad mer eller mindre välgrundade skäl, för att fördjupa konflikten med August.41

Effter de mästas tycke som sakerna penetrera, hålles före situationen så wäl af våra, som världsens affairer ännu för tiden ey wara så fattade, at det skulle kunna utan stor hazard entreprenneras. [...] Eders Maj:tt är däremot nu helt allena och utan wänner, som Eders Maj:tt förmå bispringa, eller på andra ställen kunde giöra diversion; Eders Maj:tt är dess utan i wärckelig krig med ryssen, som därigenom skulle få lufft att anwända en stor effect på hwariehanda sätt och ställen.

Oxenstierna rådde kungen att låta republiken verka som medlare i konflikten mellan Sverige och Sachsen och att i förhandlingarna med polackerna driva två linjer. Den ena var att Sverige av Polen borde få något slags ersättning för den skada som den polske kungen har åsamkat riket. Detta ansåg han inte att polackerna kunde neka till eftersom de indirekt, genom att låta August hålla sina sachsiska trupper på polsk mark, understött dennes krigshandlingar. En rimlig sådan »satisfaktion» borde vara att Sverige

erhöll den del av Livland som fortfarande tillhörde republiken.⁴² Den andra linjen borde vara »at komma dem att begripa det republiquen med Swerige hafwer ett gemüt-samt interesse emot ryssen, som är bägges arf fiende, och att [...] nu wore rätta tijden att recuperera de härlige provincier, som äro [...] Polotsko, Witesk, Smolensko, Kiow, Czernikow och sielfwa Podolien, som öfwer hundrade mijl i längden sig utwidga och af Ryssen äre Republiquen ifråntagne». Man borde också, tillade Oxenstierna, »wijsa dem, att de än kunde alt igentaga så godt som utan swärdzägg, effter som Eders Majj:tt skulle sysselsättia Ryssen på andra sidan». Utan något vidare motstånd ansågs det möjligt för Polen att med svensk hjälp återerövra över hundra mil land från Ryssland. Sverige blev i så fall inte heller lottlös:

Så kunde i medlertid Eders Majj:tt nyttia lägenheten att wända des victorieuse wapn emot den andra nembl: ryssen, hwarest mehr advantage för Eders Majj:tt skulle wara att förwärfwa; ty på den sidan kan Eders Majj:tt sig utwidga, utan at gifwa jalousie åt någon, hwilket ett stort moment är i alla desseiner, som med bestånd skola utföras, och pläga de potentater, som pläga giöra conquerter först öfwerwäga om de och upwäckia andra mächtige potentaters missnöije [...] Ty om så är äre de intet beständige utan förfalla snart igen, detta hafwer Eders Kongl. Majj:tt på den ryska sijdan eij att befahra. Och skulle man förmoda, att där Eders Majj:tt har ryggen frij för republiquen Pohlen och får bruka dess force allena emot zaren, Eders Majj:tt igenom dess tapperheet med Guds hielp snart skulle komma till rätta med honom och obligera att ingå de conditioner Eders Majj:tt sielf täcktes honom föreskrifwa, nembliken att affträda Eders Majj:tt till dess satisfaction pro praeterita och till dess securitet för det tillkommande, det som Eders Majj:tt lärer skatta för dess convenence och nödig wara till en god barriere, hwarigenom dess undersätare kunde sättias a couvert för alla vidare insulter.

I Oxenstiernas memorial ser vi återigen en föregångare till det sekreta bihanget av år 1741. Medan allehanda problem hotade att möta de svenska arméerna i Polen – Oxenstierna siade att de flesta soldaterna skulle dö av svält och sjukdomar där – skulle uppenbarligen inget sådant ligga till hinder för de stora erövringar som kunde göras på ryska områden.

Johan Olivekranz delade i stort Oxenstiernas åsikter och hade säkerligen tagit del av memorialets innehåll (liksom Oxenstierna förmodligen läst Olivekranz' från 1701). Han hoppades, skrev han i ett brev till Carl Piper den 1 juni 1702, att ett förbund kunde upprättas mellan Sverige och Polen varigenom republiken efter en gemensam framstöt skulle återfå Smolensk, Ukraina och Podolien och Sverige i utbyte kunde komma i besittning av Kurland. Men Olivekranz misströstade om framgången av ett sådant alltför »widlöfftigt» projekt och menade att huvudsaken var att fred slöts med Polen:

Thy iag läncktar alt därefter att Kongl Majjt måtte engång med alfwar kunna wändas emot czaren, hwilken i mitt sinne synes mera trolöst handlat, än någon annan, ock där är något mer att taga ock

behålla til Sweriges största fördel, som iag tilförende förmält om. Det wore en wacker marche med arméen, directe genom Litowen ock åth Smolensko; ock är det den genaste wägen til Muskow: dock kan man ifrån Smolensko taga af på wänster åth Novogorod ock Pleskow.⁴³

I denna kartbordsvision ser vi än en gång det mönster som återkom i det sekreta bihänget. Historiker har velat hävda att riksrådskretsen, och därinom främst Bengt Oxenstierna, förespråkade en fredligare linje än den krigiske unge kungen. Tolkningen framfördes med stor inlevelseförmåga av Fredrik Ferdinand Carlson i hans monumentalverk *Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset*:

På konungen berodde det helt och hållet, om landet skulle få fred eller icke; den åldrige kanslipresidenten påminde om Sveriges utblottade tillstånd och bad på det bekligaste, att konungen måtte bevilja den. Sjelf såg han sin lefnads slut nalkas: detta wore kanske det sista ord, han hade att säga till sin konung; han bönföll om fred. »Eljes», skref han, »ser jag för mig en afgrund». [...] Nästan med döende sinnen hade den åldrige statsmannen uppptecknat sina råd: det var, efter ett halft århundrades stats-tjänst, hans afsked till Sveriges yttre politik, och denna politik stod också nu, såsom han riktigt förut-såg, på vändpunkten till ett nytt tidevarf.⁴⁴

Det är en rätt så grov tolkning av memorialets innehåll som Carlson gör sig skyldig till. Det är också den här framställningen som frammanat bilden av en döende visdomsbärande – Oxenstierna avled den 12 juli 1702 – som i ett sista försök vädjar om fred till den ostyrige ynglingakungen. Tolkningen hade väl inte varit till någon skada om det inte ännu i en kursbok för universitetsstudier heter att kungens rådgivare med Bengt Oxenstierna i spetsen förgäves manade till en försiktigare linje än Karl XII.⁴⁵ Det är Carlsons spöke, snarare än Oxenstiernas, som går igen i den framställningen. Uppenbart har historien om det stora nordiska kriget lästs baklänges. Det framgår nämligen tydligt av de många skrivelserna i de svenska triumfernas spår – i synnerhet av Olivekranz' och Oxenstiernas memorial – att Ryssland inte alls sågs som den farligaste fienden utan tvärtom som den minst farliga och att Sverige därför borde utnyttja den uppkomna fördelaktiga situationen för en kraftfull offensiv i österled. Ett fortsatt krig mot Ryssland sågs som mycket attraktivt eftersom det kunde bana väg för erövringar i öster. Varför inveckla armén i ett komplicerat krig mot August när vidsträckta ryska länder samtidigt låg öppna för svenskt underkuvande?

Optimisten Karl XII – en anekdotisk exkurs

I ett kort meddelande i *Karolinska förbundets årsbok* 1943 återger Adam Lewenhaupt en episod som belyser Karl XII:s egen inställning i de frågor som här behandlats. Det gäller det svar som Karl XII gav på ett krav om ersättning för några genom krigshändelserna

i Estland oåtkomliga gods som av kronan förpantats till en svensk general år 1700 som säkerhet för ett lån. I sin medellöshet vände sig arvtagarna till de förpantade godsen, en annan general och dennes fru, till Karl XII med vädjan om ekonomisk upprättelse. Kungen lät svara att »såsom Hans Maj:t förmodar innan kort bekomma desse länder tillbakads; altså kan generalen då antråda de av fienden inkräktade räntor». Detta var i januari 1718.⁴⁶

»En världsfrämmande optimist in i det sista», avslutar Lewenhaupt, som väl med meddelandet vill göra en poäng av den hopplöshet som rådde i krigsläget och den stúpida optimism som tycks ligga dold i svaret. Om inte kungen här gjorde sig skyldig till något slags grymt skämt mot sina undersåtar förs en nutida läsares tankar lätt till Adolf Hitler, som under slutskedet av slaget om Berlin 1945 flyttade omkring redan utplånade arméer på kartbordet i generalstabsrummet i sin bunker. Men mot bakgrund av den här studien kan uttalandet få en helt annan innebörd, nämligen att Karl XII på fullaste allvar trodde sig kunna besegra Ryssland och återvinna de förlorade provinserna. Om man åt Polen kunde utlova ett hundra mils ryskt land i en handvändning, vad skulle då inte Sverige kunna vinna från Ryssland trots de stora motgångarna!

Vad Karl XII personligen hyste för bild av Ryssland förblir dunkelt, men hans syn på tsarriket borde inte ha avvikit särskilt mycket från den gängse i rådet och fältkansliet. Kriget mot Ryssland kunde vinnas genom en enda samlad kraftoffensiv och då skulle man inte bara kunna återerövra vad som en gång förlorats utan också förlägga de svenska gränserna än längre österut. Att Karl XII inte var någon erövrare – som Voltaire, och många med honom, har hävdat – kan en gång för alla förkastas som fantasier. Troligen var Karl XII:s erövringsplaner mycket omfattande och han var säkerligen inte främmande för sådana erövringar som omtalades i exempelvis Olivekranz' memorial. Det är också känt att Karl XII redan tidigt förberedde ett svenskt annekterande av Kurland,⁴⁷ och det är knappast omöjligt att kungen tänkte sig att den polska republiken efter ett framgångsrikt svenskt fälttåg mot Ryssland frivilligt skulle avstå Kurland till Sverige i utbyte mot ryska områden. Hur Karl XII:s erövringsplaner gentemot Ryssland i detalj såg ut är inte känt, men han var förmodligen inte främmande för den sortens expansionstankar som uttrycktes i Olivekranz' memorial och som återkom i det sekreta bihanget från 1741.

Slutsats och sammanfattning

Den här korta studien har syftat till att problematisera den svenska Rysslandsbilden under 1700-talets första hälft genom att ställa i synnerhet tre dokument mot varandra: Johan Olivekranz' memorial från 1701, Bengt Oxenstiernas politiska testamente från

1702 och det sekreta bihanget från 1741. Inledningsvis redogjordes för innehållet i sekreta bihanget, som var de fredsvillkor som Sverige avsåg att ingå med Ryssland efter det krig som inleddes 1741. Dokumentet har ofta framhållits som totalt verklighetsfrånvänt, men genom studiet av föregångare till det sekreta bihanget, såsom Olivekranz' och Oxenstiernas memorial, har det kunnat påvisas ett idémässigt samband över tid. Inte bara stämmer de fantastiska erövringstankarna som gör sig gällande i dokumenten väl överens med varandra, vi ser även en konsekvent Rysslandssyn över tid.

Rysslandsbilden hade två ansikten. Å ena sidan framhölls Ryssland som en stor fara – den klassiska »rysskräcken» – å andra sidan nedvärderades Ryssland i andra sammanhang, särskilt som militär motståndare. Frukten för Ryssland framstår som ett element i den krigiska argumenteringen både 1701 och 1741. Om man inte satte Sverige i säkerhet genom att skapa en buffert mellan rikena så skulle ryssarna förr eller senare angripa Sverige med fruktansvärd kraft, ansågs det. När Ryssland var temporärt försvagat upplevde man ett gyllene tillfälle att nå denna målsättning, och då verkar man inte ha sett några hinder i vägen mot framgång. Ryssland uppmålades som en granne från vars territorier stora landvinningar stod att göra utan vidare ansträngning. Enorma ryska områden skulle läggas till det svenska väldet.

Studien har också ifrågasatt några av historieskrivningen vedertagna uppfattningar. Det sekreta bihanget har beskrivits som fullständigt irrationellt och främmande, som ett tidsdokument över en statsledning som förlorat alla proportioner i synen på sig själv och på omvärlden. Jag anser dock att det sekreta bihanget måste ses mot bakgrund av de föreställningar om Ryssland som hade funnits i Sverige sedan länge. Uppfattningen att alla erövringstankar riktade mot Ryssland skulle ha varit befängda redan under 1700-talet första hälft återspeglar det senare 1700-talets och 1800- och 1900-talens utveckling, då Rysslands betydelse stadigt ökade och hotbilden mot Sverige, i synnerhet efter kriget 1788–1790 och 1808–1809, växte ytterligare. Jag menar att det tvärtom var Rysslands uppträdande som den tredje makten i Östersjön efter det stora nordiska kriget som sågs som något fullkomligt onaturligt och högst tillfälligt av svenska statsmän.

En annan uppfattning som mot bakgrund av den här studien bör revideras är den att Bengt Oxenstierna och Karl XII:s övriga rådgivarkrets var fredligare än den styvnackade kungen. Att de förgäves vände sig till Karl XII med vädjan om fred är visserligen sant, men det rörde endast det polska kriget. Såväl Oxenstierna som Johan Olivekranz ger i sina memorial uttryck för viljan att kungen skulle avsluta det polska kriget för att angripa Ryssland i stället. Att forskare kommit fram till slutsatsen att statsmännen därför var klokare än kungen och redan tidigt insåg att Ryssland var Sveriges »farligaste fiende» är vantolkningar som beror på att historien om det stora nordiska kriget blivit

läst baklänges. Med Poltavanelerlaget 1709 och Nystadsfreden 1721 för ögonen är det lätt att övervärdera de uttalanden som redan 1700–1702 hävdade att kriget mot Ryssland borde vara den svenska krigsstrategins främsta målsättning. Men de statsmän som vände sig till Karl XII med omständliga memorial och skrivelser för att driva honom i den riktningen hävdade inte att Ryssland var Sveriges främsta motståndare i kriget, utan tvärtom att det var den svagaste motståndaren. Krig mot Ryssland framhölls som mycket fördelaktigt till skillnad från det i Polen.

Ryssland betraktades inte som någon stark stat, vare sig 1701 eller 1741. Dess makt-tillväxt under Peter den store framstod som tillfällig. Rysslandsynen är – utifrån vad man kan utläsa av de dokument som legat till grund för denna undersökning – oförändrad mellan 1701 och 1741.

1. Deputerade över fredsvillkorens protokoll, 10/8 1741, R 2749, Riksarkivet (RA).
2. I freden vid Nystad 1721 avstod Sverige Estland, Livland, öarna Ösel och Dagö, samt Ingermanland, Viborgs och delar av Kexholms län.
3. Deputerade över fredsvillkorens protokoll, 10/8 1741, R 2749, RA.
4. Deputerade över fredsvillkorens protokoll, 12/8 1741, R 2749, RA.
5. Se t.ex. Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälföringen 1772*, 2, Stockholm 1895, s. 286f., 314f., 317, 320f., 375, 391, 321; s.st., 3, 1897, s. I–II.
6. Se t.ex. Göran Behre, »Frihetstiden och gustavianska tiden», i *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter*, Stockholm 1985, s. 261–264; Sten Carlsson, »Hattarnas krigspolitik 1739–1743», i *Den svenska historien*, 8. Karl XII, stormaktens fall, Arvid Horn, fredens general, Stockholm 1995 [1967], s. 202–205; Lars Ericsson, *Svensk militärmakt. Strategi och operationer i svensk militärhistoria under 1500 år*, Stockholm 2003, s. 86ff.; Martin Hårdstedt, »Villmanstrand 1741. Hattarnas övermod», i *Svenska slagfält*, Stockholm 2003, s. 359ff.
7. Fredrik Lagerroth, *Sveriges riksdag*, 5: Frihetstidens maktägande ständer, I, Stockholm 1934, s. 145.
8. Eirik Hornborg skriver t.ex. att krigsentusiasmen »uppbars främst av den unga generation, som endast hade bleknande barndomsminnen från det stora nordiska krigets dagar»; dens., *Sverige och Ryssland genom tiderna. Politiska konflikter och krigiska relationer*, Stockholm 1942, s. 73. Detta är dock en välspriidd skröna, som återkommer i nyligen utgiven litteratur, se t.ex. Gunnar Wetterberg, *Från tolv till ett. Arvid Horn (1664–1742)*, Stockholm 2006, s. 597f. Bland »ungdomarna» i de främsta krigiska kretsarna var de flesta till och med krigsveteraner från det stora nordiska kriget, vilket en systematisk genomgång av biografiska verk som Elgenstiernas ättartavlor och Lewenhaupts katalog över Karl XII:s officerare snabbt ger vid handen. Det fanns ingen politisk koppling till åldrarna i sig, det är förmodligen ett missförstånd som har mer att göra med att Gyllenborgarna förknippats med en »ny» utrikespolitik, medan Horns anhängare förknippats med en »gammal». Det riktiga i detta kan också diskuteras, eftersom Horns periodvis ryssvänliga utrikespolitik

faktiskt var en »nyare» politisk riktning än hattarnas krigstanke som, när det gäller att erövara land från Ryssland, hade varit en svensk utrikespolitisk linje i sekler!

9. Se t.ex. »Kongl: Majj:ts secreta proposition stäld till Rijkens ständer wid närwarande Rijksgdag, gifwen Stockholm i Rådscammarn d 28 jan: 1723», R 2508, RA.

10. Malmström, 2, 1895, s. 58, I12. De hornska riksråden Gustaf Bonde och Ernst Johan Creutz förklarade att ingen »redlig svensk är, som icke önska af hierat at riket kunde ju förr ju hellre sätta i tilbörlig säkerhet, och worde det hwars och ens största glädie om riket funno sig i stånd at begynna något och at återwinna det som är förlorat»; Sekreta utskottets protokoll, I8/8 1738, R 2650, RA.

11. Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför »lilla ofreden»*. Sagan om hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning, Lund 1966, s. 33f.; Lagerroth 1934, s. 142; Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, 2:2. 1721–1792, Stockholm 1973, s. 721; Malmström, 2, 1895, s. 243–250.

12. Carl Gustaf Tessin, *Landt-marskalkens högwälborne grefwe Carl Gustav Tessins tal hållit uppå Riks-sablen wid riksdagens början den 20 may 1738* (U.o.o.å).

13. »Kongl. majj:ts nådige secrete proposition till rikens ständer, på innewarande åhrs riksdag, gifwen Stockholm i rådcammaren, d. 29 majj 1738», R 2658, RA. Kungl. Majj:ts förhoppning var att riket skulle kunna ta sig ur »det utblottade ock machtlöse tilstånd hwaruti det sig alljest, af det sidsta blodige kriget, ännu befinner» och »må hafwa tillfälle, at med någorlunda säkerhet, och utan äfwentyrliche påföljder, profitera af någon fördehlactig lägenhet».

14. »Secrete utskottets anmerckningar ang:de defensive alliancens förnyelse med Ryssland» [september 1738], R 2657, RA.

15. Anders Odel, *De makalöse högstsälige konungarnes, konung Gustav Adolphs och konung Carl den tolfte rop ifrån de dödas rike til hieltinnan Swea, wid slutet af dess riksdag 1741, då kriget förkunnades mot Czaren af Ryssland. Hördt af en herde, som då han med några af sina likar, warit begrepen uti tal om krig och frid, blifwit oförmodeligen dit och dän förd, och sedan wid sin återkomst önskar sitt fädernesland lycka til förestående och nu påbegynta krig*, Stockholm [1741].

16. T.ex. Torsten Burgman, *Rysslandsbilden i Sverige. Från Ivan den förskräcklige till Vladimir Putin*, Lund 2001; Sture Nilsson, *Rysskräcken i Sverige. Fördomar och verklighet*, Örebro 1990. Burgmans framställning börjar egentligen först framme vid Oscar II:s tid medan Nilssons bok visserligen är ett försök att nyansera svensk–ryska relationer genom seklerna, men även som sådant lämnar mycket övrigt att önska.

17. »Kongl: Majj:ts secreta proposition stäld till Rijkens ständer wid närwarande rijksgdag. Gifwen Stockholm i Rådscammarn d 28 jan: 1723», R 2108, RA.

18. I handlingen »Kgl Cancelli Collegii memorial och betänkande angde alliancerne» som återfinns sambunden med Kungl. Majj:ts proposition, undertecknad av bl.a. Horn och Gyllenborg, står: »Conjuncturerne, czarens lycka, dess anstalters framgång, ock därjämte en upkommande oenighet emellan Frankrijket ock England, kunde med tiden ännu andra willkår gifwa wid handen, som för riket woro importantare, än alla de förra, ock hwilka keysaren ey skulle finnas obenägen på alt sätt att understödia, så fram han då ey ännu behöfwer konungens i England wänskap. Men därpå kan man ey före tänckia, än när omständigheterne wisa en skälig ljkelse, att saken utan något stort äfwentyr sig kan låta giöra. [...] Något måste man wåga, dock intet förmycket». I en annan skrift, »Den Mindre secrete deputations memorial i

samma måhl [allianserna]», står: » Ju större skada ock olycka oss är tillstött, ju mera böre wij af ömaste kärlek för fäderneslandet ock swenska namnets heder upmuntras, at icke låta modet ock händerne falla, utan med brinnande nijt anropa den alswäldige Guden om hiälp ock i förströstan derpå troligen bidrağa hwad wij med råd och dåd förmå, till rijkets upkomst igen». Samtliga handlingar i R 2108, RA.

19. Hornborg 1942, s. 73
20. Sekreta utskottets protokoll, 20/7 1738, R 2650, RA.
21. Ibid.
22. Sekreta utskottets protokoll, 3/8 1738, R 2650, RA.
23. Rådsprotokoll i utrikesärenden, 16/7 1739, RA.
24. Sekreta utskottets protokoll, 21/7 1741, R 2738, RA.
25. Sekreta utskottets protokoll, 10/2 1741, R 2737, RA.
26. Stiernstedts skrivelse är bifogad sekreta utskottets protokoll, 21/7 1741, R 2738, RA.
27. Hornborg 1942, s. 71.
28. Kari Tarkiainen, »*Vår Gamble Arfffiende Ryssen*». *Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid*, Uppsala 1974, s. 22f., 68.
29. Tarkiainen 1974, s. 21.
30. Tarkiainen 1974, s. 25.
31. Bengt Oxenstierna till Thomas Polus, 29/9 1700, Kanslitjänstemäns koncept och mottagna koncept och skrivelser, vol. I06, RA.
32. Carl von Rosen, *Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall*, I. Sveriges ställning till Polen 1701–1704, Stockholm 1936, s. 7.
33. Nils Gyldenstolpe till Karl XII, 26/9 1700, Skrivelser till Karl XII, vol. 8, RA.
34. Gustaf Jonasson, *Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702*, Uppsala 1960, s. 179–182. Jonasson går tyvärr inte djupare in på den ryska frågan utan koncentrerar sin framställning på de olika utrikespolitiska riktningarna inom rådet och fältkansliet rörande den polska politiken. Se även von Rosen 1936, s. 7f.
35. Jonasson 1960, s. 246f.
36. von Rosen 1936, s. 12
37. Gustaf Jonasson, »Planläggningen av ryska fälttåget 1701. Förberedelserna för svenska arméns förflyttning från Kurland till ryska gränsen», *Karolinska förbundets årsbok* 1965, s. 66f.
38. Samuel Åkerhielm till Josias Cederhielm, 18/6 1701, i Sven W. Olsson (utg.), *Samuel Agriconius Åkerhielms brev till Josias Cederhielm och Mauritz Vellingk 1700–1702*, Stockholm 1979, s. 42.
39. Johan Olivekrantz till Carl Piper, 13/8 1701, Carl Pipers arkiv, vol. 2, Engsöarkivet, RA. I brevet påminner Olivekrantz om att han tidigt förespråkat fred med kung August »på det Kongl M:t måtte kriget emot czaren thess bättre kunna fohrtsättia ock där winna några länder til gränsens utwidgande [...] huarest något är til hämta utan andras jalousie eller motstånd, men til fäderneslandets största fördel».
40. Handskriftssamlingen, F 130, Uppsala universitetsbibliotek. Oxenstierna, som av tradition hörde till den antifranska falangen inom rådsretsen, insåg också att ett svenskt ingripande i Polen kunde leda till all-

varliga komplikationer för sjömakternas samtidigt pågående kamp mot Frankrike i det spanska tronföljds-kriget. Arthur Stille har i en artikel i *Karolinska förbundets årsbok* mycket övertygande påvisat hur detta motiv har styrnt Oxenstiernas penna i det här fallet; det polska kriget skulle tjäna franska intressen då bland annat flera tyska furstar – däribland August den starke själv – som tillhörde den antifranska koalitionen skulle bindas i öster. Se Arthur Stille, »Bengt Oxenstiernas memorial af den 5 mars 1702», *Karolinska förbundets årsbok* 1914. Ett av Stille förbisett brev från Bengt Oxenstierna i Carl Pipers brevsamling från den 8/2 1701 hade kunnat ge ytterligare bekräftelse åt analysen: »Dän härwarande lÿnenburgische ministern, gifuer migh i förtroende tilkänna, at des herrar hafua igenom een secret canal ärfahret, det konungen i Frankricke hafuer i dessa dagar slutet een fulkommen allians medh konungen i Pählen, huarutj honom een stor summa pgr gifues til krigetz uthförande emot Eders Konglige Maiestet, conjunctim medh czaren och dee öfurige des illwillige och hembliga fiender, menandes Dannemarck och Brandenburg dermedh. Och som derfore hollas, at E: Kongl. Mt: äy lærer länge så många och mächtige fiender emotstå: Så förplichtar konungen i Pählen sigh, at sedan wela anskaffa et considerabelt manskap, af eget fälck, så wäl som det saxischa huset milice, så at thalet sigh till trettio tusen man ersträcker, huilcket han siälff anföra will, emot keisarn och alla dem som sättia sig emot spanska testamentet. Och som konungen i Frankricke hafua ett starckt parti i Tyslandh [sic!], så är det iämbwäl stipulerat, at konungen i Polen skal föra öfwer-commando som generalissimus öfwer samptlige. Iblandt denna hopen befinner sigh iämbwäl förstl. huuset Wolfenbütel, som nu och emot subsidier, skal holla Frankricke til tjänst et anseeligt manskap. Dee öfurige status som ära emot nionde electoratet hafua ochsä slutet medh Frankricke, huars protection de med empression söckt, til deras medh tiden, egen undergång. Denna stora ligen kommer dess herrar så mycket considerablare före, som de den heelst säckra efterrettele hafua, at konungen i Dannemarck nu iämbwäl medh konungen utj Frankricke slutet, på sädana wilkähr, som både Eders Kongl. Majestet, så wäl som dem siälffua, högst skadelige ähra.» Brevet återfinns i Carl Pipers arkiv, vol. 2, Engsöarkivet, RA.

41. Oxenstierna hade lång erfarenhet som statsman och hade upplevt det misslyckade kriget på Karl X Gustavs tid. Vissa omdömen om Polen som krigsskådeplats är därför mycket välgrundade. Andra påståenden, som att ett svenskt inbrott i Polen skulle orsaka ett nytt religionskrig och ofelbart leda till att Danmark och Brandenburg förklarade Sverige i krig, var endast fantasier.

42. Landstycket som åsyftades var »lilla Lijffland, som elliest kallas Rositen». I ett brev till Carl Piper 6/5 1702 anser Oxenstierna det i stället rimligt att »Curlandh blifwa en Obsess eller gifwet [?] i KM:ts handh» och att Polen »får Smolenske igen»; Carl Pipers arkiv, vol. 2, Engsöarkivet, RA.

43. Olivekranz till Piper, 1/6 1702, Carl Pipers arkiv, vol. 2, Engsöarkivet, RA.

44. Fredrik Ferdinand Carlson, *Sveriges historia under konungarne af pfalziska buset*, 7, Stockholm 1885, s. 64f.

45. Maria Sjöberg, »Adelns tid 1520–1720», i Tomas Lindkvist & Maria Sjöberg, *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*, Lund 2006, s. 421.

46. Adam Lewenhaupt, »Karl XII som optimist», *Karolinska förbundets årsbok* 1943, s. 236f.

47. Klauspeter Strohm, *Die Kurländische Frage (1700–1763). Eine Studie zur Mächtepolitik im Ançien Regime*, Berlin 1999, s. 36ff. På en karta över Kurland 1702 var hertigdömet betecknat »såsom des första af Fienden Saxerne och Konungen in [sic!] Pählen eröfrade conquette»; cit. från Strohm 1999, s. 37.

Tacksägelse, troféer och en talmans död: politiska ceremonier och scener under krigsåren 1788–1790

Henrika
Tandefelt

Gustav III:s ryska krig 1788–1790 är mest känt för sina sjödrabbningar – förevigade *en masse* under åren efter kriget av konstnären Johann Tietrich Schoultz – och för den häftiga opposition som kriget framkallade framför allt inom adeln med det så kallade Anjalaförbundet 1788 som huvudnummer. Kriget inleddes sommaren 1788 med ett från svensk sida regisserat »ryskt» skenanfall i Savolax och avslutades i augusti 1790 då freden i Värälä slöts mellan de stridande parterna.¹

Den första krigssommaren präglades närmast av opposition och bakslag. Den enda segern, vid Hogland den 17 juli 1788, uppfattades också av den ryska parten som en seger. I Sverige firade man storamiralen hertig Karls triumf, i Ryssland hyllades amiral Samuel Greigh. Den svenska planen att landstiga söder om St Petersburg misslyckades. Under sommaren 1789 avancerade och retirerade man fram och tillbaka över gränsen mellan det ryska och det svenska Finland. I augusti förlorade den svenska skärgårdsflottan under amiral Carl August Ehrensvärd det första slaget vid Svensksund. Den sista kampanjen inleddes på våren 1790. Gustav III vann en mindre seger i Valkeala i Savolax i slutet av april 1790, men detta slag har i krigshistorien kommit att överglänsas av sjökriget med utbrytningen ur Viborgska viken («Viborgska gatloppet») och det andra slaget vid Svensksund som dramatiska höjdpunkter. Den 9–10 juli 1790 beslöt Gustav III att skärgårdsflottan under hans ledning skulle möta den ryska flottan på samma ställe där Ehrensvärd hade blivit slagen sommaren innan. Också den ryska befälhavaren furst Nassau-Siegen önskade batalj. Det var kejsarinnans tronbestigningsdag, en lämplig dag att besegra den svenska flottan. Denna gång log lyckan dock mot Gustav III. Den svenska segern vid Svensksund 1790 gjorde Katarina II mera benägen till förhandlingsbordet. Den 14 augusti 1790 skrev de två fredsförhandlarna, baronerna Gustaf Mauritz Armfelt och Otto Henrik (Osip Andrejevitj) Igelström, på fredsfördraget. Kejsarinnan ratificerade fördraget i St Petersburg den 17 augusti 1790. Gustav III ratificerade det i Värälä den 19 augusti 1790, på årsdagen för statsvälningen. Inga gränsjusteringar gjordes.²

Krig vinner man dock inte endast på slagfälten. De utspelar sig inte enbart i form av drabbningar och militära operationer. Under de senaste decennierna har man allt

mera betonat fungerande transport och försörjning av soldater. I denna artikel kommer jag att med valda exempel diskutera de offentliga ceremoniernas funktion och sammanhang under krigsåren 1788–1790.³

Tidigare forskning har visat betydelsen av den omfattande pamflettlitteratur som talade för kriget och kungen i den inrikespolitiskt kritiska situation som följde efter krigsutbrottet. Tryckpressarna stod i kungens tjänst då han hösten 1788 måste agera för att inte förlora tronen och kriget, liksom också teaterscenerna gjorde det möjligt att intensifierat och lockande sprida den rätta gustavianska bilden av kriget, dess nödvändighet, målsättningar och hjältar.⁴ Krigföring kräver inte bara mobilisering av soldater, utan också av fantasin. Under kriget 1788–1790 behövdes kanoner, bröd och furage – och ofta fanns det för lite – men det behövdes också föreställningar och symboler som samlade leden bakom ett gemensamt krigsprojekt.⁵ Gustav III:s ryska krig visar hur avgörande denna sida av krigföringen kan vara, även om kungens framgång från början var allt annat än given. Rojalistiska föreställningar skapades och spreds genom olika medier till olika stånd och undersåtar. En form som intresserade Gustav III livligt, och som delvis låg teatern och dramatiken nära, var den påkostade arrangerade ceremonin, en konstform som odlats inom de europeiska hoven i århundraden.

Den ceremoniella formen

Ceremonier är reglerade, formaliserade och högtidliga evenemang som genom tal, symboliska handlingar och föremål iscensätter abstrakta skeenden och förhållanden. Den högtidliga ceremonin ingick som en självklar komponent i det tidigmoderna samhället. Även om ceremonins (liksom retorikens) betoning på yttre prunk och former har kritiserats av tänkare i alla tider, uppfattades den ceremoniella formen av många som både självklar och nödvändig.⁶ Ceremonin gestaltade och legitimerade handlingar och händelser som gällde rikets gemensamma angelägenheter, men också mindre, lokala och begränsade händelser. Själva formen gav legitimitet, samtidigt som processionsordningar, rum, symboler, begrepp och föremål konkretiserade budskapet för deltagare och publik. Formen strävade efter att skapa ordning och att inordna alla i denna ordning. Kungamaktens ceremonier talade om maktförhållanden, hierarkier och ideal. Som många forskare har visat utgjorde magnificensen och den yttre formen viktiga element för den tidigmoderna monarkin.⁷

Ceremonierna speglade ändå inte endast en för deltagarna gemensam världsåskådning. Tvärtom var ceremonierna i hög grad handling och övertalning. Ritualen handlar inte bara om att uttrycka något, utan om att utverka något, skriver den danske historikern Ulrik Langen. Den måste ses som en situationell handling, som en del av ett socialt och politiskt sammanhang.⁸ Langen inkluderar de kungliga ceremonierna i sitt ritual-

begrepp. I den här artikeln använder jag inte begreppet ritual utan ceremoni för att betona att det handlar om av överheten i förväg planerade och reglerade högtidliga akter. Begreppet ritual däremot har i antropologiskt färgad historisk forskning under de senaste decennierna också kommit att innefatta andra typer av återkommande och formaliserade handlingar. Adlig duellpraxis, folkliga uppror och hovmannens kurtis kan beskrivas som ritualer eller ritualiserade handlingar, men inte i lika hög grad som ceremonier. De förra bygger mera på underförstådda och osynliga regler, medan ceremonin – om än också präglad av den utsagda normen – formas av en uttalad ceremoniordning och plan som har i syfte att utverka något i det sammanhang den har tillkommit i.⁹ Det är i detta ljus ceremonierna betraktas i den här artikeln.

Den offentliga ceremonin är en av de former Gustav III aktivt utnyttjade för att iscensätta olika härskarroller. Ceremoniernas övertygande kraft låg på en intellektuell nivå i det budskap som tal och bildprogram formulerade, men sannolikt i ännu högre grad i den känslomässiga och sinnliga erfarenheten av närvaro, av att gå i procession, trängas i en lysande sal, lyssna till pukor och trumpeter eller kanonsalut, uppleva skönhet eller fånga en blick av kungen själv.¹⁰ Det var samma egenskaper som gjorde teatern så effektiv, vilket Gustav III var övertygad om. Hans intresse för den fysiokratiska tänkaren Dupont de Nemours idéer om den patriotiska folkfesten som det nya samhällets medel att fostra goda medborgare – uppfyllda av plikt-känsla, dygd och kärlek till fäderneslandet – handlade just om denna önskan att finna former som rörde både förnuftet och känslan. En central tanke hos Dupont de Nemours var att känslorna, passionerna, skulle ge överheten möjligheter att styra tankar och handlingar. Värderingar och ideal lanserades enligt honom bäst genom festen som form.¹¹

Första akten: en kunglig avfärd

Engagemanget för teater och opera, planeringen av ceremonier och sättet att under kriget dramatisera sig själv i olika hjälte- och härskarroller är aspekter av samma grundförhållningssätt till härskandet hos Gustav III. Och för kungen ingick allt detta i ett politiskt sammanhang.¹² Därför är det följdriktigt att det ryska kriget för kungens del på allvar inleddes med en stor ceremoniell iscensättning i Stockholm på midsommarafton, den 23 juni 1788, årsdagen för Gustav II Adolfs avfärd till den preussiska krigsskådelatsen 162 år tidigare. Då tog Gustav III avsked först i rådet, sedan i ordenskapitlet och slutligen i hovet, under mottagning – *cour* – i Stora galleriet på Stockholms slott. Därefter vandrade han i procession till en väntande slup som förde honom själv och hertig Fredrik Adolf till jakten Amphion som skulle föra dem till Helsingfors och den väntande äran.¹³ Det var en avfärd som arrangerades för att ses och synas.

Processionen från slottet inleddes av stånddrabanter och pager som efterföljdes av kungens hovstat. Därefter gick rikets råd åtföljda av drottningen med kungen på sin högra sida, och hertigen av Östergötland, Fredrik Adolf, på sin vänstra. Efter dem gick hertiginnan av Södermanland, Hedvig Elisabet Charlotta, förd av kronprinsen Gustav Adolf. Hennes gemål, hertig Karl, vistades redan med högsjöflottan i Finska viken. Sist i processionen gick »cavalierer och fruntimmer», uppenbarligen damer och herrar som inte ingick i kungens ordinarie hovstat. Processionen skred utför drottningens stora trappa, över Logården och till Kungsbyggnaden. Vägen till byggnaden var belagd med »broar» – ett slags spångar av trä – täckta av blått kläde. Kungen och hans svit embarkerade en slup, lättade ankar och fördes till den väntande Amphion.¹⁴

Kungen regisserade sig själv i rollen som avskedstagande hjältekonung inför olika mottagare och vinklade sitt uppträdande beroende på publik och situation. Först dramatiserades avskedet inför slutna kretsar (råd, ordenskapitel och hov) och därefter inför hela huvudstaden i form av processionen från slottet till den väntande slupen. Här, som så ofta annars, utgjorde processionen det ceremoniella huvudnumret. Gustav III ämnade, mot regeringsformens bestämmelser, inleda ett krig utan att konsultera ständerna och var i stort behov av att lansera sitt krig på ett storslaget sätt så att detaljerna förhoppningsvis skulle gå förbi de flesta. Han gjorde sig själv till krigsprojektets främsta mannekäng genom att knyta denna inledning till sin egen person. Det var kungen som var i huvudrollen från början till slut och hela processionen handlade om att rådet, hovet och folket följde kungen som personligen skulle resa över till Finland för att försvara riket mot den tänkta ryska fienden. Att valet av dag för avfärd sammanknöt Gustav III med Gustav II Adolf, som på samma dag drygt 160 år tidigare lämnat Sverige för att söka ett avgörande i det polska kriget, passar in i mönstret. Att det var stiltje och omöjligt att segla var opraktiskt, men hindrade inte Gustav III att fullfölja sin plan på den utsedda dagen.

Gatorna kantades enligt Axel von Fersen d.ä. av »en stor mängd pöbel», människor som av nyfikenhet, rojalism eller pengar lockats att samlas längs gatorna. En av dessa var borgaren Johan Hjerpe. Han gjorde under åren 1788–1790 rikligt med anteckningar om sådant han hörde berättas, läste i tidningar och själv såg i anslutning till kriget och kungen; bland annat beskrev han en hel mängd ceremonier i Stockholm. Om kungens avfärd skrev han: »Nu war den merckwürdiga afton då vår älskade Gustaf skulle med sina kämpar draga i härnad mot fienden – det war just den afton då man firar sommarens fäst som hjälten vår Fader utdrog, lik en Gustaf Adolph hwa[r]s stoft wi ännu wörda.» Följande dag sökte sig Hjerpe till Kastellholmen för att få se hela eskadern segla iväg och ännu samma kväll tog han sig tillsammans med sina vänner Hazelius och Vik till Blockhusudden där flottan låg för ankar i väntan på bättre vindar.¹⁵

Hjerpes dagboksanteckningar vittnar om att han var den idealiska åskådaren för de ceremoniella skådespel kungen lät gestalta under krigsåren. Han är i sina anteckningar

en entusiastisk och kungatrogen deltagare och han samlar på all information han kan få. Liksom all retorik och propaganda kunde ceremonierna endast övertyga om de symboler, begrepp och idéer som iscensattes mötte genklang hos deltagarna och den tänkta publiken.¹⁶ Hjerpe är i sina kommentarer och referat en åskådare som fullständigt anammar den kungatrogna tolkningen, men det finns också exempel på motsatsen. Att oppositionen inom främst adelsståndet var så kompakt under hela kriget vittnar om att en gemensam tolkningsbas inte fanns i alla sammanhang.

Tacksägelser och troféer

Under åren 1788–1790 var kriget ofta närvarande i hela riket, också utanför krigsskådeplatserna, i form av tacksägelsegudstjänster där deltagarna genom ceremoni, lovsång och predikan blev delaktiga i rikets ansträngning och segrar. Människorna samlades i kyrkorna för att tacka den allsmäktige för segern och förvandlades själva till aktörer.¹⁷ »Alsmäktige och nådige Gud! Inför Dig utgjute vi våre hjertans lifligaste tacksägelse för den ärorika Seger, som Du vår Konung och des wapen emot en mächtig fiende beskärt och wi nu hört oss förkunna», löd inledningsorden till tacksägelsen i anledning av segern vid Parkumäki i Savolax den 21 juli 1789. Bönen fortsatte: »Du hafwer dermed krafteligen bewisat, huru Du oss icke öfvergifwit, utan redan nådeligen sedt til de böner, som wi inför Dig framburit. Dig, Segrens HERR, betale wi nu derföre våra löften, då wi Dit Heliga Namn af hjertat lofsjunge och det innerligaste tackoffer Dig hembäre». Menighetens böner och tack involverades som aktiva handlingar i den svenska krigsinsatsen. Publiken förvandlades till aktiva deltagare och Gud förvandlades till en garant för krigets rättfärdighet och framgång.¹⁸

Tacksägelsegudstjänster och troféutställningar med tillhörande processioner, kanonslut, klockringning, tal, sång och hyllningar var återkommande och centralstyrda former av segerceremonier. Tacksägelsegudstjänsterna berörde i princip samtliga rikets invånare eftersom alla förväntades delta i gudstjänst. De högtidliga troféutställningarna besågs mera begränsat, men de erövrade troféerna ställdes ändå medvetet ut för alla att beskåda åtminstone i Helsingfors och Stockholm. När troféerna som vunnits vid Hogland sändes till Stockholm författade Gustav III noggranna instruktioner för hur de skulle ställas ut.¹⁹

Troféerna var fiendens fanor, flaggor, vimplar, standar och gösar som man kommit över i samband med drabbningar. De var dekorerade med heraldiska insignier och pryddes med symboler för förbandet, religionen, riket eller fursten och hade sedan gammalt ett stort symboliskt värde. De troféer som vunnits av den svenska krigsmakten bevarades i Arsenalen. Att förlora troféer var en skam, att vinna sådana ökade värdet av segern. Gustav III noterade efter det andra slaget vid Svensksund i juli 1790 med stor tillfreds-

ställelse att hans egen flagga inte, som man hade trott, blivit tagen av fienden. Den hade dränkts i havet för att inte falla i fiendens händer, konstaterade kungen i ett brev till riksdrotsen greve Carl Axel Wachtmeister. I samma brev berättade kungen också att en av de ryska troféerna som sänts till Stockholm efter segern vid Svensksund med säkerhet var den kejsrerliga flaggan. Flaggan hissades bara när kejsarinnan själv var ombord eller vid stora kejsrerliga festdagar, skrev kungen. Greve Alexis Orlov hade hissat denna flagga på sitt skepp under det segerrika slaget vid Tjesme (Çesme) 6–7 juli 1770 då den turkiska flottan praktiskt taget utplånats.²⁰

Att bära fiendens troféer i segerparader och ställa ut dem till beskådande förekom allmänt i hela Europa. Flaggor och fanor bevarades för kommande släktled som konkreta bevis på rikets segrar och styrka. Kanoner, ammunition, skepp och förnödenheter kom däremot genast i användning i kriget. När de ryska troféerna som man vunnit vid Hogland den 17 juli 1788 förevisades i Helsingfors och senare Stockholm var de konkreta bevis på att fienden hade besegrats och förödmjukats. Kungen skyndade från fronten till Helsingfors för att delta i tacksägelsegudstjänsten och själv dirigera den. I *Inrikes Tidningar* rapporterades programmet i detalj den 4 augusti 1788.

Alla som på tacksägelsedagen deltog i den kungliga processionen till Ulrika Eleonorakyrkan – som stod på det som i dag är Senatstorget i Helsingfors – samlades på Amphion klockan ett på eftermiddagen. Processionen till kyrkan var också denna gång en central del av segerceremonin och beskrevs i detalj av tidningen. Processionen inleddes av de båda hertigarnas och kungens pager. Därefter gick alla skeppschefer med två (i rapporteringen namngivna) officerare från varje fartyg av örlogsflottan som bar de vunna troféerna. Flaggan från det enda erövrade linjeskeppet Vladislav bars av överstelöjtnanterna Modée och Enskjöld. Flera flaggor, vimplar och gösar från ryska fregatter bars också i processionen. Efter flottans officerare kom alla regementsofficerare av lantarmén. De gick i den ordning som regementena hade inom armén. Sedan följde generalitetet, den ålderstigne överamiralen greve Anton Johan Wrangel, hertig Fredrik Adolf, hertig Karl och kungen själv, beledsagad av sin stora vakt. Efter de kungliga personerna kom övriga hovstaten, cheferna för de i Finland varande kansliexpeditionerna och kungens adjutanter.²¹ Gustav III hade sommaren 1788 medtagit en talrik svit bestående av hovmän och kanslipersonal som kom till större användning i ceremoniella sammanhang än i militära, vilket säger en del om kungens förväntningar på kriget. Han tänkte sig sannolikt ett mera kortvarigt krig, snabba framgångar och stora ceremonier. Under de följande kampanjerna var den kungliga sviten nedbantad.

Inne i kyrkan placerades troféerna runt altaret, på den synligaste, men också heligaste platsen. Till höger om altaret hade man byggt en upphöjd tron för kungen som också var synlig för hela publiken. Samtidigt kunde han från sin plats beskåda både altaret och församlingen. Medan kungen intog sin »länstol», som rapporten i *Inrikes Tidningar* anger,

kunde hertigarna sätta sig på karmstolar och riksråden på taburetter. Den inbördes hierarkin var alltid synlig. När kungen inträdde i kyrkan sjöngs »Nu tackar Gud alt folk». Kungliga hovpredikanten greve Schwerin höll ett tal inför altaret varefter man sjöng psalmen »Hela världen fröjdes Herran». Därefter höll kungen ett tal i vilket han i hierarkisk ordning uppmärksammade alla som bidragit till segern, börjandes med Gud. Efter detta kulminerade ceremonin i ordensförlänningar.²² I Stockholm, före avfärden, hade Gustav III i ordenskapitlet instiftat en ny grad inom Svärdsorden. En månad senare, i Helsingfors, gavs han anledning att utnämna de första riddarna med stora korset av Svärdsorden, en grad som endast kunde förlänas den som själv under krigstid deltagit i strid. Sju personer bevärdigades den nya graden. Trettiofyra ordinarie riddare av Svärdsorden utsågs också. Riddarna med stora korset dubbades därefter av kungen på torget framför kyrkan eftersom statuterna föreskrev att dubningen skulle ske under bar himmel, inför den uppställda »Krigs-Hären», vilket gav en speciell omedelbarhet åt akten.²³

Om troféerna var synliga tecken på fiendens nederlag, var ordensförlänningarna synliga tecken på den svenska flottans tapperhet och ära. Sommaren 1788 när slaget vid Hogland de facto hade lett till den svenska krigsplanens sammanbrott och armén stod på branten av myteri var det nödvändigt att hävda motsatsen på ett tydligt och magnifikt sätt. Troféprydda parader, tacksägelsegudstjänster i hela riket och en riklig utdelning av nådevedermälen var medel att knyta begrepp som ära, tapperhet, hjältemod och seger till kungens krigsprojekt, och ett sätt att överrösta dem som talade om misslyckande, lögner och kungligt storhetsvansinne. Samtidigt som Gustav III från Helsingfors och fronten regisserade segerfestligheterna i Stockholm beställde han en segerdikt av Svenska Akademien – Carl Gustaf Leopolds *Segren vid Hogland* (1788). Hertig Karl, som i egenskap av storamiral formellt hade fört befälet vid Hogland, fick också finna sig i rollen som krigshjälte och oundgänglig frontfigur.²⁴ »Hjeltens skål jag glad wil töma! / Han som vågade och wann, / Och lärt Europa döma / Hwad en Carl än göra kan», utropade en anonym poet i *Fablu Veckoblad*. »Mod och Ära Segrarn leder, / Som ingen fruktan wet, / Wisar Swenska Wimpelns heder / Hjemte Sin Odödlichkeit», fortsatte dikten.²⁵ Tidningarna och skillingtrycken talade om hertigens, kungens och de svenska soldaternas seger och ära. Diktningen, dramatiken och ceremonierna talade samma språk, hyllade samma begrepp och hjältar. Samtidigt spreds i salonger, kuloarer och kaffehus en annan, mera kritisk version av kriget.

I huvudstaden

I Stockholm engagerades kungafamiljen, rådet och hovet i flera processioner till offentliga tacksägelsegudstjänster och troféutställningar i Storkyrkan.²⁶ Det var viktigt att manifestera segern inför både en inhemsk och en utländsk publik. Segerfesterna, liksom

segermedaljerna och hjåltedikterna, reflekterade mera det önskade resultatet av en batalj än de beskrev den verkliga utgången. Detta förringade inte nödvändigtvis segerfestens betydelse. Diplomatkåren i Stockholm rapporterade inte bara om den svenska krigslyckan, utan också om stämningarna i riket och huvudstaden. Det var därför en riksangelägenhet som administrerades av rikets råd när man i Stockholm skulle hålla tacksägelse över krigets första (något dubiösa) seger, den vid Hogland.

Meddelandet om segern hade kommit på kvällen torsdagen den 24 juli, jämnt en vecka efter slaget. Följande morgon sammankom riksråden grevarna Wachtmeister, Bunge och von Rosen samt friherrarna Carl Sparre och Fredrik Sparre. Riksdroten Wachtmeister åkte ut till drottningen på Ulriksdals slott för att förhöra sig om vid vilken tidpunkt drottningen och kronprinsen kunde anlända till Stockholm för tacksägelse. Överståhållaren Carl Sparre uppvaktade hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta i samma ärende och skrev till hovmästarinnan grevinnan De la Gardie på Drottningholm för att anhålla om prinsessan Sofia Albertinas närvaro. Ytterligare såg man till att berörda personer inom artilleriet besörjde att 128 skott i två omgångar kunde lossas i samband med tacksägelsen. Pastor primarius doktor Flodin fick uppdraget att författa tacksägelsebönen som skulle läsas i kyrkorna. Stadens invånare kallades till tacksägelsegudstjänsten genom sammanringning i stadens alla kyrkor och genom ett supplement till *Dagligt Allebanda* som man lät trycka i största hast.²⁷

Kungen var i sina planer kring segerfester och troféutställningar mycket medveten om traditionen och om sina föregångare. Hans krig var en fortsättning på och en del av en storslagen svensk krigshistoria. Banden med det förflutna var ständigt närvarande och detta skulle göras tydligt också då man firade de svenska segrarna. Efter segern vid Hogland bad han rådet ta reda på hur man under det pommerska kriget hade gjort med de troféer som 1759 togs av den preussiska flottan. Då svaret visade sig vara att man bara visat upp dem för rådet och därefter ställt undan dem i Arsenalen utan vidare ceremonier beslöt Gustav III att rådet skulle följa det program han själv lagt upp för troféutställning.²⁸ Under den andra krigssommaren kunde Gustav III den 25 juli 1789 rapportera om segern vid Parkumäki fyra dagar tidigare. Han befallde därvid att berättelsen genast skulle tryckas och införas i dagbladet samt läsas upp i kyrkorna före Te Deum, »som det [under] Vår företrädares tid varit brukligt». De tagna fanorna skulle vid tacksägelsen i Stockholm bäras framför kronprinsen och hållas vid altaret av fyra officerare. Eftersom dessa var de första fanor som tagits av den ryska armén sedan Karl XII:s död, skulle de sättas på dennes grav och bli där tills fred uppnåtts, instruerade kungen. Liksom i sitt val av avfärdsdatum, genom vilket Gustav III hade knutit sitt krig till Gustav II Adolfs stora europeiska strid, strävade kungen nu genom denna symboliska gest att illustrera kontinuiteten från Karl XII till sig själv. I andra änden av Östersjön, i S:t Petersburg, utnyttjades historiens legitimerande och heroiserande makt på

samma sätt. Turkiska troféer från den södra fronten fördes i en stor transportparad ett varv runt Peter den stores staty innan processionen fortsatte till Peter-Paulfästningens katedral där troféerna uppsattes till påseende.²⁹ Olyckligtvis hade Gustav III misstagit sig angående troféerna från Parkumäki och de nämnda fanorna visade sig vara kanoner. Karl XII:s grav kunde således inte brukas som ett monument i det aktuella krigets tjänst.³⁰

I många andra kungliga ceremonier var Kungliga slottet och Storkyrkan de två rum där ceremonins akter utspelade sig. När den kungliga familjen, hovet och rådet firat Te Deum gick processionen från drottningens rum på slottet, genom kungens rum, över östra borggården och till Storkyrkan. Efter mässa, predikan och Te Deum lossades kanonerna varefter processionen vandrade samma väg tillbaka.³¹ Tacksägelsegudstjänsterna hade liksom kungliga kröningar, dop och bröllop både ett religiöst och ett sekulärt, politiskt innehåll. Gud och hans kyrka var engagerade i kungamaktens ceremonier och i krigets framgångar. Många av huvudstadens kungliga ceremonier byggdes upp runt akter i de två rummen med en procession emellan. Processionen var en central och synlig del av de offentliga ceremonierna, både kungliga och andra. Per Hilleström har i sin tavla »Festtåg i Stockholm efter segern vid Svensksund 1790» avbildat just processionen till kyrkan som en anslående del av segerfesten. De gånger evenemanget beskrevs i pressen ingick alltid en uppräknning av processionens ordning.³²

Dessa processioner var i förväg genomtänkta och koreograferade, estetiska, vandrandede teaterföreställningar där deltagarna med sina olika dräkter bidrog till färgglansen: härolder i häroldsdräkt, rådsherrar i rådsdräkt, andra herrar i de kungliga ordnarnas stora eller lilla ordensdräkt, präster och domare i svart och inte minst officerare i uniform. Efter 1778 reglerade den nationella eller svenska dräkten i varianter för vardag och gala klädpraktens färg och form. När drottningen och den kungliga familjens andra kvinnor deltog bars dräkternas släp av damer ur respektive hovstat. Riks- och marskalkstavar, riksregalier, flaggor och andra symboliska föremål ökade praktens, ibland bars himmel över de kungliga personerna.

Processionens betydelse verkar ändå inte bara ha byggt på det estetiska intrycket. En central aspekt av processionens idé var dess syfte att förkroppsliga och manifesteras i inbördes ordning med deltagarnas börd och ståndstillhörighet, ämbetsrang och position samt kön som organiserande principer. Därför var det viktigt att bestämma *vem* som skulle gå i procession, vilka grupper, och i vilken *inbördes ordning* och därför var denna ordning intressant för tidningsläsarna. Den harmoniska ordningen illustrerade också enighet inom gruppen. Under krigsåren när söndringen var stor och åsikterna gick isär om krigets nödvändighet och kungens position måste processionerna med drottningen, kronprinsen, övriga kungafamiljen, rådet, hovet och andra adelspersoner ha haft en funktion att visa en enig och ordnad front i en huvudstad som kokade av rykten.

Från krigsskådeplatsen till andra scener: riksdagen 1789

Efter slaget vid Hogland gavs det inga segrar att fira i Sverige under sommaren eller hösten 1788. Den finska krigsskådeplatsen gav inte kungen eller någon annan några heroiska scener eller roller att spela upp. Den avgörande dramatiken förflyttades i hög grad till andra skådeplatser. Rent militärt innebar ett danskt anfall i augusti 1788 att en front öppnades i söder och sydväst. Gustav III:s resa i Dalarna och Värmland med Göteborg som slutstation gav kungen större möjligheter att iscensätta heroiska och patriotiska scener än hans tid i Finland hade gett. Våren 1789 skedde de stora drabbningarna på riksdagen i Stockholm. Ständermötet inleddes den 2 februari 1789 med sedvanlig öppningsceremoni och avslutades den 28 april 1789.³³

Riksdagens utgång var central för kriget och för Gustav III:s fortsatta ställning i riket. Oppositionen önskade använda riksdagen för att framtvunga fred med Ryssland och begränsa kungens makt. Gustav III:s ambition var den motsatta och han hade väntat med att sammankalla riksdagen tills han ställning i riket hade stabiliserats efter sensommarens officersmyteri och kriser. Riksdagen 1789 är därför otvivelaktigt en del av kriget 1788–1790 även om sammandrabbningarna här skedde inom landets egna gränser, i dess huvudstad. Här utkämpades inga traditionella militära slag. Konsten att argumentera och övertyga låg i centrum, men också konsten att ge mutor och värva allierade var betydelsefull för seger.

Riksdagspredikan hölls av biskop Olof Wallqvist, en viktig rådgivare och bundsförvant för Gustav III under riksdagens gång. Han hade fått uppgiften att predika kring ett textutdrag ur Romarbrevet: »Så låt oss nu fara efter thet som till frids tjenar och thet som tjenar till förbättring inbördes» (Rom. 14:19). Predikan trycktes inom kort med titeln *Inbördes Frid I Et Christeligt Borgerligt Samfund*.³⁴ Detta – inbördes fred och enighet – var ett i hög grad politiskt tema som kom att överskugga riksdagens arbete som, ur kungens synvinkel, kröntes med genomdrivandet av förenings- och säkerhetsakten den 21 februari 1789. I ett slag avskaffades rådet och stärktes kungens befogenheter i olika avseenden, allt i föreningens och ordningens namn. Den andra segern för Gustav III var den bevillning som ständerna, efter hårt motstånd främst i adelsståndet, samtyckte till. Bevillningen gavs till och med nästa riksdag, det vill säga på obestämd tid eftersom det var kungen som bestämde när nästa riksdag skulle sammankallas. Detta var av central betydelse för Gustav III som behövde medel för att kunna finansiera årets krigskampanj. Kungens starka bundsförvanter under denna riksdag var de ofrälse stånden, som genom förenings- och säkerhetsakten tillförsäkrades rättigheter och fördelar på bekostnad av adelsståndet. Den föregående riksdagens allians mellan frälse och ofrälse bröts alltså år 1789 till kungens fördel.³⁵

Riksdagens tal, memorial och protokoll utgjorde en stor textmassa som vällde över riket på svenska och även på finska.³⁶ Förutom detta tillfälle att producera och sprida

politiska texter gav riksdagen en eller flera scener för att dramatisera de politiska begreppen, målsättningarna och idealen. Processionerna, högtidligheterna, talen och predikningarna vid riksdagens öppnande och avslutande var civilstatens motsvarighet till de militära paradernas glans. Den som förenade dessa två världar var kungen som i bägge sammanhangen hade sin givna plats i centrum.

Ständermötets politiska scener finner man inte bara i sessionssalarna. Gator, torg, kaffehus inkorporerades likaså. Också en begravning blev en politisk arena för att iscensätta kungens faderliga omsorg och enheten mellan kung och allmoge. Den 13 mars 1789 avled talmannen för bondeståndet, Olof Olsson från Östergötland. På kungens befallning begravdes han i Riddarholmskyrkan »med all den heder som talmannens och bondeståndets trohet mot kungen och nit för fäderneslandet äger», som tidningarna konstaterade efter begravningen. *Fablu Weckoblad*, som relaterade begravningen, summerade det skedda: »Så hedrar Gustaf den Tredje en Redlig Undersåtes Minne och et Stånd hwars Idoghet gör det Allmännas trefnad i Fredens lugn, hwars Frimodighet skyddar Fäderneslandet då Faran hotar».37

Kommentaren antyder att kungen väl visste att utnyttja tillfället att hylla bondeståndet och särskilt troheten gentemot kungen så väl som nitet för fäderneslandet. Detta folkliga stöd för kungen skulle demonstreras för övriga undersåtar som inte excellerade lika mycket i just kungatrot, men som Gustav III under riksdagen ville tvinga till enighet och lojalitet. De rojalistiska bönderna, eller *föreställningen* om dem, var ett exempel och en varning för de mera oppositionella inom främst adelsståndet. Samma syfte hade Gustav III:s resa i Dalarna och Värmland och det massiva värvandet av bondefrikärer tjänat hösten och vintern 1788.³⁸ Samtidigt gav begravningsceremonin ett tillfälle att stärka kungens grepp om bondeståndet, att förmå dem till fortsatt stöd för kungens krav och vilja. Frågan om bevillningen var ännu vid denna tid öppen och bondeståndets ståndpunkt oklar.

Talman Olof Olssons begravning

Under tre dagar före begravningen låg den döde talmannen i sin kista i det rum på Munkbrogatan där han hade bott under sin vistelse vid riksdagen. Rummet var klätt i svart och upplyst med vaxljus. På kistan kunde man läsa två inskriptioner, talmannens personuppgifter och devisen »De som redeliga för sig wandrat hafwa skola komma til frid och hwilas i theras kamrar. Esaiae 57, v. 2». Den 21 mars 1789 var begravning i Riddarholmskyrkan. Klockan fyra på eftermiddagen marscherade 148 man av borgerskapets infanteri till förstämnd musik. Två subalternofficerare och 48 man lämnades som vakt i sterbhuset, de övriga bildade en häck från västra kyrkdörren ut mot

Riddarholmsbron. Hela bondeståndet samt inbjudna deputationer av de övriga stånden kom till sterbhuset och den döde bars ned av några ledamöter av bondeståndet. Likvagnen drogs av sex svarta hästar från kungens stall ledda av kungens stalldrängar klädda i statslivré. Processionen anfördes av ståndets nye talman Anders Andersson från Västerbotten. Efter honom gick den dödes son följd av lantmarskalken greve Lewenhaupt och vice lantmarskalken överste Liljehorn. Därefter kom bondeståndets sekreterare och två adliga herrar, sedan bondeståndets vicesekreterare med ytterligare två adliga herrar. Slutligen tågade hela bondeståndet i sorgedräkt följt av ridderskapets och adelns 24 deputerade anförda av drottningens kammarherre greve August Taube, prästeståndets tolv deputerade förda av biskop Lindblom från Linköping och borgarståndets tolv deputerade förda av talmannen, rådman Lijdberg.³⁹

I processionen såg man alltså något så märkligt som att bondeståndets och adelsståndets representanter gick tillsammans och om varandra. I riksdagsprocessionerna hände något sådant aldrig. Alla stånd kunde vara representerade i processionssammanhang, men att bondeståndets och adelsståndets representanter gick blandade med varandra var inte brukligt. Den hierarkiska ordningen var en dominerande princip. Som jämförelse kan man studera kronprinsens dop den 10 november 1778 då representanter för de fyra stånden stod som faddrar. Samtliga deputerade deltog i processionen till Slottskyrkan. Ständernas deputerade hade då först ankommit till slottet ståndvis så att bondeståndet med talman anlände först. Därefter kom borgarståndets deputerade med talman och sedan prästeståndets deputerade anförda av biskop Benzelstierna. Slutligen anlände adelsståndets deputerade under ledning av lantmarskalken. Gustav III hade just återinfört klassindelningen på riddarhuset och ståndet anlände därför klassvis. I processionen till kyrkan gick de fyra ståndens deputerade på samma sätt så att bondeståndets representanter gick först, åtföljda av borgarna och prästerskapet. Sedan gick ridderskapets och adelns två härolder och först därefter kom lantmarskalken med adelns deputerade, som var organiserade enligt klass med den tredje klassen först och den första klassen sist.⁴⁰ Ordningen var alltså den att de som var lägst i rang gick först medan de som var högre i rang kom senare, närmare drottningen och hertiginnan som bar det kungliga barnet. Därutöver var adelsståndets deputerade 1778 åtskiljda från de ofrälse deputerade genom sina härolder. All denna symboliska åtskillnad saknades vid talman Olssons begravning 1788, en månad efter att Gustav III hade trumfat igenom förenings- och säkerhetsakten med dess ständsutjämnande punkter. Detta saknade knappast betydelse i en tid där den hierarkiska ordningen alltid iaktogs med största noggrannhet.

Under begravningsprocessionen ringde det i stadens alla kyrkklockor. Det kungliga kapellet uppförde sorgemusik då kistan bars in i kyrkan. Domprosten i Västerås, doktor Johan Michael Fant, höll en likpredikan över Esaia 57, vers 2, den bibeltext som hade skrivits på kistan. Biskop Fant förrättade också jordfästningen. Processionen åter-

vände därefter i samma ordning som den kommit. På kvällen undfångades hela bondeståndet och de bjudna deputationerna av de övriga stånden i frimurarhuset på Riddarholmen.⁴¹

Begravningsprocessionen var inte speciell endast på grund av den blandning av frälsemän och bönder som tågordningen uppvisade. Det var mycket som signalerade att detta inte var en vanlig begravning. Begravningsceremonierna var till 1823 starkt reglerade både i kyrkolagen från 1686 och i olika överflödsförordningar. Onödig prakt och flärd var förbjuden. Förordningarna föreskrev begränsningar i klockringningen, svepningen, kistan, likvakan, transporten av den döda, likvagnen, trakteringen av gäster samt dekoreringsen av sorgehus och kyrka. Överlag förespråkades måtta. Kistan, likvagnen och kyrkan fick inte dekoreras för mycket och antalet deltagare i processionen till kyrkan begränsades till den närmaste släkten. I städer fick man inte bjuda gästerna på mat eller förfriskningar. Samtidigt som måtta förespråkades byggde regelverket också på en hierarkisk princip där den dödes ståndstillhörighet och rang bestämde vad man kunde tillåta sig.⁴² Talman Olof Olssons begravning bryter mot de flesta av dessa regler. Sorgehuset var upplyst av ljus, processionen till kyrkan var lång och talrik, och den avlidne transporterades i kunglig vagn med hästar från kungliga hovstallet och stalldrängar i kungligt livré. Man ringde i alla stadens kyrkklockor och sorgemusik spelades. Talmannens egen position eller dygd kunde på inget sätt motivera de storslagna arrangemangen. Samtidigt som begravningen var en kyrklig ceremoni är det uppenbart att det handlade om en politisk ceremoni med politiskt budskap och funktion.

Johan Michael Fant, som höll likpredikan vid Olof Olssons begravning, var inte bara känd som en av huvudstadens andliga vältalare, till vars fördelar som predikant hörde att han talade »tydligt, klart och rent».⁴³ Han var också en av Gustav III:s trogna rojalister under riksdagarna 1786 och 1789. År 1789 var han ledamot av prästeståndet och som sådan medlem av det betydelsefulla hemliga utskottet och bevillningsutskottet. Samma år blev han utnämnd till ledamot av Nordstjärneorden, i hög grad får man anta som belöning för hans insatser under riksdagen. Fants likpredikan var enligt Gudmund Göran Adlerbeth »mycket politisk och mycket lovordande».⁴⁴ Predikan trycktes samma månad på det kungliga tryckeriet i Stockholm som *Tal hållit då Talemannen för det Ärbara och Hederwärda Bonde-Ståndet Olof Olofsson Med utmärkt beder jordades i Kongl. Riddarholms Kyrkan, Den 21 Martii 1789*. Texten är klar och strukturerad, men mycket mera omständlig i framställningssättet än till exempel Gustav III:s tal brukade vara. Talet är bemängt med bibelcitater, men däri undviks ändå tydligt allt lärt pedanteri, ett skällsord i det sena 1700-talets societetsliv och för tidens vitterhet.

Talet är indelat i tre delar. Först lägger Fant ut texten om två motsatta människotyper som han liknar vid å ena sidan de stora floderna som befrämjar rikens flor och länders båtнад, och å andra sidan med de små bäckarna som är okända för de flesta men

i sina sammanhang sprider fruktsamhet där de utan buller smyga sig fram. Det handlar om den klassiska indelningen i »otium» och »negotium».45 Fants sympatier i talet förefaller ligga på den senare kategorin, ett förhållningssätt som lämpade sig bäst då man talade om en man ur allmogen. Han talade om det illusoriska i att synas stor i stället för att vara nyttig, jämförde stilla dygd med lysande fåfänga. Människan skall inte synas, utan vara; inte lysa, utan gagna. Den som är minst känd lever det lyckligaste livet, slog Fant fast. Resonemanget stannade ändå inte här, utan gick vidare till konstaterandet att alla i ett samhälle måste sträva efter att bli nyttiga på sin plats. Somliga är skapta att lyda, andra att befalla. Det är dårskap att vilja bära en börda man inte klarar av att lyfta, förklarade Fant, men det är ändå en förlåtlig svaghet att vilja lyfta sig ur sin position genom att vinnlägga sig om sin skicklighet.

Talet böljade från ämne till ämne och tog upp flera frågor som var aktuella våren 1789. Det hela utmynnade i en uppmaning till bondeståndet att våga allt för kungen och fäderneslandet i det pågående kriget. Fant påminde ståndet om att allmogens likar i andra länder – och sannolikt med aktuell referens till Ryssland – »födas at wara trälar», medan den svenska allmogen föds att vara ett fritt folk med full »medborgerlig sjelfständighet». Den svenske bonden hade en kung som vårdade hans frihet, ömmade för hans besvär och lättade hans bekymmer. Bondeståndet kunde med de övriga stånden samlas i rikets ärenden inför sin kung. Och Fant frågade: »säg då sjelf, om du icke med oss bör våga alt för denna Konungen, detta Fäderneslandet?». Men, konstaterade han, Gud ske lov var frågan onödigt, för »Sweriges trogna, idoga, tappra Allmoge liknar än i dag sina Fäder: et efterdöme, en förundran för all[a] Folk, en förskräckelse för alla Rikets Fiender».

Slutsatser

Krigets ceremonier och segerfester bildar en lång tradition i den europeiska historien. Troféer, parader och processioner var en del av krigets estetik och maktens manifestationer. I Julius Bernhard von Rohrs *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft der großen Herren* (1729) gavs segerfesterna ett eget avsnitt och bildade en egen kategori av ceremonier.46 Den svenska krigshistorien före gustaviansk tid saknar inte exempel på segerfester. Mårten Snickare har beskrivit de storslagna illuminationer som uppfördes i Stockholm efter segern vid Narva 1701, flera planerade av Nicodemus Tessin d.y. som också led-sagade den kungliga familjen till de olika konstnärligt utförda tillfälleskonstverken.47 Snickare framhåller också kyrkan som den centrala och naturliga platsen för segerfesterna och högtidligheterna. Sådan var praktiken också knappt hundra år senare. Statskyrkans prästerskap hade viktiga uppgifter som undersåtarnas lärare och förmana-

re, och Guds betydelse som den rättmätiga segrans garant var en levande tradition och föreställning också mot 1700-talets slut.⁴⁸ Typiskt för skillnaden mellan 1700-talets första år och dess sista verkar däremot vara att Karl XII:s seger hyllades med en uppsjö av personifikationer och gudomar från antiken, medan det närmast var den inhemska moderna historien, med Gustav II Adolf och Karl XII som centrala gestalter, som gav de symboliska ramarna för de gustavianska segerceremonierna.

Hur segrar hade firats under frihetstiden är inte helt klart. Dessutom var segrarna inte speciellt många under hattarnas krig och pommerska kriget. Rådets efterforskningar sommaren 1788 visade att man år 1759 inte hade gjort något större väsen av de troféer som den svenska flottan vunnit av preussarna. Detta passade inte Gustav III:s behov och rådet följde hans direktiv för troféutställning. Någon verklig jämförelse mellan frihetstid och gustaviansk tid har här inte gjorts, men ämnet vore värt ett fördjupat studium.

Vid sidan av det ceremoniella segerfirandet, vars syfte var att befästa de svenska segrarna inför en inhemska och utländsk publik, har jag här också lyft fram ett helt annat slags ceremoni från krigsåren, nämligen talman Olof Olssons begravning våren 1789. Om segerfesterna var traditionella och hävdvunna evenemang som kunde följa givna former var talmannens begravning en för stunden uppkommen ceremoni som kunde ha utformats på flera olika sätt. Den påkostade formen och höga digniteten var inte påbudna, utan särskilt vald för detta tillfälle. Ceremonin utformades till ett instrument i kungens hand under den pågående riksdagen som ännu skulle avgöra den viktiga bevillningens öde. Den visar tydligare än segerceremonierna på Gustav III:s förmåga att, om tillfället erbjöd sig, improvisera fram teatrala evenemang och ceremonier.

Segarceremonierna och begravningen illustrerar dessutom två olika sidor av kriget, och av Gustav III:s bild av och budskap om kriget. De förra handlade om kampen mot den yttre, ryska fienden som hotade riket. Den andra handlade om en inrikespolitisk konflikt och var ett led i kampen mot den inre fienden, den politiska oppositionen.

Medan allt detta pågick i det svenska riket iscensattes motsvarande ceremonier och fester också i Ryssland. Traditionerna, formerna och evenemangen var ganska likartade och med rötter i samma europeiska ceremonitradition. På den ryska sidan hade kejsarinnan också bekostat en ståtlig begravning vintern 1788–1789. Amiral Samuel Greigh begravdes i domkyrkan i Reval (dagens Tallinn) i november 1788 med den lokala administrativa eliten närvarande. Begravningen beskrevs i *Hamburger Correspondenten* och en notis smög sig också in i *Fablu Weckoblad* i februari 1789.⁴⁹ Tilltänkt publik och politiskt syfte med dessa två begravningar med tillhörande processioner, tal, inskriptioner och monument⁵⁰ var något olika. Medan talman Olof Olssons begravning tjänade närmast inrikespolitiska syften hade Greighs begravning, som beskrevs ymnigt i *Hamburger Correspondenten*, en tydlig europeisk publik. Den inlemades i den ryska internationella

propagandan mot kungen av Sverige. Det som var lika med dessa båda begravningar var dock att monarken i båda fallen bekostade begravningen och utnyttjade tillfället att använda begravningsceremonin med dess olika delar för politiska syften.

1. Om det s.k. Puumalaintermezzot, se Beth Hennings, *Gustaf III. En biografi*, Stockholm 1957, s. 264–265; Erik Lönnroth, *Den stora rollen. Konung Gustaf III spelad av honom själv*, Stockholm 1986, s. 163, 167. Också Louis Jean Desprez och Pehr Hilleström avbildade kriget. Flera av deras tavlor har samlats i Nationalmuseums utställningskatalog *Gustav III & Katarina den stora*, Nationalmusei utställningskatalog 610, Stockholm 1998, s. 184–219.
2. Se *Gustav III:s ryska krig*, red. Gunnar Artéus, Stockholm 1992; Stig Jägerskiöld, *Svensksund. Gustaf III:s krig och skärgårdsflottan 1788–1790*, Helsingfors 1990 (med Schoultz tavlor som illustration); Lönnroth 1986.
3. Artikeln bygger på några spår i min doktorsavhandling *Gustaf III inför sina undersåtar. Konsten att bärska och politikens kulturhistoria*, Helsingfors universitet 2007, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-3916-4>. Avhandlingen utkommer våren 2008 på Svenska litteratursällskapets förlag.
4. Stig Boberg, *Kunglig krigspropaganda*, Studia Historica Gothoburgensia VIII, Göteborg 1967; Marie-Christine Skuncke, »Körsbär och krigspropaganda. Bellmans Lust-spel den 17 Juli 1790», *Läskonst, skrivkonst, dikt Konst. Till Thure Stenström den 12 april 1987*, red. Pär Hellström & Tore Wretö, Stockholm 1987. Tidningspressen och de i kyrkorna upplästa allmänna kungörelserna var andra medier som nådde en bred allmänhet med mer eller mindre tillrättalagda rapporter. Om kungörelser under kriget, se Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets sambälle*, diss., Studia Historica Lundensia, Lund 2001, s. 247–264.
5. Den tyske historikern Bruno Preisendörfer har konstaterat att dessa föreställningar måste lyfta fram både en estetisk och en etisk dimension. Kriget skulle hänrycka med stil, kraft och till och med skönhet, och det skulle röra känslorna genom moraliska värden, rättrådighet och dygd. Bruno Preisendörfer, *Staatsbildung als Königskunst. Ästhetik und Herrschaft im preussischen Absolutismus*, diss., Berlin 2000, s. 17, 343.
6. Märten Snickare, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*, diss., Stockholm 1999, s. 10–13.
7. Om tidigmoderna, och främst kungamaktens, ceremonier, se Snickare 1999, s. 8–13, och Malin Grundberg, *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier*, Lund 2005, s. 16–18, 22–24. Snickare anknuter till 1600- och 1700-talets egen ceremonilitteratur som ofta förutom principiella resonemang i hög grad innehöll beskrivningar av enskilda ceremonier som skulle tjäna som exempel för läsaren. Den tänkta läsaren för verk som *Theatrum Ceremoniale historico-politicum* (J. C. Lünig 1719–1720) och *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft der großen Herren* (J. B. von Rohr, 1729) var en ämbetsman med uppgift att själv organisera ceremonier och högtidligheter. För dessa herrar var ceremonier inte yttre prål, utan i centrum av ämbetsutövningen. Ytterligare finns en rik internationell litteratur som monarkens ceremonier, fester och representationer. Se J. Apostolidès, *Le Roi-machine. Spectacle et politique au temps de Louis XIV*, Paris 1981; Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*, New Haven & London 1992; Samuel John Klingensmith,

The Utility of Splendor. Ceremony, Social Life, and Architecture at the Court of Bavaria, 1600–1800, Chicago & London 1993; Peter Burke, »State-making, King-making and Image-making from Renaissance to Baroque. Scandinavia in a European Context», *Scandinavian Journal of History* 22, 1997; Allan Ellenius (red.), *Iconography, Propaganda and Legitimation*, Oxford 1998; Johan Adamson (red.), *The Princely Courts of Europe. Ritual, Politics and Culture under the Ancien Régime 1500–1750*, London 1999; Richard S. Wortman, *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy I. From Peter the Great to the Death of Nicholas I*, Princeton, New Jersey 1995.

8. Ulrik Langen, »Ritual, symbol, tekst og praksis – nogle teoretiske og metodiske overvejelser», *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500–2000*, Roskilde 2002, s. 17, 33.

9. Begreppet ritual har öppnat nya frågor och fält för historieskrivningen, men som det brukar gå när forskningen får ett fräscht begrepp som öppnar nya vyer har åtminstone en del forskare också snart ansett att det används för ofta och för att förklara för mycket (jämför begrepp som kultur, mentalitet och diskurs); Langen 2002, s. 18–19. Peter Burke har som en medelväg föreslagit att man i många fall kunde tala om *ritualiserade handlingar* i stället för *ritualer*; Peter Burke, *What is Cultural History?*, Cambridge & Malden: Polity Press 2004, s. 86.

10. Snickare 1999, s. 17–19.

11. Sven Delblanc, *Åra och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, diss., Stockholm 1965, s. 158–163.

12. Erik Lönnroths bok *Den stora rollen* (1986) bygger just på tanken att konungaskapet som roll var central för Gustav III, men Lönnroth har inte utvecklat alla de potentialer som ämnet har. För vidare diskussion, se Tandefelt 2007, s. 13–16, 351–353, 357–358.

13. Se vidare i Tandefelt 2007, s. 272–280; Lönnroth 1986 s. 163–165.

14. »Kongl. Maj:ts resa till Finland år 1788», Överhovkammarherrens journal, Slottsarkivet, Stockholm, pag. 563.

15. Axel von Fersen, *Riksrådet och fältmarskalken m.m. grefve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter* VII, utg. av R. M. Klinckowström, Stockholm 1871, s. 38; Johan Hjerpe 23/6 1788, Johan Hjerpes dagboksanteckningar 1788–1789, F 824a, Uppsala universitetsbibliotek.

16. Snickare 1999, s. 13.

17. I *Inrikes Tidningar* rapporterades hur man på olika orter hade firat krigets segrar. Tacksägelseböner och tal hållna i samband med tacksägelsegudstjänst utgavs också i tidningar och i separatträck. I *Fahlu Weckoblad* publicerades under kriget flera sådana texter: »Tacksägelse, i anledning af Segern Wid Parkumäki i Savolax den 21 Julii 1789», 22/8 1789; »Tacksägelse-Tal öfwer Segren d. 21 Juli, hållet i Gefle för Öfwerste Tersmedens Warjerings Regemente af Kongl. Hof-Predikanten Gust. Engzell», 5/9 1789; »Då Tacksägelsen til Gud aflades öfwer Segren wid Parkumäki hölts följande Upmuntrings Tal för Enwiks Capels-lag i Swerdsjö Sokn, af v. Past. Och Comminist. P. Löfdahl», 26/9 1789; »Tacksägelse i anledning af Segren wid Walkiala», 22/5 1790; »Tacksägelse i anledning af Segren öfwer Ryska Skärgårds-Flottan den 15 Maji 1790», 12/6 1790; »Tacksägelse i anledning af Skärgårds-Flottans Seger i Swensksund den 10 Julii 1790, 31/7 1790; »Då Tacksägelsen den 9:de Sönd. Efter Trinitatis i Enviks Capell (Swärdsjö Sockn) aflades öfwer Swenska Skärgårds-Flottans Seger wid Swensksund den 10 Julii, hölts följande Tal af v. Past. och Comminist. P. Löfdahl», 14/8 1790; »Tacksägelse Tal öfwer Freden, hållit i Fahlu Ny Kyrka

- af Magister N. A. Nezel», 18/9 1790; »Tacksäjelse Tal öfwer Freden med Ryssland, hållit i Swerdsjö Kyrka den 15 Söndagen efter Trinitatis af v. Pastorn och Comministern Pehr Löfdahl», 25/9 1790.
18. »Tacksägelse, i anledning af Segern Wid Parkumäki i Savolax den 21 Julii 1789», *Fablu Weckoblad* 22/8 1789. Bönen avslutades med orden »Wi frögde oss, HÉrre! Öfwer Dine hjälp: tag den icke ifrån oss, utan låt den altid omgifwa vår älskade Konung och DEs Krigsmakt, som ädelmodigt strida för vårt Fosterlands ära, säkerhet och Wälfärd. Då skola Fiendens anslag snart blifwa til intet och wi få tacka Dig för en hugnelig fred».
19. Rådsprotokoll i inrikes-civilärenden 1/8 och 4/8 1788, Inrikes-civilexpeditionen A I a, vol. II5, Riksarkivet, Stockholm. Troféutställningen ombesörjdes av överståthållaren greve Carl Sparre. Troféerna ställdes den 9 augusti ut på Kungliga slottets västra fasad mot den yttre borggården. Hovintendenten Jean Eric Rehn stod för det konstnärliga utförandet. Se vidare, Tandefelt 2007, s. 305f.
20. Gustav III till Wachtmeister 25/7 1790, i *Konung Gustaf III:s bref till Riks-Drotsen Grefve Carl Axel Wachtmeister och Stats-Sekreteraren Ulric Gustaf Franc efter handskrifter på Trolle Ljungby*, utg. Gustaf Andersson, Örebro 1860. Segern vid Tjesme är en av den ryska flottans mest omhuldade segrar under 1700-talet och den gav greve Orlov det ärorika namnet Orlov-Tjesmenskij. Gustav III hade hos Katarina II på Tsarskoje Selo sett det pelarmonument som uppförts till minnet av slaget. Det är inte omöjligt att ryska flottans befälhavare, prinsen av Nassau-Siegen, sommaren 1790 hade tänkt sig en likadan total förstörelse av den svenska flottan som hade drabbat den turkiska flottan vid Tjesme tjugo år tidigare. Kanske därför hade han hissat samma kejserliga flagga som Orlov hissade år 1770; Natalja Guseva, »Katarina II och hennes lantresidens» och Jevgenia Stjukina, »Katarina II och den ryska medaljkonsten» i *Katarina den stora & Gustav III* 1998. Om slaget vid Tjesme: *Nordisk familjebok* 30, Stockholm 1920, sp. 218.
21. *Inrikes tidningar* 4/8 1788. Se även Tandefelt 2007, s. 294–299.
22. *Inrikes Tidningar* 4/8 1788 och Tandefelt 2007, 294–299.
23. *Inrikes Tidningar* 4/8 1788; Tandefelt 2007, 294–299; Ernst E. Areen & Sten Lewenhaupt, *De nordiska ländernas riddarordnar*, I, Stockholm 1942, s. 202.
24. Erik Lönnroth, »Hertig Karl och kriget», *Tidens flykt. Stora historiska förändringar och människor som har levat i dem*, Stockholm 1998. Artikeln är första gången publicerad år 1986.
25. *Fablu Weckoblad* 16/8 1788. Detta är strof 3 i dikten.
26. Rådsprotokollen sommaren 1788 vittnar om den betydelse arrangemangen tillmättes. Rådsprotokoll i inrikes-civilärenden 25/7, 31/7, 1/8, 4/8 och 8/8 1788, Inrikes-civilexpeditionen A I a, vol. II5, Riksarkivet, Stockholm.
27. Rådsprotokoll i inrikes-civilärenden 25/7 1788, Inrikes-civilexpeditionen A I a, vol. II5, Riksarkivet, Stockholm. Te Deum i Stockholm rapporterades i tidningarna: *Inrikes Tidningar* 28/7 1788; *Göteborgska Nyheter* 2/8 1788. Åskådarintryck finns i Johan Hjerpes dagboksanteckningar F824a, Uppsala universitetsbibliotek, och i stadssekreteraren Rutger Fredrik Hochschild memoarer, *Rutger Fredrik Hochschilds Memoarer* I, utg. Henrik Schück, Stockholm 1908, s. 144.
28. Rådsprotokoll i inrikes-civilärenden 31/7 1788. Även *Inrikes Tidningar* 7/8 1788.
29. *Kamer-furerskij tseremonialnyj zjurnal 1788 goda*, St Petersburg 1882, s. 457–460; Tandefelt 2007, s. 309.
30. Gustav III till C. A. Wachtmeister 25/7 1789 och 30/7 1789, *Konung Gustaf III:s bref till Riks-Drotsen*

Grefve Carl Axel Wachtmeister 1860.

31. Brev från riksdrotsen greve C. A. Wachtmeister till Gustav III 25/7 1788, Gustavianska samlingen E 521, Uppsala universitetsbibliotek.
32. Se t.ex. rapportering över processionsordning vid tacksägelsegudstjänt i Helsingfors 21/7 1788 i *Inrikes Tidningar* 4/8 1788 och *Göteborgska Nyheter* 9/8 1788; berättelse om segerfesten i Stockholm med tillhörande processionsordning 22/7 1790 i *Göteborgska Nyheter* 7/8 1790.
33. Beth Hennings, »Gustav III och författningen», i dens., *Fyra gustavianska studier*, Stockholm 1967; Tage Linder, *Biskop Olof Wallqvists politiska verksamhet till och med riksdagen 1789*, Studia Historica Upsaliensia III, Stockholm 1960.
34. Linder 1960, s. 222f.
35. Hennings 1957, s. 282ff., Lönnroth 1986, s. 192ff.
36. Kungens tal vid riksdagens öppnande 2/2 1789 och inför omröstningen om förenings- och säkerhetsakten på rikssalen 17/2 1789 sändes i finsk översättning till landskansliet i Nyland och säkerligen till de övriga finska landskanslierna. Förenings- och säkerhetsakten kom också på både svenska och finska. Samtliga expedierades för publicering; Inkomna handlingar Ea I33, Nylands landskansli, Riksarkivet, Helsingfors.
37. »Berättelse om Talemannens för Bondeståndet Olof Olofssons högtidliga begrafning uti Stockholms och Riddarholms Kyrkan, den 21 Martii 1789», *Fablu Weckoblad* 4/4 1789, som hade klippt nyheten ur *Almänna Tidningar* 30/3 1789.
38. Tandefelt 2007, s. 322–338.
39. *Fablu Weckoblad* 4/4 1789.
40. *Ordning, I akttagen Wid hennes Kongl. Maj:ts Lyckeliga Förlossning; jemte Hwad i akttagas skal Wid Hans Kongl. Höghet Kron-Prinsens Dödpelse-Act, den 10 November 1778*, [Stockholm 1778]. Se även Tandefelt 2007, s. 112–118, och Överkammarherrens journal, Slottsarkivet, Stockholm, pag. 173–191, som också innehåller en skiss över placeringen i kyrkan under kronprinsens dop 1778.
41. J. M. Fant, *TAL Hällit då Talemannen för det Årbara och Hederwärda Bonde-Ståndet OLOF OLOFSSON Med utmärkt heder jordades i Kongl. Riddarholms Kyrkan, Den 21 Martii 1789*, Stockholm 1789; *Fablu Weckoblad* 4/4 1789.
42. Ann-Sofie-Arvidsson, *Makten och döden. Stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt 1700-tal*, diss., Stockholm & Göteborg 2007, s. 146–161.
43. Bengt Hildebrand, »Johan Michael Fant», *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm 1956, s. 344.
44. Hildebrand 1956, s. 341–344.
45. Se Delblanc 1965, s. 36.
46. Snickare 1999, s. 159.
47. Snickare 1999, s. 147–185.
48. Om kyrkan och tacksägelsegudstjänster under stora nordiska kriget: Snickare 1999, s. 152–157; Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Studia Historica Upsaliensia 202, s. 117f.
49. *Fablu Weckoblad* 7/2 1789.
50. Amiral Samuel Greighs gravmonument, ritat av Katarina II:s favoritarkitekt Quarenghi, finns i den dag som är till beskådande i domkyrkan i dagens Tallinn. Se vidare i Tandefelt 2007, s. 310–314.

Carl Peter Thunbergs japanska resa i 1770- och 1780-talens medier

Marie-Christine
Skuncke

Uppsala i juni 1780. Doktor Thunberg, hemkommen från Japan året innan, tar emot konungens svägerska, hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta, som besöker universitetet. Också hennes make hertig Carl, på militär inspektionsresa i Uppsala, infinner sig hos Thunberg. Denne visar i flera timmar sina samlingar »i Natural-Historien, af Husgeråd, Klädedrägter, Mynt m.m.» Baron Eric Oxenstierna på Eka är »utklädd i Japanska Kläder, sittande på Japanska Sättet» och gör vid hertiginnans inträde i salen »en Japansk Compliment». Om hertigparets besök står att läsa i Carl Christoffer Gjörwells tidskrift *Stockholms Lärda Tidningar* 1780.¹ Året därpå informeras Gjörwells läsare, i ett sammandrag ur senaste kvartalet av Vetenskapsakademiens handlingar, om den japanska silkesmasken, och samtidigt om japansk silkesproduktion, om tygets kvalitet, både tunt och vattentätt, om den japanska klädedräkten eller »natträcken» med Thunbergs ord. Tidskriften är nu *Upfostrings-Sällskapets Tidningar*.²

Notiserna i Gjörwells publikationer 1780 och 1781 är exempel på »kunskapens vägar» – ämnet för det nordiska 1700-talssymposiet i Göteborg 2007 – i en tid då upptäcktsresor i fjärran världsdelar var ett högaktuellt ämne och den periodiska pressen expanderade i Europa. Mellan kunskap, nyheter, underhållning och nyttotänkande var gränserna porösa. Thunbergs nyvunna kunskaper om japansk klädedräkt omsattes både i ett exotiskt skådespel, ett divertissemang i miniatyr för hertigparet med den utklädde baron Oxenstierna, och i reflektioner om industriella metoder som skulle kunna gagna den inhemska textilproduktionen, alltsammans förmedlat av Gjörwell till nöje och nytta för bildad svensk publik.

Bland Linnés lärjungar var Carl Peter Thunberg (1743–1828) unik genom att han besökte Japan, ett rike som var stängt för européer med undantag för det holländska ostindiska kompaniet.³ Liksom Linné var Thunberg både botanist och läkare. Han inledde sin färd 1770–1771 med vistelser i Holland, där han lyckades finna sponsorer för en botanisk resa, samt i Frankrike, där han följde den senaste utvecklingen på den medicinska fronten i Paris. Han kom till Kap med det holländska kompaniet 1772 och stannade i tre år. I södra Afrika skaffade han grundliga kunskaper i holländska språket,

och han gjorde ett jättelikt insamlingsarbete, främst av växter och djur men även av etnografiska föremål. I sin syn på landets urbefolkning var Thunberg utpräglad eurocentrisk.⁴ Linné hade räknat hottentotterna till kategorin »Monstrosus» i *Systema naturae*, och Thunberg såg uppenbarligen med lärarens glasögon. Han avfärdade hottentotterna som »Lätjefulle och dumme [...], någon gång föga höjde up öfver de oskälige djuren».⁵

Som läkare på ett holländskt skepp kom Thunberg via Java till Japan 1775, och han var där i drygt femton månader. Under större delen av tiden var han tvungen att vistas på den konstgjorda ön Deshima utanför Nagasaki, dit det holländska kompaniet var förvisat (Thunberg betraktades som holländare). Han lyckades emellertid erhålla tillstånd att botanisera omkring Nagasaki, och framför allt följde han med det holländska faktorietts chef på den årliga uppvaktningen vid shogunens hov i Edo (eller Jedo), nuvarande Tokyo. Trots stränga förbud utförde Thunberg också i Japan ett stort insamlingsarbete. Här kom han dessutom i kontakt med en inhemsk lärd elit: japanska botaniker och läkare orienterade mot västerländsk vetenskap, på japanska *Rangaku*, »holländsk lärdom». Han umgicks med naturvetenskapligt utbildade tolkar i Nagasaki, och under vistelsen i Edo träffade han läkare vid shogunens hov. De hade ett gemensamt språk, holländska. Han undervisade japanerna i botanik och medicin, de förde med sig växter till honom och lärde honom de japanska namnen. Ett möte uppstod, som kom att lämna varaktiga spår.⁶

Efter uppehåll på Java och Ceylon samt i London återvände Thunberg efter nio år, 1779, till Uppsala där tjänsten som *botanices demonstrator* väntade honom. Han avancerade raskt i karriären. År 1784 efterträdde han Carl von Linné d.y. som professor i botanik och medicin, och han kom att upprätthålla lärostolen i över fyrtio år. Såväl under resan som efter hemkomsten bedrev Thunberg en intensiv publikationsverksamhet. Hans produktion omfattar ett stort antal facktexter i botanik, zoologi och andra grenar av naturstudiet. Mest känd är *Flora Japonica*, utgiven på latin i Leipzig 1784 med sikte på internationell publik. Därtill kom en strid ström av naturvetenskapliga artiklar i lärda sällskaps handlingar, svenska och utländska, samt under professorstiden en rad dissertationer. Men Thunberg utgav även texter av allmän karaktär inom reseskildringstraditionen, främst fyrbandsverket *Resa uti Europa, Africa, Asia* från 1788–1793, som översattes till flera språk. Thunbergs *Resa* hade dock låtit vänta på sig; delarna om Japan utkom först 1791 och 1793, cirka femton år efter hans vistelse. Innan dess hade han publicerat flera kortare texter om Japan, som snabbt spreds över Europa.⁷

Tidigare forskning har framför allt behandlat Thunbergs botaniska och zoologiska insatser. Hans kontakter med Japan har tilldragit sig uppmärksamhet från forskare i Sverige, Japan, USA och Storbritannien. Gunnar Broberg har ägnat en artikel åt Thunbergs och andra resenärers bilder av södra Afrika. En nyutkommen bok av Hanna

Hodacs och Kenneth Nyberg tar bland annat upp frågan om Linnélärjungarnas resor som meritering i karriären, med Thunberg som ett övertygande exempel.⁸ Ännu har dock ingen systematiskt studerat Thunbergs möten med olika civilisationer – i södra Afrika, på Java, i Japan. Om den europeiska spridningen av Thunbergs *Resa* finns endast korta ansatser, och spridningen av hans texter om Japan före den stora reseskildringen har aldrig analyserats. Inte heller pressbevakningen under och efter resan har undersökts.

Just dessa luckor ämnar jag försöka fylla inom ramen för ett projekt om Thunbergs civilisationsmöten. Syftet är dels att studera hans bilder av olika civilisationer, främst den japanska, dels att undersöka lanseringen av hans texter på den europeiska arenan och deras betydelse för den västerländska bilden av Japan. Föreliggande artikel är en pilotstudie. Jag begränsar mig i tiden till åren före Thunbergs *Resa*, alltså före 1788, och jag koncentrerar mig på två aspekter: rapporteringen om den japanska resan i svensk press samt spridningen på den internationella marknaden av Thunbergs tidiga texter om Japan. Perspektivet är mediehistoriskt och de aktuella medierna blir tryckt periodisk press samt näraliggande kategorier, såsom almanackor och Vetenskapsakademiens tal.⁹

»Vår berömda Resande» – den japanska resan i svensk press

Efter sin nioåriga utlandsresa landsteg Thunberg i Ystad i mitten av mars 1779. När han i april ankom till Stockholm mottogs han enligt egen utsägo av Gustav III vid dennes *lever* på Drottningholm. Han gavs även »en särskild audience samma dag» där han berättade om sina färder och i synnerhet om »det föga kände Japan».¹⁰ I svensk nyhetspress från våren 1779 finns dock knappast något spår av Thunbergs hemkomst. I *Inrikes Tidningar* kan man under den stående rubriken »Passagerare» läsa att Doktor Thunberg den 17 mars anlät till Ystad från Pommern (han kom närmast från Stralsund) – inte ett ord om att han rest ända från Japan. I *Stockholms Post-tidningar*, *Dagligt Allehanda* och den nyligen startade *Stockholms Posten*, har jag förgäves letat efter notiser om Thunberg.¹¹ Kontrasten är slående med medieuppståndelsen vid Nordenskiöld's hemkomst med Vega ett sekel senare, 1880. Det var ingalunda självklart i Gustav III:s Sverige att nyhetstidningar bevakade kulturella och vetenskapliga evenemang.¹²

Bland svenska läsare var dock en kategori väl förtrogen med Thunbergs resa och hans publikationer, nämligen de som följde Carl Christoffer Gjörwells lärda tidskrifter: *Nya Lärda Tidningar* 1774–1775, *Stockholms Lärda Tidningar* 1776–1780, därtill *Almänna Biblioteket* 1776–1778, avsedd som ett komplement till *Stockholms Lärda Tidningar*, samt från 1781 *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*.¹³ Två gånger i veckan (från 1775) rapportera-

de Gjørwell systematiskt om nytutkommen litteratur samt begivenheter i den akademiska och kulturella världen, såväl i Sverige som internationellt. Nyheterna organiserades på sedvanligt vis efter ort, under rubriker som »UPSALA», »LEIPZIG». Yrkesreportrar var en ännu okänd företeelse, men Gjørwell hade under tre decennier i branschen byggt upp ett nätverk av svenska och utländska korrespondenter. Insända brev från korrespondenter var en vanlig nyhetskanal. I Thunbergs fall hölls läsarna à jour med resan genom en svit på sex brev under åren 1775–1778 – ungefär ett per halvår – förmedlade av hans gynnare i Stockholm Abraham Bäck, arkiater och mäktig preses i Collegium Medicum, samt Lars Montin, provinsialläkare i Halland.¹⁴ På liknande sätt, under Lars Salvius' tid som utgivare av *Lärda Tidningar*, hade Linné förmedlat resebrev från sina lärjungar Hasselquist, Löfling och Osbeck.¹⁵

Sviten består av följande brev (min numrering):

1. Thunberg till Bäck, daterat Cap I februari 1775, infört i *Nya Lärda Tidningar* 14 september 1775.
2. Bäck till Gjørwell, i *Almänna Biblioteket* 30 maj 1776; sammanfattar tydligen en rad brev från Thunberg före avresan från Cap.
3. Montin till Bäck, i *Almänna Biblioteket* 15 november 1776; torde också bygga på flera brev från Thunberg, senast från Batavia 15 juni 1775.
4. Montin till Gjørwell, i *Almänna Biblioteket* 30 mars 1777, bygger på brev från Thunberg i Nagasaki 15 oktober 1775.
5. Montin till Gjørwell, i *Almänna Biblioteket* 30 november 1777, bygger på två brev från Thunberg, mellan Japan och Java 19 december 1776, samt från Batavia 20 januari 1777.
6. Montin till Bäck, i *Stockholms Lärda Tidningar* 9 juli 1778, bygger på brev från Thunberg i Colombo 8 oktober 1777.

Man slås av den långa eftersläpningen. Det dröjer nästan ett och ett halvt år innan Thunbergs brev från Nagasaki presenteras för Gjowells läsare (nr 4) – men så har det också färdats över halva jordklotet. Flera moment återkommer i breven, först och främst upplysningar om Thunbergs resrutt och fortsatta planer. Dessa präglas genomgående av osäkerhet från hans sida. I brev 1, till exempel, vet han ännu inte om han skall resa till Japan eller återvända till Holland. Osäkerheten ökar för läsekretsens del genom besked om de faror Thunberg utsätts för. En riktig *cliffhanger* erbjuder brev 3, när Montin befarar att hans skepp kan ha drabbats av en tyfon (»Taifongen»);¹⁶ lugnande nyheter kommer först fyra månader senare, i brev 4. Detta var verklighet lika spännande som fiktionsprosa!

Brevskrivarna betonar de svårigheter som Thunberg möter, »med oförsagdt mod och ståndaktighet» (brev 2).¹⁷ Hans penningbekymmer nämns i snart sagt varje brev. I

desto klarare dager framstår den fattige resenärens vetenskapliga arbete. De tre skribenterna – Thunberg själv, Bäck och Montin – ägnar stort utrymme åt de botaniska samlingarna: antalet växter, nya respektive redan kända, växternas namn enligt den linnéanska klassifikationen och så vidare. Thunberg konstaterar utan blygsamhet från Cap (brev I), att »jag har igenom Guds Nåd mer uppsökt härstades, än alla mine företrädare, och kanske mer nytt än någon Botanicus i något Land». ¹⁸ Montin framhåller hans insatser för att lösa taxonomiska problem (brev 3), och i samma brev räknar han upp alla vetenskapliga artiklar som Thunberg skrivit under resan för olika lärda sällskap. I brev 5 förutskickar Montin flera avhandlingar för Vetenskaps-Societeten i Uppsala under titeln »Kæmpherus [!] illustratus», där Thunberg vill utreda de växter som i slutet av 1600-talet beskrivits av en tysk Japanresenär, den berömde Engelbert Kaempfer. ¹⁹

Thunbergs första rapport från Japan, skriven på ön Deshima (brev 4), andas frustration över att »vara innestängd uti et med mur omgifvit Factori, hvarest han dageligen ser med förtret kring om sig på landet Floras härligheter, utan at sjelf få hämta deraf det aldraminsta». Han hoppas dock kunna resa till Edo (»Jeddo») följande år med den holländska ambassaden. ²⁰ Nästa rapport (brev 5) är en berättelse om framgång. Resan till kejsrerliga residenset (d.v.s. shogunens hov) i Edo har lyckligen ägt rum. Dessutom har Thunberg, tack vare »lyckeliga Curer på sjuka Japanesare», vunnit den sällsynta ynnesten att under bevakning göra botaniska exkursioner kring Nagasaki (»Nangasaki»). ²¹ För just detta brev har Montins originalhandskrift bevarats och det är intressant att jämföra den handskrivna och den publicerade texten. ²² Montins originalbrev är nämligen alls inte entydigt positivt. Det framgår där att det förekommit missnöje bland svenska botanister med Thunbergs försändelser av växter, och att han tagit illa vid sig och överväger att slå sig ner »uti Indien» i stället för att återvända till Europa. De negativa upplysningarna är utelämnade i den tryckta versionen, som alltså ger en harmoniserad version av läget. ²³

Resebreven är exempel på byte av tjänster inom ett publicistiskt nätverk. Redaktören Gjørwell mottog attraktivt textmaterial från sina korrespondenter Bäck och Montin, som i gengäld erhöi reklam för sin skyddsling Thunberg och sig själva. Resenären själv kunde bara vara nöjd med resultatet. Läsekretsen informerades också på andra sätt om Thunberg, både under och efter resan. Gjørwell gav regelbundna sammandrag ur lärda sällskaps publikationer. Thunberg var, som framgått, en ytterst flitig bidragsgivare. Hans botaniska och zoologiska artiklar i Vetenskapsakademiens handlingar, i acta från Vetenskaps-Societeten i Uppsala med mera nådde en bredare publik tack vare Gjørwells bevakning. Särskilt viktigt var detta beträffande texter på latin, som härigenom blev tillgängliga för icke latinkunniga läsare, inte minst kvinnor som i princip var utslutna från latinstudierna. Ur Vetenskaps-Societetens *Nova Acta* presenterades exempelvis

Thunbergs nyssnämnda granskning av Kaempfers japanska växter, »Kaempferus illustratus».²⁴ Gjørwell rapporterade dessutom fortlöpande om tilldragelser vid olika lärosäten och noterade etapperna i Thunbergs karriärgång. Den 4 september 1777 meddelar han under rubriken »UPSALA» att »Vår berömde Botanicus, Hr Doct. Carl Pet. THUNBERG» (min kursivering) blivit utnämnd till *botanices demonstrator*.²⁵ Pronomenet »vår» ekar genom årgångarna som en patriotisk gemenskapsmarkör: »vår så beresta och käcka Botanicus» (november 1777), »vår berömde Resande» (juli 1780) etcetera.²⁶

I maj 1779 hade Thunberg återvänt till Uppsala. Gjørwell var på bettet: nu hade han chansen att få en sammanhängande berättelse direkt från resenären. I ett brev den 25 maj bad han Thunberg att för *Lärda Tidningar* teckna »en kort Efterrättelse om Resans uphof, antråde, fortsättning, återresa och hemkomst; vidare om dess Föremål, derunder gjorde upptäckter, och nu hembragte skatter». Beställningen, skriven med Gjørwells notoriskt svårlästa handstil, avsåg en kort och precis redogörelse: »Årtalen när, och Länderna som besöktes, utsättas nog. Detaillen hörer til sjelfva Resebeskrifningen [d.v.s. fick vänta till den planerade längre reseskildringen].»²⁷ Något svarsbrev från Thunberg finns inte bevarat. Han tackade tydligen nej, eller också ignorerade han Gjørwells erbjudande. I stället valde han att skriva en berättelse för internationell publik – mer om detta senare.

Redaktören fortsatte dock oförtrutet med sin rapportering utifrån andra källor. Han informerade om Thunbergs inträdelse i Vetenskapsakademien hösten 1779 om japanska mynt och gav senare ett utförligt referat.²⁸ I december samma år tryckte han en svensk översättning av »programmet» – det vill säga inbjudningsskriften – för Thunbergs installation som *botanices demonstrator* i Uppsala, författat av medicinska fakultetens dekanus Adolph Murray. Texten sammanfattar etapperna i Thunbergs resa och understryker (självfallet) den nye demonstratorns botaniska meriter. I slutet nämns hans planerade publikationer: »en *Flora Japonica* och en fulständig *Beskrifning* om *Japan*, en *Flora Capensis* och *Zeylanica*, hvartil Hr *Banks* vil betala Kopparstyckena».²⁹ Att Sir Joseph Banks var villig att ställa upp som mecenat för gravyrerna är en värdefull upplysning. Märkligt nog har Gjørwell hämtat programmet för detta Uppsala-evenemang från en tysk tidskrift, *Göttingische Anzeigen*. En sannolik förklaring är att texten inte var tryckt och att Murray översänt en handskreven version från Uppsala till det tyska organet, där hans bröder Johann Philipp och Johann Andreas, båda professorer i Göttingen, medverkade som recensenter.³⁰

Gjørwell hade dock inte gett upp försöken att få material direkt från Thunberg. I ett brev den 24 juli 1780 lade han fram ett förslag. Under rubriken Uppsala skulle »et anonymt Bref» införas »rörande [Thunbergs] Samlingar, deras ordning, deras Värde m.m.» Om Thunberg inte ville skriva brevet själv, bad Gjørwell honom att »upsätta blott en Promemoria på alle dithörande Delar», så skulle han själv ombesörja resten.³¹

Thunberg nappade på förslaget. Resultatet stod att läsa i *Stockholms Lärda Tidningar* den 5 oktober 1780.³² Tydligt på grundval av ett underlag från Thunberg har Gjørwell fabricerat ett brev signerat »LÄRDOMS-VÄN» och hållet i den panegyriska stilen, som publicisten med sin erfarenhet av rojalistiskt propagandarbete behärskade till fulländning. Gjørwell skapade en fiktiv ram: brevet är avsänt från Gävle, Thunberg har förevi-
sat sina samlingar för brevskrivaren, som även fått upplysningar från en vän inom akademistaten.

Brevskrivaren inleder med att anknyta till en tidigare notis i tidskriften om hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottas besök i Uppsala,³³ som han nu tack vare initierad rapport från sin vän kan komplettera med berättelsen om den utklädde baron Oxenstierna (se ovan). Så följer en detaljerad presentation av Thunbergs samlingar. Det som framhävs är kvantiteten (2 500 species växter från Cap, 700 à 800 från Japan), nyheten (200 species från Japan är »aldeles Nye»), bredden (förutom naturalhistoria även »åtskilligt af de besökte Folkslagens Kläder, Meubler, Gevär, Manufacturer, Redskaper, Böcker, Papper, Medicamenter, Fruktur och Mynt-sorter») samt, i fråga om mynten, sällsyntheten. Brevskrivaren förkunnar att Thunberg ensam upptäckt »mer, än alle sal[ig] Arch[iatern] v. Linnés resande Disciplar tilhopa före honom».

Ytterligare en förtjänst är Thunbergs oegennyttia, demonstrerad genom att han rest utan ekonomiskt understöd från den svenska regeringen: »denne värde Medborgaren, denne Svenske Patrioten, har upoffrat en säker, en mera lönande Utsigt, för den Åran och Förnöjelsen, at kunna tjena et kärt och älskat Fädernesland» och så vidare. Därefter höjs ett varnande finger. Utan kraftigt understöd från höga vederbörande riskerar naturalhistorien att förfalla »i en Linnés egen Skola», alltså i Uppsala. (Här anar man ett underförstått angrepp mot Linné d.y., den nye professorn i botanik som trakasserade sin underordnade Thunberg.³⁴) Lösningen är att »Nådiga ögon» uppmärksammar Thunberg och att han uppmuntras och belönas som han förtjänar. Efter en genomgång av hans redan utgivna och planerade publikationer avslutas texten med utropet: »Gud uppehålle vår Thunberg! [...]» Brevet bygger upp en argumentation för att myndigheterna, som belöning för Thunbergs resor och insamlingsarbete, skall främja hans vetenskapliga karriär. Bättre publicitet kunde demonstratorn inte ha fått!

Under 1780-talet började Thunbergs skrifter utges på den internationella marknaden, och Gjørwell rapporterade flitigt i sin nya tidskrift *Upfostrings-Sälkskapets Tidningar*. I september 1783 till exempel annonserades under rubriken »Leipzig» den förestående editionen av *Flora Japonica*, som kunde beställas »mot Subscriptions erläggande hos Bokhandlaren Joh[ann] Gottfr[ied] Müller».³⁵ När boken väl utkommit, vände sig Gjørwell per brev till Thunberg själv för att be honom recensera den; redaktörens kunskaper i naturalhistoria räckte inte till för uppgiften.³⁶ Någon recension av *Flora Japonica* förefaller emellertid inte ha införts i tidskriften. I Gjørwells bevakning möter vi prak-

tiker som kan te sig tveksamma för en nutida läsare: han fabricerar brev, han uppmanar författare att själva recensera sina böcker. Det senare var dock inte ovanligt på 1700-talet, då recensioner mest bestod av referat. Exempelvis Linné recenserade ofta sina egna arbeten i Salvius' *Lärda Tidningar*.³⁷

Genom resebrev i Gjörwells tidskrifter fick svenska läsare glimtar av det fjärran Japan – muren som stängde in faktoriet på ön Deshima, ett par exotiska ortnamn, Thunbergs namn på japanska växter. Thunbergs naturvetenskapliga rön från resan förmedlades i årgång efter årgång tack vare Gjörwells bevakning av de lärda sällskapens publikationer. Samtidigt – med kulmen i det fabricerade brevet från 1780 – växte bilden fram av den patriotiske, oegennyttige resenären – vår man i Japan.

Tre Thunberg-texter om Japan

Decennierna 1760–1790 var en tid av spektakulära upptäcktsresor, med namn som James Cook och Louis Antoine de Bougainville från stormakterna Storbritannien respektive Frankrike.³⁸ Hos europeiska läsare fanns ett sug efter reseberättelser. Det fanns en marknad för texter av Thunbergs penna. Framför allt rapporterna från det exklusiva Japan borde tilldra sig uppmärksamhet. Kaplandet, Thunbergs första etapp, tillhörde med Gunnar Brobergs ord »de forskningstätaste områdena på jorden vid den tiden», och där hade Thunberg konkurrens av sin landsman Anders Sparrman. Japan däremot var hans »scoop», som den brittiske japanologen Timon Screech uttrycker det.³⁹

Det måste ha kommit som en missräkning för Thunberg att den tyske Japanfararen Engelbert Kaempfers reseskildring från 1600-talet utgavs på originalspråket tyska för första gången just under de år då svensken var på hemväg från Japan, 1777–1779.⁴⁰ Kaempfers arbete hade blivit känt under det tidigare 1700-talet via en engelsk översättning. Nu förelåg två splitternya, mäktiga kvartvolymen om totalt nära 800 sidor, rikt illustrerade med gravyrer och kartor. Utgivaren Christian Wilhelm Dohm, ännu inte trettio år men redan professor vid Karolinum i Kassel, gjorde anspråk (knappast sanningsenligt) på att hans edition troget återgav Kaempfers text.⁴¹ Här kunde man läsa om Japans historia och religion, om tempel och världsliga byggnader, om vägar och värdshus, om holländska legationens audiens hos shogunen och mycket annat. Japan fanns alltså beskrivet i ett nyttkommet arbete, som att döma av subscriptionslistan i slutet av andra volymen var vida spritt i tysktalande länder och även nådde Ryssland. Thunberg måste förhålla sig till Kaempfer. Svensken ägde en ostridig fördel: nyhetsvärdet. Kaempfers besök låg nära ett sekel tillbaka, 1690–1692. Som naturalhistoriker var Thunberg dessutom

överlägsen genom sin vetenskapliga metod och samlingarnas omfattning – men hur skulle han i övrigt presentera sina erfarenheter?

I väntan på den planerade stora reseskildringen publicerade Thunberg tre mindre texter på svenska om Japan: två tal i Vetenskapsakademien – inträdestalet om japanska mynt 1779 och presidietalet om japanska nationen 1784 – samt en artikel avsedd för brittisk publik: »Ett kort utdrag af en Journal, hållen på en resa til och uti Kejsaredömet Japan [...]», tryckt i London 1780.⁴² Jag skall i korthet presentera de tre texterna innan jag övergår till deras internationella spridning. (En utförlig analys av Thunbergs Japan-bild kommer i en senare studie, där jag också ämnar behandla det latinska företalet till *Flora Japonica* 1784 samt Thunbergs *Resa* 1788–1793.)

Gemensamt för de tidiga svenska texterna är att Thunberg till stor del återger konkreta detaljer som han sett med egna ögon. Han gör en etnografisk beskrivning av människors fysiska utseende, klädedräkt och bostäder, medan han bara kortfattat talar om Japans historia och religion samt knappast alls berör politiken, tre områden som behandlas fylligt hos Kaempfer.

Ett problem för Thunberg-forskningen är att manuskripten till hans texter om Japan inte verkar ha bevarats. Han förde tydligen systematiskt dagbok under sin resa, och han skrev (kanske redan under vistelsen i Japan) tematiska avsnitt om en rad aspekter, alltifrån tolkar till tobaksrökning. I de publicerade skrifterna är det som om han portionerade ut bitar ur en i dag förlorad grundtext. Avsnitt återanvänds i olika konstellationer och mer eller mindre detaljrikt fram till Japandelarna av hans *Resa*.

För sitt inträdestal i Vetenskapsakademien valde Thunberg att presentera sin stora samling av japanska mynt (som han strategiskt skänkte till konungens myntkabinetten). Där Kaempfer bara gjort enstaka iakttagelser kunde svensken erbjuda en fyllig klassifikation av mynten – runda och fyrkantiga, äldre och nyare, av guld eller silver. Han angav de japanska namnen och försåg trycket med åtta planscher. Talets svenska titel tar endast upp de japanska mynten, men texten ger mer än så. Den första tredjedelen (10 sidor av 29) innehåller ett kort koncentrat av Japans historia, med stark anti-portugisisk, anti-katolsk tendens, en beskrivning (i denna ordning) av japanernas klädsel och hår uppsättning, av hus, måltidsskick, handel och slöjd, av hudfärg, ögon och näsor, därtill en skiss över karaktärsdrag. Thunberg poängterar särskilt japanernas »Nationela klädedrägt», ett taktiskt drag året efter Gustav III:s dräktreform.⁴³ Som övergång till presentationen av mynten berättar han om den japanska isoleringspolitiken och om hur han med fara för sitt liv smugglat ut den unika samlingen, ett spänningsmoment i talet.

Thunbergs »Ett kort utdrag» (13 sidor) torde ha tillkommit samma år som inträdestalet, 1779, och texterna överlappar delvis varandra. Författaren vänder sig nu till brittiska läsare och hans artikel är som ett pärlband av exotiska detaljer. Han inleder och avslutar Japanskildringen med dagboksavsnitt om de tacksammaste momenten på

resan: ankomsten till Nagasaki hamn med den minutiösa visiteringen av skeppen respektive resan till hovet i Edo. Däremellan lägger han in korta tematiska avsnitt, som ligger nära inträdestalet. Så här beskriver han den japanska dräkten: »Natträcken är vid bröstet något öpen, och har mycket vida armar, hvars öppning framtil är til hälften ihop-sydd, och formerar en säck, innom hvilken de kunna indraga händerne, och i hvilken de kunna bevara papper och andre saker, lika som i en ficka.» Notera att Thunberg denna gång inte använder termen »Nationel klädedrägt», som skulle sakna poäng för icke-svenska läsare. Beskrivningen fortsätter: »Hufvudet betäckes aldrig, om icke de äro på resor, då de nyttja en conisk hatt af halm; utan de bruka solskärmar (parasols) at skydda hufvudet för stark solhetta och regn. [Nytt stycke:] Uti bältet, som om lifvet fasthåller natträcken, insättes sabelen, solfjädren och tobakspipan.»⁴⁴ Det var åskådliga bilder som lätt kunde fastna i minnet.

Thunbergs *Tal om japanska nationen* från 1784 är en mer omfattande text (43 sidor) och har en systematisk ambition som markeras i typografin. Med ett grepp som påminner om Linnés resebeskrivningar placerar han nyckelord i versaler i början av de olika avsnitten. Dessutom inför han en undernivå med kursiverade ord inne i texten. Strukturen i de första tio sidorna, utifrån Thunbergs versaler och kursiveringar, ser ut som följer:

»Kejsaredömet JAPAN»:

»beläget» – »uptäckte» – »består»

»NATIONEN» [=invånarna: fysiskt utseende]

»Nationens CHARACTER»:

»Renlighet» – »höflighet» – »Vidskepelse» – »Nyfikenheten» – »misstänksamhet» – »vänlighet» – »Ärlighet» – »Sparsamheten» – »Högmod» – »Rättrådigheten» – »Frihet» – »tapperhet och öfvervinnerliga mod» – »öförsönligt»

»NAMNEN»

Thunbergs genomgång fortsätter med klädedräkten och håret (8 sidor), byggnader och städer, ätliga saker, vetenskaper, slöjder, åkerbruk, tideräkning, religion (om denna drygt 1 sida), vapen, handel, tullar, tolkar. Slående är att Thunberg inventerar karaktärsdrag – positiva och negativa om vartannat – på samma självklara sätt som klädesplagg, byggnader och invånarnas fysiska karakteristika. Intressant är också det komparativa perspektiv som präglar talet. Japanerna framställs ibland som överlägsna, ibland som underlägsna européerna. De är till exempel överlägsna européerna vad gäller den

låga kriminaliteten, det mönstergilla åkerbruket, kvaliteten på vissa råvaror (koppar) eller produkter (sabelklingor, lackerade träarbeten). De är däremot underlägsna i de flesta vetenskaper, såsom medicin (Thunbergs egen disciplin), fysik och kemi.⁴⁵

Det nyaste från Japan – Thunbergs resa på den europeiska marknaden

När Royal Society i London sammanträdde den 10 februari 1780 fick herrarna lyssna till Doktor Thunbergs nyss presenterade text. Man verkar ha läst upp den på både svenska och engelska. I varje fall är artikeln tryckt på oklanderlig svenska i sällskapetets *Philosophical Transactions* för år 1780 med beteckningen »Read Febr. 10, 1780». En engelsk översättning, också den med orden »Read Febr. 10, 1780», ingår i ett appendix till årgången – två ståtliga volymer i kvartformat.⁴⁶ Hur är detta möjligt?

Nyckelperson var här den engelske botanisten Sir Joseph Banks, stormrik och mäktig *President* i Royal Society. Han hade följt med på Captain Cooks första resa, liksom Linnés lärjunge Daniel Solander. Denne blev Banks' nära vän och allt i allo. Banks' storslagna residens på Soho Square blev som ett hem för svenska botanister. Förutom Daniel Solander fanns där också Thunbergs studiekamrat från Uppsala Jonas Dryander.⁴⁷ London vid denna tid beskrivs av Hanna Hodacs och Kenneth Nyberg som en naturalhistorisk »nod».⁴⁸

När Thunberg återvände från Japan var det ett naturligt val för honom att besöka London som led i ett vetenskapligt nätverksbyggande. Han kvarblev under två månader från december 1778 till januari 1779. Vänner Dryander introducerade honom hos Solander, som i sin tur presenterade honom för Banks. Enligt vad Thunberg berättar i sin *Resa* mottogs han med öppna armar.⁴⁹ Det finns inga skäl att betvivla hans beskrivning. Svensken och engelsmannen var jämnåriga, födda 1743, de hade båda en exklusiv resa bakom sig och kunde betrakta sig som vetenskapligt jämbördiga. Thunberg hade att erbjuda Banks sensationella nya resultat och sällsynta specimina; själv fick han under sitt besök fritt tillträde till Banks' magnifika växtsamlingar och bibliotek. Som vi redan sett var det 1779 aktuellt att Banks skulle sponsra gravyrer i svenskens publikationer. I London besökte Thunberg Royal Society där han fick frågor om Japan och dess invånare. Utdraget ur resejournalen sände han från Sverige till Sir Joseph Banks »för at vidare contentera så väl Societetens, som min Herres enskilda nyfikenhet», som han skriver i början av artikeln.⁵⁰ Den svenska texten bör ha översatts till engelska av Solander och/eller Dryander.

Genom den engelska översättningen i *Philosophical Transactions* fick Thunbergs artikel omedelbart genomslag på den kontinentala marknaden. Redan året efter, 1781, återfanns en fransk översättning i *Journal encyclopédique*, en av dessa franskspråkiga tidskrifter

som lästes av intellektuella eliter över hela Europa. Rubriken är: »Journal d'un voyage au Japon, par le docteur Thunberg, adressé au président de la Société royale de Londres, & tiré du tome 70 des TRANSACTIONS PHILOSOPHIQUES». *Journal encyclopédique* förde en moderat upplysningslinje och för att undvika den franska censuren utgavs den i Bouillon i nuvarande Belgien.⁵¹

I den brittiska publikationen ingick Thunbergs artikel i ett vetenskapligt sammanhang och delade plats med uppsatser i fysik, matematik, medicin, meteorologi etcetera. I *Journal encyclopédique* överflyttades den till en kosmopolitisk textvärld där vetenskapliga och tekniska nyheter samsades med resonemang om politik och samhälle (från John Locke till polygami), litterärt skvaller (brev från Voltaire till hans skattmästare), anekdoter från skilda länder med mera. Thunbergs artikel står mellan recensionen av en komisk opera i London och ett brev om en maskin inom kinesisk textilproduktion. Från kvartformatet för *Philosophical Transactions* hade den krympts till oktav. Samma år trycktes den franska översättningen även i en annan internationellt spridd franskspråkig tidskrift: *L'Esprit des journaux*, ett organ som kompilerade artiklar i fransk och utländsk press. *Journal encyclopédique* angavs som källa.⁵²

Också tyska läsare fick stifta bekantskap med Thunbergs artikel. Den gick att läsa i den utsökta lilla fickalmanackan *Göttinger Taschen Calender vom Jahr 1782*, allra först i avdelningen »Taschenbuch zum Nutzen und Vergnügen». ⁵³ Artikeln har fått titeln »Das Neueste von Japan» – nyhetsvärdet var ett viktigt säljargument på den tyska bokmarknaden, där läsarna hade tillgång till Dohms utgåva av Kaempfer. Redaktör för *Göttinger Taschen Calender* var fysikern och författaren Georg Christoph Lichtenberg, en själsfrände till Kellgren, som med satirisk udd bekämpade allehanda irrationella tänkesätt. Almanacksdelen för 1782 är illustrerad med modebilder av damfrisyrer samt tolv gravyrer av Daniel Nikolaus Chodowiecki, genrebilder som »Kusken», »Skräddaren» och »Dansmästaren». Målgruppen torde ha varit burgen medelklass och aristokratiska kretsar.

I avdelningen »Taschenbuch zum Nutzen und Vergnügen» får Thunbergs artikel sällskap av populärvetenskapliga texter om olika ämnen, med ett påfallande intresse för möten mellan européer och främmande kulturer. Där finns en informationsrik och kritisk historik över slavhandeln, »Vom Neger Handel». Där finns också en tabell över priser för etnografiska föremål från Tahiti och andra söderhavsöar. Till de billigaste av dessa »Kunstsachen» hörde ett dryckeskärl tillverkat av en snäcka à I Reichsthaler; dyrast var en fullständig sorgeklädnad med fjädrar och pärlemor à 100 Reichsthaler.⁵⁴ Tabellen är ett illustrativt exempel på banden mellan europeiska forskningsresor och kommersiella intressen.

Talen i Vetenskapsakademien fick inte stöd av någon engelsk översättning men fann också de vägen till utländska läsare. Inträdestalet 1779 publicerades på nederländska i

Amsterdam året därpå, helt naturligt med tanke på Thunbergs arbete i det holländska kompaniets tjänst. Titeln för separattrycket nämner inte bara mynt utan även seder och bruk, vilket bättre täcker talets innehåll (*Vérhandeling over de Japansche Natie, haare zeeden, gebruiken, en haare munten*, »Avhandling om den japanska nationen, dess seder, bruk och mynt»).⁵⁵ Troligen av tekniska skäl, för att fylla ut det sista tryckarket, följs Thunbergs text av en berättelse om konungariket Tibet, ett annat exklusivt rike. Den holländska versionen blev utgångspunkt för japanska översättningar av Thunbergs tal, som jag ännu inte kunnat lokalisera.⁵⁶

Också i Preussen översattes inträdestalet, och i detta fall har jag lyckats identifiera initiativtagaren och översättaren: Johann Theodor Pyl, läkare och råd vid Oberkollegium Medicum i Berlin. Trycket från 1784 är en meriteringsskrift, dedicerad till Pyls chef vid kollegiet. Pyl hade studerat i Svenska Pommern – gymnasiet i Stralsund och universitetet i Greifswald – vilket kan förklara hans kunskaper i svenska språket.⁵⁷ Översättningen försåg han med ett intressant förord. Vi möter här en heroisering av de stora vetenskapsmännen, i synnerhet svenska lärda, med den »odödlige» riddaren von Linné och hans lärjungar, flera av dem »martyrer» i vetenskapens tjänst. Beskrivningen av Thunberg är panegyrisk – han trotsar alla faror, han har sett inte bara »största delen» av det japanska riket utan även »konungens residens» i Edo.⁵⁸ Orden »största delen» är en präktig hyperbol; Thunberg hade endast färdats mellan Nagasaki och Edo.

Förordet innehåller även bibliografiska uppgifter om Thunbergs publikationer (bland annat artikeln i *Philosophical Transactions* och översättningen i *Taschenbuch zum Nutzen und Vergnügen*) samt förhandsreklam för *Flora Japonica*, som utkom senare under året. Valet av Thunbergs tal om de japanska mynten motiverar Pyl med han inte funnit något liknande hos Kaempfer eller andra skribenter; här infogar han en reverens till geheimerådet Dohm, Kaempfer-utgivaren, som hade hunnit flytta till Berlin. I inlagda fotnoter till översättningen jämför han Thunbergs tal med Dohms edition av Kaempfer. Om den japanska handeln, anmärker han till exempel, har Kaempfer fylligare uppgifter än svensken.⁵⁹ Thunbergs text inlemmas således i den tyska vetenskapliga diskussionen. Tilläggas kan att Pyl brevväxlade på latin med den »vittberömde» (*celeberrimo*) Thunberg, som troligen försåg honom med underlag till förordet.⁶⁰

Också presidietalet om japanska nationen från 1784 översattes till tyska och initiativet kom denna gång från Sverige. Gjørwell meddelade Thunberg i början av 1785 att han sänt en tysk översättning av talet till »en af mine Correspondenter i bokhandelsvägen». I december samma år rapporterade han i *Upfostrings-Sälsskapets Tidningar* under rubriken »FRANKFURT VID ODER», att Thunbergs tal utgivits i *Historisches Portefeuille* 1785. Även översättarens namn angavs: magister Carl Stridsberg.⁶¹ I tidskriften *Historisches Portefeuille* återfinns mycket riktigt talet uppdelat på tre avsnitt (augusti, sep-

tember, oktober) och under rubriken »Neueste und authentische Nachrichten von der Japanischer Nation».⁶² Återigen poängterades nyhetsvärdet i en publikation för tyska läsare (resan låg nu ändå nio år tillbaka i tiden) och samtidigt lyftes äktheten, ett annat säljargument, fram. Originallets vetenskapliga layout med versaler och kursiveringar har övergivits.

Tidskriften, med ett brett distributionsnät i tysktalande länder, utgavs i välmatade månadshäften och tog upp allehanda ämnen. Påfallande många artiklar behandlade Sverige och sannolikt förmedlades de av tandemparet Gjørwell och Carl Stridsberg. Den senare var väl kvalificerad som översättare. Han hade studerat i Göttingen under orientalisterna Michaelis och ledde nu, vid 30 års ålder, en privatskola i Stockholm som betonade undervisningen i moderna språk. Han hade därtill utgivit en lärobok i tyska.⁶³ Ett annat slående drag i *Historisches Portefeuille* 1785 är de många inslagen om resor. Captain Cooks sista långfärd gick som ett slags följetong under årgången och illustrerades med gravyrer av en dans på Tahiti samt porträtt av en man och en kvinna på en söderhavso – starka bilder som griper tag i läsaren.⁶⁴ På denna punkt var Thunberg underlägsen. Cook hade med sig en tecknare på sina resor. Detta hade varit omöjligt för den fattige svensken, och dessutom otänkbart i det slutna Japan. Även utan illustrationer passade dock Thunbergs exotiska text väl in i tidskriften.

Som publicist med ett internationellt nätverk arbetade Gjørwell i två riktningar. Han förmedlade svenskt material till utlandet, som i fallet med Thunbergs tal från 1784.⁶⁵ Samtidigt informerade han svenska läsare om utländska publikationer, främst tyska och franska. I *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* finns bibliografiska uppgifter, alltid korrekta, om samtliga utländska Thunberg-tryck som jag tagit upp, med undantag för den holländska utgåvan.⁶⁶ Från *Philosophical Transactions* tryckte han dessutom av den svenska versionen av Thunbergs artikel, som han ju inte kunnat få från författaren.⁶⁷ Gjørwell utförde en imponerande gärning som kulturförmedlare – för lanseringen av Thunberg på 1770- och 1780-talen spelade han en central roll. En annan nyckelperson för Thunbergs del är Sir Joseph Banks, som öppnade inte bara den brittiska utan även den kontinentala marknaden för svensken. Vi bör heller inte glömma mer obskyra förmedlare som Pyl eller Stridsberg, skapare av broar mellan svensk och tysk kultur.

*

Genom ett spektrum av medier – tidskrifter, akademiers publikationer, almanackor – lanserades Thunbergs resa i det sena 1700-talets Europa. Hans texter om Japan infogades i ständigt nya sammanhang, från *Philosophical Transactions* med dess vetenskapliga diskussion till *Historisches Portefeuille* med dess intresse för exotiska resor. Mellan »kunskap» och »underhållning» var gränsen porös. Slutligen: Kunskapen färdades snabbt i

det sena 1700-talets Europa. Inom loppet av två år, 1780 och 1781, spreds Thunbergs beskrivning av japanernas klädsel – »natträckar», »gowns», »robes», »Röcken» – till engelsk-, fransk- och tyskspråkiga läsare. I det europeiska intellektuella samtalet var Sverige inte bara en tagande utan också en givande part, och här har Linnés lärjungar, inte minst Carl Peter Thunberg, spelat en viktig roll.

Denna artikel har tillkommit tack vare en forskningsvistelse vid SCAS, the Swedish Collegium for Advanced Study i Uppsala, som under 2007 flyttade in i Thunbergs tjänstebostad i Linneanum. Mitt varmaste tack för inspirerande samtal till professor Barbro Klein och professor Björn Wittrock, direktorer vid SCAS. Mitt arbete med Thunberg knyter an till pågående forskning vid SCAS kring civilisationshistoria och kulturmöten.

1. Stockholms lärda tidningar, 24/7 1780, nr 55, s. 441f.; s.st. 5/10 1780, nr 76, s. 609f.
2. *Ufpostrings-Sällskapets Tidningar, för år 1781*, 19/11 1781, nr 89, s. 355. »Natträcken» var sannolikt en form av japansk *yukata*; varmt tack till professor Staffan Rosén för denna upplysning.
3. För en översikt över Thunbergs resa, se Bertil Nordenstam, »Carl Peter Thunberg – liv och resor», i Bertil Nordenstam (red.), *Carl Peter Thunberg. Linnean, resenär, naturforskare 1743–1828*, Stockholm 1993, s. 9–39.
4. Om eurocentrism hos Thunberg, se Gunnar Broberg, »Världens vändpunkt och ändpunkt – Thunberg vid Kap», i Nordenstam 1993, s. 73–75, 80. Broberg kontrasterar Thunbergs syn med öppenheten hos de samtida resenärerna Anders Sparrman och framför allt Henrik Jacob Wikar.
5. Carl Peter Thunberg, *Resa uti Europa, Africa, Asia, Förrättad ifrån år 1770 til 1779*, 2, Uppsala 1789, [Dedikation till Gustav III], opag. – Carl Linnæus, *Systema naturæ Per regna tria naturæ*, editio decima, I, Stockholm 1758, s. 22. Se Gunnar Broberg, *Homo sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och männi-skolära*, Stockholm 1975, s. 222ff., samt Philip Sloan, »The gaze of natural history», i Christopher Fox, Roy Porter & Robert Wokler (red.), *Inventing human science: eighteenth-century domains*, Berkeley, Los Angeles & London 1995, s. 121ff.
6. Om Thunberg och Japan, se Harald Hjärne, *Två svenska japanfarare: Olof Eriksson Willman och Carl Peter Thunberg*, Stockholm 1923; *Forskningsmaterial rörande [!] C. P. Thunberg*, Tokyo 1953; S. Iwao, »C. P. Thunbergs ställning i japansk kulturhistoria» [översättning av japansk artikel i föregående bok], *Svenska Linné-sällskapets årsskrift* 36, 1953, s. 135–147; Richard C. Rudolph, »Thunberg in Japan and his *Flora Japonica* in Japanese», *Monumenta Nipponica* 29:2, Summer 1974, s. 163–179; Ulla Wagner, »I det slutna Japan», samt Yojiro Kimura, »De tre lärde på Deshima», båda i Nordenstam 1993; Bert Edström, *Thunberg. Trotzig, Tingsten: three steps to Enlightenment?*, Center for Pacific Asia Studies at Stockholm University, Working Paper 48, November 1998, s. 3–9; Catharina Blomberg, »'Rerum Mirabilium Thesauros', a treasury of memorable things: Carl Peter Thunberg's observations during his year in Japan», i W. F. Vande Walle (red.), *Dodoneus in Japan. Translation and the scientific mind in the Tokugawa period*, Leuven & Kyoto 2001, s. 324–341; Timon Screech, »Editor's Introduction», i *Japan extolled and decried. Carl Peter Thunberg and the Shogun's realm, 1775–1796*, London

& New York 2005, s. 1–61.

7. En värdefull bibliografi över Thunbergs skrifter, som även omfattar översättningar, har sammanställts av L. C. Rookmaaker och Ingvar Svanberg: »Bibliography of Carl Peter Thunberg (1743–1828)», *Svenska Linnésällskapets årskrift* 1992–1993, s. 7–71. Jag har funnit några Thunberg-översättningar som inte är upptagna i bibliografin; dessa kommer att markeras i not.

8. Allmänt om Thunberg: t.ex. Sten Selander, *Linnélärjungar i främmande länder*, Stockholm 1960, s. 43–70; Åke Holmberg, *Världen bortom Västerlandet*, Göteborg 1988, s. 45 ff.; Nordenstam 1993 (med Bengt Jonsells uppsats »Thunberg, Linné och det linneanska»); Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*, I, Stockholm 2004, s. 352; Sverker Sörlin & Otto Fagerstedt, *Linné och hans apostlar*, Stockholm 2004, s. 184–201. – Botaniska och zoologiska insatser: t.ex. uppsatser i Nordenstam 1993 (Bertil Nordenstam, »Thunberg som botanist», Bengt-Olof Landin, »Thunberg som zoolog», Hideaki Ohba, »Thunberg och japansk botanik»). – Thunberg och Japan: se ovan not 6. – Gunnar Broberg i Nordenstam 1993. – Hanna Hodacs & Kenneth Nyberg, *Naturalhistoria på resande fot. Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige*, Lund 2007, s. 62f., 152ff., 162ff.

9. Termen »medier» var främmande för 1700-talet men synes mig användbar för 1700-talsforskaren. I uppsatsen »Medier, retorik och känsla», *Sjuttonhundratals* 2004, s. 80f., har jag tentativt – i anslutning till den engelske historikern Peter Burke – definierat medier under 1700-talet som »channels of persuasion», men också »of information, of entertainment». De dominerande funktionerna hos de medier som tas upp i denna artikel blir information och underhållning.

10. Thunberg, *Resa*, 4, Upsala 1793, Företal, opag. (om Gustav III) samt s. 307 (ankomst till Ystad).

11. *Inrikes Tidningar*, 29/3 1779, nr 25; Thunberg anger datumet 14/3 i *Resa*, 4, s. 307. Jag har kontrollerat *Stockholms Post-Tidningar* 1779 (rubriken Stockholm, 15/3–31/5), *Dagligt Allebanda* 1779 (17/3–5/5), *Stockholms Posten* 1779 (15/3–3/5).

12. Jfr om bristande bevakning av operascenen Marie-Christine Skuncke & Anna Ivarsdotter, *Svenska operans födelse. Studier i gustaviansk musikedratik*, Stockholm 1993, s. 34.

13. Om Gjørwell-tidskrifterna, se Bernhard Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi*, I, Stockholm 1895, nr 200, 210, 211, 237a; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Stockholm 1978, s. 86ff.; Ingemar Oscarssons översikt i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia*, I, Stockholm 2000, s. 114ff., 183, samt Oscarsson, »Swedish learned periodicals in the 18th century: some observations on typology, circulation, and contents», <http://www.histnet.cnrs.fr/research/periodiques-savants/article.php?id_article=46>. Gjørwell hade övertagit *Lärda tidningar* efter Lars Salvius död 1773; se Ove Hagelin (red.), *Herr arcbiatern och riddaren Linnaeus i Lärda Tidningar 1745–1780*, Stockholm 2007, s. V. För en internationell bakgrund, se David A. Kronick, *A history of scientific and technical periodicals: the origins and development of the scientific and technical press 1665–1790*, Metuchen, N.J., 1976. Varmt tack till docent Ingemar Oscarsson för värdefulla presshistoriska upplysningar.

14. Om Bäck och Montin som gynnare, se Hodacs & Nyberg 2007, s. 62f. och *passim*.

15. Otto Sylwan, *Svenska pressens historia till statsvälföringen 1772*, Lund 1896, s. 185; Hagelin 2007, s. VII. Jfr även resebrev från Jacob Jonas Björnsthål, som publicerades i Gjørwells tidskrifter innan denne utgav dem

postumt; se förteckning i *Stockholms Lärda Tidningar* 1780 s. 284 not, samt Johan Stenström, »1700-talsresenären Jacob Jonas Björnståhl», i Magnus Nilsson m.fl. (red.), *Då och där, här och nu – festskrift till Ingemar Oscarsson*, Lund 2007, s. 55.

16. *Almänna Biblioteket*, 15/II 1776, s. 333.

17. *Almänna Biblioteket*, 30/5 1776, s. 252.

18. *Nya Lärda Tidningar*, 14/9 1775, s. 292.

19. *Almänna Biblioteket*, 30/II 1777, s. 328.

20. *Almänna Biblioteket*, 30/3 1777, s. 77.

21. *Almänna Biblioteket*, 30/II 1777, s. 328.

22. Lars Montin till C. C. Gjörwell, 7/II 1777, MS 36:28, Hagströmer biblioteket, Stockholm (ingår i brevsvit till Abraham Bäck). Varmt tack till fil. dr Hanna Hodacs, som uppmärksammat mig på breven i Hagströmer biblioteket och även ställt excerpter till mitt förfogande.

23. Det negativa partiet i det handskrivna brevet citeras i Hodacs & Nyberg 2007, s. 62f. Den tryckta versionen har inte tidigare studerats.

24. *Stockholms Lärda Tidningar*, 9/II 1780, nr 86, s. 693.

25. *Stockholms Lärda Tidningar*, 4/9 1777, nr 67, s. 265.

26. *Almänna Biblioteket*, 30/II 1777, s. 329; *Stockholms Lärda Tidningar*, 24/7 1780, nr 55, s. 442.

27. Gjörwell till Thunberg, G 300:l, Uppsala universitetsbibliotek (UUB), bl. 186. Brevsviten från Thunberg till Gjörwell i Ep.G.7, Kungl. Biblioteket, börjar först 1782.

28. *Stockholms Lärda Tidningar*, 9/9 1779, nr 67, s. 529 (om talet); s.st., I4/2 1780, nr 12, s. 97–102 (referat).

29. *Stockholms Lärda Tidningar*, 2/12 1779, nr 91, s. 723f.

30. *Göttingische Anzeigen von gelehrte Sachen*, 18/10 1779. Dekanusprogram i Uppsala förefaller inte ha tryckts enligt muntlig uppgift från fil. dr Krister Östlund; jag tackar honom varmt för den sannolika förklaringen till att Gjörwell vände sig till *Göttingische Anzeigen*. Om kontakterna mellan familjen Murray och *Göttingische Anzeigen* skriver doktorand Mathias Persson i en kommande avhandling i idéhistoria i Uppsala.

31. Gjörwell till Thunberg, G 300:l, UUB, bl. 187.

32. *Stockholms Lärda Tidningar*, 5/10 1780, nr 76, s. 609–613.

33. *Stockholms Lärda Tidningar*, 24/7 1780, nr 55, s. 441f.

34. Om relationen mellan Thunberg och Linné d.y., se Bengt Jonsell i Nordenstam 1993, s. 46.

35. *Upfostrings-Sällskapets Tidningar*, 8/9 1783, nr 69, s. 558.

36. Gjörwell till Thunberg, I3/I 1785, G 300:l, UUB, bl. 190f.

37. Hagelin 2007, s. VIIf.

38. Se t.ex. Sloan 1995, s. 114.

39. Broberg 1993, s. 64; Screech 2005, s. 20.

40. Engelbert Kaempfer, *Geschichte und Beschreibung von Japan*, utg. av Christian Wilhelm Dohm, I–2, Lemgo 1777–1779, här efter faksimilutgåva Stuttgart 1964, med inledning av Hanno Beck.

41. Om Kaempfers resa och om publiceringshistorien, se Beatrice M. Bodart-Bailey, »Translator's introduction», i Engelbert Kaempfer, *Kaempfer's Japan: Tokugawa culture observed*, Honolulu 1999, s. I–II.

42. *Inträdes-tal om de mynt-sorter, som i äldre och sednare tider blifvit slagne och varit gångbare uti kejsaredömet Japan*, Stockholm 1779; *Tal, om japanska nationen*, Stockholm 1784 (Thunbergs manuskript i Kungl. Vetenskapsakademien, i faksimil, med en engelsk översättning finns i Carl Peter Thunberg, *Speech on the Japanese nation 1784*, Bidrag till Kungl. Vetenskapsakademiens historia, 39, Stockholm 2007); »Ett kort utdrag af en Journal, hållen på en resa til och uti Kejsaredömet Japan [...], skrifvit til Herr Joseph Banks, Präses uti Royal Society, i London», *Philosophical transactions, of the Royal Society of London*, 70:1, London 1780, s. 143–156, engelsk översättning i Appendix, s. i–viii.
43. Thunberg 1779, s. 4. Jfr Blomberg 2001, s. 330.
44. Thunberg 1780, s. 148f.
45. För en annan analys av Thunbergs karakteristik av Japan, grundad på *Resa*, 3–4, se Edström 1998, s. 6f. Edström betonar den övervägande positiva bilden hos Thunberg. Se också Sörlin & Fagerstedt 2004, s. 200f., samt Tore Frängsmyr, *Carl von Linné – paradoxernas vetenskapsman*, Salvia småskrifter, 7, Uppsala 2007, s. 10.
46. Se not 42 ovan. Thunbergs manuskript och översättningen finns bevarade i Royal Societys arkiv i London, L&P.VII.139; jag har dock ännu inte haft möjlighet att se det otryckta materialet. Om *Philosophical transactions*, se Kronick 1976, s. 134 ff.
47. Om Banks och hans svenska kontakter, se t.ex. Lindroth 1978, s. 260 ff.; Harold B. Carter, *Sir Joseph Banks, 1743–1820*, London 1998 (Solander, se översikt i Index s. 663; Dryander, se Index s. 632; Thunberg, s. 173, 191, 293). Om Jonas Dryander (1748–1810), se Arvid Hjalmar Uggla i *Svenskt biografiskt lexikon*, II, Stockholm 1945. Brev från Banks till Thunberg finns i G 300:c, UUB; från Thunberg till Banks i Add. MS 8094–8098, British Library. Breven till Banks har utgivits i Neil A. Chambers (red.), *Scientific correspondence of Sir Joseph Banks*, 1–6, London 2006.
48. Hodacs & Nyberg 2007, s. 51f. (med hänvisning till Sverker Sörlin, *De lärdas republik. Om vetenskapens internationella tendenser*, Malmö 1974, s. 158f.), s. 154.
49. Thunberg, *Resa*, 4, 1793, s. 301–306; Nordenstam 1993, s. 34; Screech 2005, s. 13.
50. Thunberg 1780, s. 143.
51. *Journal encyclopédique ou universel*, 1781, 7:1, 1/10 1781, s. III–II9. Om tidskriften: *Dictionnaire des journaux 1600–1789*, 2, utg. Jean Sgard, Paris 1991, s. 729ff.
52. *L'Esprit des journaux*, Novembre 1781, s. 223–232. Ej i Rookmaaker & Svanberg 1992–1993. Om tidskriften, se *Dictionnaire des journaux*, I, 1991, s. 374ff.
53. *Taschenbuch zum Nutzen und Vergnügen fürs Jahr 1782*, Göttingen [1781], s. 1–15; här efter faksimilutgåva av *Göttinger Taschen-Calendar 1782*, Mainz 1995. Ej i Rookmaaker & Svanberg 1992–1993. Om betydelsen av Göttingen-miljön för svensk–tyska relationer, se Lindroth 1978, s. 45ff., samt Mathias Perssons kommande avhandling (ovan not 30).
54. Slavhandel, s. 45–55, även s. 55–59. Tabell s. 73–87, exempel s. 78 (»Trinkgeschirr aus einer Schnecke verfertigt»). Mitt varmaste tack till fil. dr Anna Cullhed som hjälpt mig att tolka texterna.
55. Amsterdam 1780, s. 1–34 (s. 35–44 om Tibet).
56. Iwao 1953, s. 145f.

57. *Abhandlung von den Münzsorten, welche in ältern und neuern Zeiten im Kaiserthum Japan geschlagen worden und gangbar gewesen sind*, Stendal 1784. Om Johann Theodor Pyl (1749–1794): *Allgemeine deutsche Biographie*, 26, Leipzig 1888, s. 783f. Om förbindelser med Svenska Pommern, se Andreas Önnersfors, *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation*, Lund 2003. Önnersfors beskriver bl.a. samspelet mellan den svenska och den tyska pressen, främst mellan Gjörwell och publicisterna i Svenska Pommern, s. 203–245; se också Önnersfors, »Svenska nyheter på tyska – Svenska Pommerns presshistoria», *Presshistorisk årsbok* 2004, s. 25–50.
58. »Vorrede» (opag.): »unsterbliche», »Märtyrer», »nicht nur den grössten Theil dieses Königreichs, sondern sogar die Residenz des Königs von Japan».
59. Fotnoter: t.ex. s. 13, 14.
60. Pyls brev i G 300:v, UUB. I det första brevet, 14/7 1784, sänder Pyl sin översättning av talet 1779.
61. Gjörwell till Thunberg, 14/2 1785 samt 7/4 1785 (cit. bl. 192), G 300:l, UUB. *Upfostrings-Sälskapets Tidningar*, 19/12 1785, nr 97, s. 776.
62. *Historisches Portefeuille*, Wien, Breslau, Leipzig, Berlin & Hamburg, 1785:2, s. 178–201 (augusti), 289–305 (september), 448–466 (oktober).
63. Distributionsnät: information om bokhandlare i början av månadshäftena. Bidrag till tidskriften kunde bl.a. sändas till Straussische Buchhandlung i Frankfurt an der Oder. Artiklar om Sverige: se register till årgången. Om Carl Stridsberg (1755–1819), se *Svenska män och kvinnor*, 7, Stockholm 1954, s. 261f.
64. Om Cook: 1785:I s. 92–102, 202–219, 292–301, 529–538; gravyrer i början av häftena för januari och maj.
65. Jfr Ingemar Oscarsson, »Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan. Gjörwell som Sverigerapportör till utlandspressen», *Presshistorisk årsbok* 2001, s. 43–71.
66. *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1781, nr 90, s. 360; nr 93, s. 376; 1784, nr 74, s. 592; 1785: se ovan not 61.
67. *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* 1781, nr 98, s. 398–401 samt nr 99, s. 405–409.

System och föränderlighet i synen på det svenska bergsbruket under 1700-talet

Göran Rydén

Den 12 september 1749 var den svenske resenären Samuel Schröder i stånd att avsluta en längre vistelse i England. Han blev, som han uttryckte det, »hela dagen i Dover, emedan man för hårdt och elakt väder ej kunde gå till siös. Man logerade i ett wärdshus kalladt The Ship, hwilket är det bästa i Dover». Det ogynnsamma vädret kunde dock utnyttjas till att sammanfatta något av denna vistelse, och Schröder satt troligen på wärdshuset då han skrev ned en längre redogörelse: »Sedan man nu fullbordat den förestalte resan genom England, samt inhämtat kunskap och underrättelser om hwar i ansende deta landet angående, så kunde man [...] gifwa widlyftig beskrifning så wäl om landet i gemen som om åtskillige saker i synnerhet». Schröder hade anlät till England en dryg vecka före jul året innan och hade tillbringat de nio månaderna i landet med att göra omfattande resor till många olika delar. Han hade besökt några av de snabbt växande handels- och industristäderna, Bristol, Sheffield, Liverpool, Newcastle och naturligtvis Birmingham, liksom den kringliggande landsbygden. Den största delen av hans vistelse tillbringades dock i London.¹

Samuel Schröder, född 1720, var anställd vid Bergskollegium och hade som uppgift att under sin resa anskaffa kunskap om bergsbruket i de länder han genomkorsade, men han skapade sig även en bild av andra näringar. Schröder var skicklig i sin uppgift och hans bevarande resedagböcker visar på en mycket idog inställning. I Birmingham besökte han till exempel allehanda vattenverk och verkstäder hela dagarna. Han såg valsverk, skärverk och slipverk samt gevärsfaktorier och smedjor. Han besökte hyttor, hammarsmedjor och kolgruvor och missade inga möjligheter att träffa ledade fabriker i staden. Vapenfabrikanten Thomas Hadely var både guide och sällskap under vistelsen. Kort sagt kan man hävda att Schröder gjorde en utomordentligt noggrann granskning av den brittiska ekonomin vid mitten av 1700-talet, och han förmedlade sina upplevelser i en synnerligen utförlig dagbok. Den efterlämnade texten sammanför dagbokens mer impressionistiska noteringar med mer grundliga sammanställningar över platser och företeelser. Vid slutet av skildringen lämnas dessutom alltså en översikt över den engelska nationen, med beskrivning av dess ekonomiska, politiska och kulturella förhållanden.

Med tanke på Schröders position är det inte underligt att han ägnade mycket tid åt funderingar kring den brittiska järnindustrin när han satt och väntade på bättre väder i Dover. Som en avslutning på sina sammanfattande tankar skrev han avsnittet »Anmärkningar angående engelska Jernhandeln». Där tog Schröder utgångspunkten i Storbritanniens starka internationella position: »Så wäl i anseende til Englands egit behof inom Landet, som i anseende til dess widlöftiga handel med stångjern samt stål- och Jernmanufactur wahror på utrikes orter måste denna nation förse sig med en myckenhet Jern ifrån andra Länder.» Sverige blev indraget i denna sfär tillsammans med Ryssland, Spanien och de amerikanska kolonierna. Emellertid stannade analysen inte vid att den brittiska marknaden tog emot stora mängder järn. Den fortsatte med att beskriva åtgången av stångjärn vid landets alla metallmanufaktur, samt hur produktionen från dessa anläggningar sedan exporterades vidare till fjärran avsättningsmarknader. Spik, vapen och järnredskap såldes såväl inom som utom det brittiska imperiet.²

Det klart utmärkande draget i Schröders analys är det sätt varpå han utpekade den globala dimensionen, samt även det sätt genom vilket denna framställdes som en integrerad och sammanhållen helhet. Schröder såg framför sig ett mönster av relationer med tydliga noder i England, i dess hamnstäder och industrialiserade regioner. Andra noder fanns på olika platser runt Atlanten, Östersjön eller på andra håll i Europa, och den brittiska järnmarknaden sågs som en svängdörr genom vilken järn av olika typer och förädlingsgrad slussades till och från olika tillverkningsplatser och avsättningsmarknader. Sverige, med dess stångjärnstillverkning, var inordnat i den engelska »Jernhandeln» och Schröder använde också begreppet »Jernsystem» för att beskriva denna helhet.

Att tala om system var en nyhet för perioden, och Schröder gjorde detta även på andra ställen i dagboken. Från Birmingham, där han sällskapat med »handtwerkare och skappkeepers», redogjorde han för de »politiska systemen» med »de 2ne bekanta partierne wigh och Torey's». I sitt användande av detta nya begrepp var Schröder emellertid knappast någon banbrytare, utan snarare en skribent som sökte fånga en aktuell tankefigur. En portalgestalt här är i stället naturligtvis Linné, som i Holland 1735 publicerade *Systema naturae*. Hos honom är det uppenbart att begreppet pekade emot en ordnad helhet, där delarna fyllde roller av att bygga upp och hålla samman helheten. Det är vidare uppenbart att författaren såg detta »systema» som något av Gud skapat. Begreppet system kännetecknas sålunda av ett statiskt tänkande samtidigt som dess skapelse låg utanför själva strukturen. Linné var medveten om att rörelse förekom inom strukturen, men då endast av cyklisk art, med individer som föddes, levde och dog. I inledningen till *Systema naturae* fastslogs att:³

Om vi betrakta Guds verk, visar det sig tillräckligt övertygande för alla, att varje levande väsen stammar från ett ägg, och att varje ägg ger livet åt en avkomma, som i högsta grad liknar föräldrarna. Härav kommer sig, att inga nya arter numera uppstå.⁴

Denna tankefigur fanns även med som ett bärande inslag i Linnés diskussioner av ekonomiska spörsmål. I *Tankar om grunden till oeconomien* från 1740, slås fast att allt som fanns på vår jord var »antingen Elementer eller Naturalier» samt att detta var grundat »genom Skaparens allwisa hand». Människan hade endast att lära sig leva i denna värld, och detta gjordes lättast genom att ta till sig grunderna i fysiken och »Naturkunnogheten».⁵ Människan behövde inrätta sitt liv efter de strukturer som den Allsmäktige ställt till förfogande. Emellertid kunde detta liv bli mer angenämt om naturens hemligheter blottlades:

Ingen wetenskap i werlden är högre, nödigare ock nyttigare än Oeconomien, såsom alla människors timmeliga wälfärd grundas därpå; bör alltså den wetenskapen med största flit upbrukas och idkas; alltså ock medlen Physiken och Naturkunnogheten, utom hwilka ingen Oeconomie kan bestå.⁶

Tore Frängsmyr har påpekat att begreppet *oeconomia* – i sitt grekiska ursprung just 'hushållning' – under 1700-talet ofta kom att stå för en gudomlig hushållning, med Skaparen sittandes på husfaderns plats. När Linné sålunda talade om sitt *Systema naturae* fanns denna gudomliga hushållning med som en självklar relief. Den ekonomiska ordningen var ett system med Skaparen som bakomliggande kraft. Vi känner igen tankar om Guden som en allsmäktig urmakare som med sin vilja och vishet höll urverket i gång. Frängsmyr pekar vidare på hur riksrådet Carl Gustaf Löwenhielm utvecklade detta tema ytterligare genom att diskutera en tredelning av oeconomien. För honom var den strukturerad i en gudomlig del, en »publik» del och slutligen en privat del – helheten uppdelad i integrerade delar således.⁷

Löwenhielms resonemang illustrerar de nära band som fanns mellan den gudomliga ordningen och den svenska merkantilismen. Utgångspunkten fanns i »den stora verlds-bygningen, och den del deraf, hvarpå vi sjelfve vistas, nämligen *Jord-klotet*, [som] af den Stora Skaparens allvishet äro inrättade». Som en del av denna skapelse hade människorna även tilldelats »förstånds- och snille-gåfvor, at uptänka och i verket ställa hvarjehanda påfund til Samfundets allmänna och hvars och ens enskilta trefnad». Människornas förstånd skulle sedan utnyttjas för att på bästa sätt ordna det mänskliga livet, något som inte endast utsträcktes till livets nödtorft, utan även till det »beqvämli-ga samt behageliga». Tanken var att detta gjordes genom en noggrann undersökning av det jordiska livet i enlighet med de trenne viktigaste »vetenskaperna», nämligen fysiken, naturkunnigheten och ekonomin. De två förstnämnda kan karakteriseras som deskriptiva medan ekonomin i första hand var preskriptiv. Det var på basis av kunskap inom fysik och naturkunnighet som den rationellt strukturerade ekonomin skulle byggas i sina tre delar: »Den *enskilte hushållningen*» (»hvarje medlem i den allmänna sammanlef-naden upbrukar de gåfvor, som naturen lagt til människans underhåll») gav upphov till »et

Samfunds *allmänna Hushållning*», som, om den var välordnad, kunde ses som en avspegling av den gudomliga ekonomin.⁸

Det är inom dessa ramar, med en merkantilism inordnad i den gudomliga världen, som Schröders analys av ett allomfattande globalt Jernsystem skall förstås – som en statisk helhet som inte ägde egen kraft att i grunden förändras. Jacob Faggot hävdade »[a]tt vara kännare af sit eget Fädernesland, at weta dess skick, art och lynde, och at tillbörligen nytja dess alster, gåfwor och förmåner, det är så oundgängeligit, som det är godt och gagneligit». Förändring kunde – således – endast ske genom en bättre kunskap om landets resurser. Den allsmåktige Guden hade satt ramarna, och människorna hade att agera inom dessa. Anders Berch uttryckte en liknande tanke: »Men flere sätt att förwalta och föröka de ting, hwaröfwer man blifwit rådande, finnas icke, än igenom Landtskötsel, Bergwärk, Handtwärk och Handel.»⁹

Inom ramen för Schröders Jernsystem, med sitt centrum på de brittiska öarna men med en vida större omkrets inom det atlantiska imperiet, fanns plats för smärre förändringar, ofta i form av rubbade balanser i naturresurserna med tillhörande prisförändringar. Skogsbristen i England var en sådan faktor. Vad gäller mer genomgripande förändringar, eller en omkullkastning av helheten, så fanns sådana inte att finna inom Jernsystemet. I stället pekade Schröder på att dessa endast kunde komma till stånd med politiska medel. Storbritannien var 1700-talets främsta merkantila makt och hade därigenom stora möjligheter att tvinga på andra länder nya politiska relationer och strukturer. Schröder uttryckte denna oro: »Det wärsta som kunde hända i anseende til Swerige, tyckas wara om engelska regeringen någon gång skulle fata den resolution at gifwa Americanska Colonierne frihet at idka stångjerns smide samt exportera detsamma.»¹⁰ Jernsystemet kunde sålunda vara hotat om, och endast om, de brittiska politikerna valde att bryta sönder den struktur som var för handen.

Schröder använde emellertid begreppet system på ytterligare sätt, men då i anslutning till en helt annan företeelse. Under sin vistelse i London besökte Schröder stora och betydande samlingar av olika slag. Genom kontakter fick han möjligheter att se naturaliekabinett och bibliotek, något som han både uppskattade och hade kapacitet att värdera. Någon vecka efter ankomsten till den brittiska huvudstaden reste han till Chelsea för att besöka den då 96-årige Sir Hans Sloane, före detta preses för Royal Society, och bese »hans widtberömda Bibliothek och Cabinetter». Detta var, som Schröder noterade, »förmodligen [...] den största samling, som någon privat person äger och förtienar framför annat en resande at ses. Här är en samling nästan af alt hwad som kan nämnas uti Historia Naturali, och altsammans wäl conserwerat, samt en tydlig Catalogue deröfwer författat».¹¹

Det är i relation till besök som detta som Schröder ånyo använde begreppet system. Han återvände till Sloane och undersökte hans »malm Cabinetter, som äro mycket wid-

löftig[e]», och konstaterade att de var »ganska magnifique» samt »uti en god systeme bragdte». Samma vecka besökte han »raritets- och naturalie Kammare[n]» vid Royal Society, och konstaterade att denna var »af föga värde» samt att »samlingen är liten och deribland ganska få curiosa, och hwad här är at se är confust och aldeles utan systematisk ordning, samt til en stor del wanskiödt och förderfwadt». ¹² I dessa bägge exempel använde Schröder en förändrad betydelse av begreppet system, en betydelse som vände sig bort från den statiska strukturen och synen på system som något skapat av utomstående. I stället pekade exemplen mot en betydelse där rörelse och aktivitet var centrala. Det handlade inte längre om att utifrån beskåda den på förhand och för alltid fastlagda strukturen eller den gudomligt skapade världen. Nu var utgångspunkten människan som systemets skapare.

Sammantaget visar sålunda Schröders användande av begreppet system på en viss ambivalens. Å ena sidan presenterade han det stora sammanhållna Jernsystemet, med centrum i den brittiska ekonomin och med Sverige som en integrerad del, som en statisk helhet där rörelse och förändring främst erhöll energi från krafter som verkade utifrån. Schröder såg den politiska makten i London som den viktigaste av dessa krafter. Å andra sidan laborerade den svenske resenären med en betydelse av begreppet som inneslöt en pågående förändring. I beskrivningar av samtida samlingar pekade Schröder på människan och hennes aktivitet som skapare av »systematisk ordning». Schröders användande av begreppet spänner sålunda från det fastlåsta systemet till det aktiva verket att systematisera, och hamnar därigenom mitt i en synnerligen betydelsefull diskussion om upplysningen och dess innersta väsen.

*

Diskussionen om system var knappast begränsad till det svenska språkområdet utan hade en vidare spridning. Enligt Svenska Akademiens ordbok användes begreppet på svenska första gången i slutet av 1690-talet, och då med en filosofisk inriktning mot en »samlad enhet av iakttagelser [...] o. d. förbundna o. logiskt ordnade efter (en) bestämd(a) princip(er)». I början av 1700-talet skedde en överflyttning från den filosofiska sfären till å ena sidan naturvetenskapen, där vi finner Linné, å andra sidan till den samhällsvetenskapliga diskussionen och politiken. 1731 talade till exempel borgmästaren Jöns Stobæus om »rätta handelssystemen» i ett memorial uppläst inför borgarståndet. ¹³ I Frankrike finner vi ett betydligt tidigare användande. Redan 1555 publicerade en viss Pontus de Tyard sin *Solitaire second ou discours sur la musique*, och begreppet var länge förbehållet en diskussion om musiken. Tyard skrev att ett system var en samling av intervaller och ljud som producerade harmoni, och musiken var således inrättad efter vissa regelbundenheter som kunde inordnas i en statisk struktur. Det dröjde till

mitten av 1600-talet innan begreppet kom att spridas utanför musiken; astronomin blev en tidig anhalt liksom analyser av samhället. Man kunde tala om Kopernikus' geometriska värld som ett system på samma sätt som Aristoteles' tankemönster.¹⁴

Inledningen av det nästföljande – upplysta – seklet medbragte inte endast en spridning av begreppet, utan perioden såg även upprinnelsen till en allvarlig diskussion som skulle följa begreppet in i vår tid. Etienne-Simon de Gamaches publicerade 1704 boken *Système de coeur* med syfte att brygga över avgrunden mellan det vetenskapliga och det mänskliga, men det är uppenbart att denna klyfta redan då var alltför vid för att ett sådant företag skulle kunna lyckas. Begreppet system var förknippat med en vetenskaplig och abstraherande verksamhet som fjärrmat sig från vad som sågs som allmängiltiga och humana egenskaper. Hjärtat stod redan då som motpol till systemet, och en viss spänning kan skönjas mellan den strikta strukturen hos systemet och den mer oordnade världen.¹⁵

Denna motsättning, mellan struktur och människa eller mellan det abstrakta och det konkreta kom sedan att följa systembegreppets utveckling även in i den mer strikt vetenskapliga diskussionen.¹⁶ Ett klassiskt exempel på denna motsättning finns i Buffons mycket kraftiga kritik av Linnés sätt att underordna naturen hans sexualsystem. Den förre skriver att den senare endast kunde se tingen i systemet och inte i naturen. Han fortsätter sedan med att konstatera, i engelsk översättning, att

it is impossible to establish one general system, one perfect method, not only for the whole of natural history, but even for one of its branches. For in order to make a system, an arrangement – in a word, a general method – it is necessary that everything be taken in by it. [...] nature proceeds by unknown gradations, and consequently, it is impossible to describe her with full accuracy by such divisions, since she passes from one species to another, and often from one genus to another, by imperceptible nuances.¹⁷

d'Alembert beskrev en liknande dikotomi i sin för upplysningen mycket centrala text *Inledningen till Encyklopedien*. Han talar om »den äkta systematiska andan (*esprit systématique*) – som på intet sätt får förväxlas med system-andan (*esprit de système*)». ¹⁸ Markeringen låg främst mellan det statiska systemet och den aktiva handlingen att systematisera. Vad Buffon tillsammans med d'Alembert gjorde var att torgföra en kritisk uppfattning om ett statistiskt angreppssätt i studier av naturen och samhället. Deras betoning låg i stället på rörelsen och det oordnade. Hos Diderot var detta än mer markerat, och man har till och med betonat skillnaden mellan honom och d'Alembert i synen på Encyklopedien. För den senare rörde det sig om en relativt förstelnad struktur, medan Diderot tycks ha haft en »levande organism» för ögonen i sitt arbete som redaktör för upplysningens litterära flaggskepp.¹⁹

Motsättningen mellan det kringgärdande systemet och den föränderliga världen och mellan det abstrakta och det konkreta har kommit att utgöra en viktig beståndsdel i hur man under 1900-talet analyserat och värderat upplysningen. Den stora frågan har varit på vilket sätt 1700-talets intellektuella utveckling kommit att forma vårt nuvarande – moderna – samhälle, och om detta kan sägas ha varit av godo eller ondo. Längre satte företrädare för en pessimistisk syn på upplysningen agendan i denna omfattande debatt, som tog fart med publiceringen av Max Horkheimers och Theodor Adornos *Upplysningens dialektik*. Dessa slog an tonen genom att hävda att upplysningen, med dess övertro på det rationella systemtänkandet, kom att direkt leda fram till teknokratiska lösningar och fascism: »Upplysningen är totalitär».²⁰

Denna kritiska inställning har sedan fått ytterligare bränsle från postmodernistiskt och feministiskt håll, med en argumentering som ofta tagit fasta på det sätt varpå ett rationalistiskt agerande inom vetenskap eller politik upphäver eller försvårar den konkreta och levande individualiteten – det verkliga livet har försvunnit in under det totaliserande systemet. På senare år har denna uppfattning emellertid fått mothugg och flera forskare menar att en sådan tolkning av vad som verkligen stod på spel i 1700-talets intellektuella debatt inte alls är rättvis – upplysningen var allt annat än totalitär! I stället har man velat göra gällande att upplysningsfilosoferna i själva verket tog fasta på det konkreta livet, på individerna och känslorna, eller kanske främst på motsättningen mellan dessa och det abstrakta systemet. Exempelvis har Victoria Höög diskuterat »Upplysning utan förnuft» och lyft fram företeelser som begär, känslor och privatliv. En av hennes slutsatser är att »[f]lera inslag hos dessa klassiker har en relevans för vårt eget postmoderna samhälle».²¹

Andra författare som kommit fram till liknande resultat är Emma Rotschild, som diskuterat känslornas betydelse hos Adam Smith och Condorcet,²² samt Jessica Riskin, som diskuterat fysiokraterna och deras syn på merkantilismen. Enligt Riskin såg de merkantilisterna som »systembyggare», och därför hade man inget till övers för dem. Emellertid är det frågan om man inte också kan finna liknande tendenser till mer förestelnade tankestrukturer hos fysiokraterna, och Riskin menar att detta är ett av de svåraste problemen i analyser av upplysningens tankegods – att samma författare sammanförde »rational system-building and sentimentalist system-bashing». Å andra sidan kan man kanske hävda att det är just detta som »constituted a central dialectic of Enlightenment science».²³

Motsättningen mellan 1900-talets kritiker av upplysningen, vad David Bates kallar »Enlightenment Pathologies»,²⁴ och nyare tendenser till att mer betona det humana inslaget hos dess företrädare, utgör utgångspunkten för Julie Candler Hayes *Reading the French Enlightenment. System and Subversion*. Hennes centrala frågeställning är hur aktörer som d'Alembert, Buffon, Diderot och andra förhöll sig till vad den förstnämnde kallade *esprit*

de système och *esprit systématique*, eller det statiska systemets förutsättningar kontra det ständigt förändrande livet i rörelse. Hayes utgår emellertid inte endast från ett 1700-talsperspektiv, utan hennes analys tar avstamp i dagens debatt och på vilket sätt upplysningen kan kopplas samman med vårt nuvarande (post-)moderna samhälle.²⁵ Av speciell betydelse är naturligtvis Foucault, som mot slutet av sitt liv förändrade sin syn på upplysningsprocessen. Den tidigare fördömande inställningen kom att ersättas med ett pläderande för att »bevara arvet från Upplysningen levande och intakt».²⁶ Det är den senare Foucault som Hayes utgår från i ett vidare studium av upplysningen, och där kritisk självrannsakan, skepticism, dialog, energi och önskningar är ledstjärnor.

Det kan tyckas som ett stort avstånd från Schröders *Jernsystem* anno 1749 till Hayes *System and Subversion* anno 1999, men det är likväl en väg man måste vandra om man till fullo skall förstå frågan om den svenska upplysningen. Till en början är det nödvändigt med en synkron förståelse av det svenska 1700-talet i ljuset av en internationell utveckling. Schröders utnyttjande av begreppet system måste analyseras mot bakgrund av likartade processer på andra håll, och den franska kontexten är självklar. Å andra sidan är en diakron förståelse minst lika viktig. Jernsystemets varande och utveckling erhåller sin fulla betydelse först i skärningspunkten mellan 1700-talet och dagens debatt. Dialogen mellan *esprit de système* och *esprit systématique* är en gemensam nämnare för såväl upplysningens sekel som vår egen tid, och en förståelse av den utgör en viktig del av vår självförståelse, vårt ursprung och våra val.

Syftet här är inte att göra en fullständig genomgång av systembegreppets utveckling från mitten av 1700-talet till i dag. En sådan studie låter sig knappast göras i en handvändning och skulle kräva många års studier av ett bredare källmaterial än vad som här skall presenteras. I stället är underlaget en mer begränsad analys av Jernsystemet under 1700-talets senare hälft och de slutsatser man kan dra utifrån den. Jag begränsar mig sålunda till en diskussion om det ekonomiska fältet, och egentligen endast till hur det svenska järnet inordnades i den merkantilistiska diskursen.

Även den kronologiska dimensionen är begränsad, men perioden kan motiveras av dess stora betydelse för framväxten av det moderna samhället. För den franske historikern Daniel Roche är 1700-talet vattendelaren i mänsklighetens moderna utveckling – det moderna samhällets tillblivelse om man så vill. Emellertid skedde detta till stor del utan att människorna själva var medvetna om den process man var med om att initiera, och resultatet kan egentligen endast varseblivas i efterhand, av oss som »know about the future of a world that was necessarily ignorant of it». För Roche innebär detta att målsättningen för en historiker som undersöker perioden bör vara att försöka se »how change became possible in a world that saw itself as stable, changeless». Med risk för att något övertolka Roche bör man kunna »översätta» detta med att perioden innebar att *esprit de système* kom att ersättas med *esprit systématique*.²⁷

Liknande synpunkter finns även hos Peter Hanns Reill och Reinhart Koselleck. Den förre menar att 1700-talets mitt markerar en distinkt ny fas i upplysningen. Han går så långt som att hävda att publiceringen av Buffons första volym av *Histoire naturelle* 1749 »broke the spell of system». ²⁸ För Koselleck utgör perioden efter 1750 en tid då man inom det tyska språket började finna begrepp som på ett eller annat beskrev rörelse och förändring. Begreppet framsteg uppträdde under perioden, med dess helt nya sätt att förhålla sig till tiden och dess rörelse.

The experience of the past and the expectation of the future moved apart; they were progressively dismantled, and this difference was finally conceptualized by a common word, »progress.» ²⁹

Med stöd i Roche, Reill och Koselleck är det uppenbart att 1700-talets senare hälft är den period i vilken man bör inleda sökandet efter belägg för en ökad medvetenhet om förändring och rörelse. Det är således där man kan förvänta sig att finna att »systemandan» blir utmanad av »den äkta systematiska andan», för att ånyo bruka d’Alemberts ord. Målsättningen i det följande kan uttryckas som ett försök att finna belägg för tendenser till att se och uttrycka rörelse och förändring i texter som behandlar det som Schröder benämnde Jernsystemet.

*

Vid mitten av 1700-talet, närmare bestämt 1746/1747, drog den svenska staten i nödbromsen vad gäller järnhanteringsens fortsatta expansion, med en lagstiftning som förbjöd ytterligare produktionsstegringar. Svenska bruksägare hade då i näst intill 150 år gynnats av kronan, med en kraftig expansion av såväl tillverkning som export av stångjärn. Växande marknader i främst Holland och England kom att ta emot allt större mängder stångjärn. Från 1640-talets export på 11 000 ton steg nivåerna till 42 000 ton under 1740-talet, men därefter förhindrades vidare ökning. Orsakerna till denna förändring har forskarna diskuterat under hela 1900-talet, men att medvetenheten om järnets marknadsberoende ökade är ett odiskutabelt faktum. De nya smidesregleringarna var relaterade till förhållanden utanför landets gränser. Förvisso hade den tidigare expansionen skett med en medvetenhet om den globala dimensionen, men mycket tyder på att det var först under 1730- och 1740-talen som dessa teman fick verkligt utrymme i diskussionen. Svenska resenärer for i en allt stridare ström till England där järnmarknaden studerades, och överläggningarna i Vetenskapsakademien präglades också av en global tematik. Resedagböcker och tal från Vetenskapsakademien utgör grunden för den fortsatta analysen. Utgångspunkten finns i Schröders dagbok och ändrar i Sven

Rinnans rikhaltiga produktion. Vad kan vara lämpligare i en diskussion om svensk järnhantering i ett upplysningsperspektiv än att sluta i hans *Bergverks lexicon*, en sorts encyklopedi på bergsbrukets område.³⁰

Det finns dock anledning att inleda utanför järnets område, med Anders Berch som 1741 utnämndes till professor i ekonomi vid Uppsala universitet, en av de första i sitt slag i Europa. Sex år senare kom Berch att befästa sin position som ekonomisk teoretiker med publicerandet av *Inledning til den almänna hushållningen*. Denna kom att fungera som en replipunkt för den svenska merkantilismen och utgjorde därigenom säkerligen den grund utifrån vilken flera av de här analyserade texterna skrevs.³¹ Berch använde inte begreppet system. Hans föreställningar om den ekonomiska ordningen gick dock i banor som pekar mot det systembegrepp som Schröder begagnade när han skrev ned sina reflektioner över den engelska järnhandeln, det vill säga en i stora delar oföränderlig struktur underordnad en gudomlig ordning. För Berch, påverkad som han var av Halleprofessorn Christian Wolff, tycks inbördes ordning ha varit den bärande principen i hans tänkande om samhället – »Alltså wisar Almänna Hushållningen sin omsorg därwid igenom Tre särskilte, nämligen *Politie- Oeconomie och Cameral- Wetenskaperna*».³²

Om Borgerliga Menigheter skola kunna förkåfra [...] samt göra sit Samfund rikt och mäktigt [...] så fordras ordning [...]. Denna omsorg räknas Ordningswärdet eller *Politie*. Om de medel och utwägar, hwarigenom enskilte personer förkåfra sine ägodelar skola därjämte gagna hela Borgerliga menigheten, så måste de wara inrättade efter wissa reglor, som lämpa och jämka de inbrott, hwilka enskilta näringsfången eljest kunna göra uppå hwarandre. Detta begripa under enskilta Hushållnings styrelsen eller *Oeconomie*. Om de bägge föregående skola med tilbörilig sorgfällighet kunna handhafwas, så fordras inkomster. Huru de skola skaffas, insamlas och förwaltas, wises uti *Cammar wetenskaperna*.³³

Skärskådar vi Berchs diskussion om själva oekonomien, finner vi även där denna integrerande tankefigur. Ovan noterades att han såg denna som delad i fyra delar – jordbruk, bergsbruk, hantverk och handel – men det är lika tydligt att han såg dem som fyra intimt länkade komponenter i en sammanhållen helhet – »emellan desse näringsmedel är en ganska stark förbindelse». De två förstnämnda utgjorde en grund på vilken hantverket reste sig, och alla tre tillsammans gav sedan förutsättningar för handeln. Emellertid var det handeln som skapade betingelser för att de övriga skulle frodas: »Så at hwar och en länk af denna kedja leder ändå til samma ändamål, och det ena sätter de öfrige i fullkomlig rörelse.»³⁴

Släktskapet mellan Berch och Schröder är uppenbart, men det är också lätt att se hur Berch tankegångar hamnade nära samtida brittiska merkantilister som Joseph Massey och Daniel Defoe. Den förre diskuterade ekonomin som »one vast Piece of Machinery»,³⁵ men det var hos Defoe, en av systembegreppets verkliga innovatörer, som

detta blev tydligast. I sin rikhaltiga och variationsrika produktion använde Defoe begreppet system till att beskriva en mängd olika företeelser. Där fanns »Solar System»,³⁶ och »System of Politicks and Government», men även »A System of Magick»³⁷ och »A System of Stock-Jobbing».³⁸ Naturligtvis diskuterades även »System of Trade»,³⁹ och det var där han befann sig närmast Berch och Schröder. I sin *Plan of the English commerce* sammanförde även han tillverkningen med handeln och konsumtionen. Med en allusion på religionen skrev han »Trade like Religion, is what every Body talks of, but few understand», och fortsatte sedan med att ge en egen definition: »The general heads of Home-Trade are best contain'd in the *two* plain and homely Terms *Labouring* and *Dealing*.» Innefattade i det förra fanns »Art, Handicraft, and all Kinds of Manufactures», och det senare bestod av »handling about all the several Productions of Art and Labour [...] conveying them from Place to Place, and from one Country to another».⁴⁰

Den statistiska utgångspunkten är lika uppenbar hos Defoe som någonsin hos Berch och Schröder. Systemet var skapat, en gång för alla av den allsmäktige Guden, och den rörelse som fanns skedde inom systemets ramar. Hos Berch uttrycktes detta som att »Skapelsen givit jorden så rika gåvor» samt att människorna »blefwo uphyfsade, ju nogare de lärde känna Naturen och använda des förmåner sig til nytta».⁴¹ Förändring kunde komma till stånd genom politiskt agerande, men för Berch innebar detta egentligen endast en sorts förmedling av den gudomliga kraften eftersom det är i teologin »hwarest det werdsliga Regementet äfwen hämtar styrka».⁴²

Emellertid fanns hos Berch en liten öppning mot en annan typ av rörelse som möjligen bör tolkas som en förändrad syn på den ekonomiska utvecklingen. Han hävdade om hushållsvetenskapen att ämnet var »twefalt», bestående av personer och saker. De senare var till för de förras »fördel och båtnad», och för att erhålla »wälstånd» gällde att endast lära sig om hur »tingen nyttias och brukas». Medlet för detta var »flitigt arbete». På samma sätt som Defoe lyfte fram det mänskliga arbetet fanns hos Berch ett första tecken på en medvetenhet om arbetets betydelse. Dock skedde ganska omgående en tillbakagång till ett tänkande »inom» det statistiska systemet: Berch noterade om det mänskliga arbetet att »all de förwärfnings sätt som strida emot Guds och Naturens Lagar [...] uteslutas».⁴³

Hos Daniel Ekström, matematisk instrumentmakare, finner vi en fortsättning på Berchs tankegångar. Denne hävdade att Sverige var synnerligen rikt på järn av goda kvaliteter och att riket därför kunde bygga upp en gynnsam tillvaro på basis av en aktiv järnhandel. Emellertid kunde denna situation än mer förstärkas om hantverkare tilläts utvecklas i sitt arbete med »nya och nyttiga påfund». Ty »[h]vad konst och snille kunnat uträtta til tidens förkårtande, hand-arbetets lättande och materialens besparande» kom landet till gagn. Effekten skulle bli att »[I]andets inkomster derigenom så ansenli-

gen kunna ökas: näringsmedlen och invånarens antal med välmågan förmeras, samt utrikes handel utvidgas».44 Naturen var således en gudagåva, men på denna grund kunde det mänskliga arbetet göra all skillnad i välgång och lycka.

Liknande tankegångar fanns också hos Schröder. Denne beskrev, återigen från Birmingham, arbetsdelningens principer och fördelar:

Arbetet i hwar och en verkstad är på det sättet inrättat at [det] går igenom många händer [...] 20 a 30 innan han blir färdig. Hwar och en arbetare på en liten del derpå [...] Det har [...] en stor förmån med sig; Ty på det sätet [...] icke allenast mycket ordenteligare och fortare utan måste och uti en således utrustad wärkstad blifwa bättre gjordt än då en karl skall göra många saker af varianta egenskaper. [Den förre har] sig allenast wid handalag i en sort och kan derutinnan alltid förbättra sig lätare och utan än om han har många giöromål och skalt [...] släppa det ena och taga wid det andra.⁴⁵

Även Reinhold Angerstein gjorde under en resa till samma stad liknande observationer av hur en förändrad organisering av arbetet kunde skapa rikedom. I Birmingham besökte han en verkstad för metallhakar och »i akt tog de brukelige Arbets Ordningar». Han noterade därvid hur vissa var »sysselsatte [med] att smida haken och tornet, andra att fila det ut». Han noterade vidare att man på många håll till »hielp the wid arbetet ther hafwa af Qvinfolk och barn, hwilka mästadels äro sysselsatte med polering samt att skrufwa partierna tillsammans, jämte annat knåparbete som fordrar mer tid än konst».46

Emellertid tycks det som om merparten av texterna från decennierna närmast efter sekelmitten kvarblev inom ett tänkande som kan karakteriseras som *esprit de système*. Assessorn i Bergskollegium Eric Stockenström utgick till exempel 1749 från att »Skaparen ifrån första början lagt grunden för hwar och en af dessa kroppar [malmer] uti dess rätta och tillhöriga moder-art», samt att »jorden gömer uti sig de nödvändigaste och ädlaste skatter».47 Bergsrådet Detlof Heykensköld utvecklade samma tanke och konstaterade »At med *ordning* och efter *rätt* Bergsvis, det är efter regel och *rätt* underjordisk Architectur bryta Grufvor», samt att detta skulle göras »på *rätta* Geometriska grunder».48 Övermasmästaren Bengt Andersson Qvist förhöll sig på ett liknande sätt i sin beskrivning av den brittiska järnhanteringen. Strukturen på hans text följer olika led i en tänkt produktionskedja, från tackjärnstillverkning till manufakturering av sågblad, och där varje led innesluter såväl tillverkning som avyttring. Redovisningen innehöll förvisso beskrivningar av arbetet med att framställa järn och järnredskap, men knappast på sådant sätt som hos Schröder och Angerstein, där detta erhöll en förändrande kraft. Hos Qvist var arbete endast en aktivitet som syftade till att blottlägga vad som redan var grundlagt i den givna strukturen – inte att i grunden förändra densamma.⁴⁹

År 1760 befann sig Christer Berch, son till Anders Berch, i England. Han tillbringade mycket tid i huvudstaden men även på resande fot i provinserna. I mångt och myck-

et förblev sonen sin far trogen i flera av de dogmer som presenterats ovan. Christer Berch använde sig dessutom av begreppet system. Han talade exempelvis om att England med sina manufakturer »kommit att följa sådant naturligt Systeme, at taga sine nationelle producter til object för sin slögd», och i sant merkantilistisk anda utgick han från att politiska medel var sättet att förändra detta system. Om någon annan nation hindrade dess handel, påpekade Berch, »då är Engelska nation den ifrigaste at ropa på krig». Emellertid fanns i hans text även en annan uppfattning som tog fasta på möjligheterna till förändring. I likhet med Schröder och Angerstein utgjorde arbetet för Berch en central aspekt av detta. Arbetsdelning diskuterades, men Berch lade också märke till en annan egenhet i det brittiska sättet att fabricera varor, nämligen den stora skicklighet som fanns bland landets hantverkare. Till viss del hade denna att göra med en inneboende förmåga att lära upp nya arbetare, men han nämnde också att den stora konsumtionen i London var en »drivfjäder» för att utveckla varutillverkningen. Berchs text är märklig. Å ena sidan tycks han ha haft en vilja att underordna sig de läror han fått med sig från fadershuset, å andra sidan tycks han ha blivit påverkad av vad han såg i den brittiska ekonomin. Hos honom samsades således statiska utgångspunkter med embryot till idéer om förändring.⁵⁰

Tar vi steget in i 1770-talet blir det svårt att förbise Sven Rinman, seklets viktigaste personlighet inom bergsbruket vid sidan av Christopher Polhem. Rinman, född 1720, kom tidigt i kontakt med järnhanteringen och figurerade från 1750-talet i olika roller inom Bergskollegium och Jernkontoret. Han genomförde även en utrikes resa. Viktigt är att han länge upprätthöll en praktisk position – han var en praktikens man. Från 1770-talet uppträdde han också som författare, med fyra viktiga verk. Först ut var *Anledning til kunskap om den gröfre jern- och stål-förädlingen och des förbättrande*, från 1772. Den följdes tio år senare av *Försök till järnets historia samt Bergwerks lexicon* från 1788–1789. Postumt kom sedan en avhandling om mekaniken.⁵¹

Vid ett första påseende kan det tyckas som om Rinman på allvar tog ett steg i riktning mot att tänka sig världen i rörelse. Redan titeln på den första boken innehåller en sådan markering, och i förordet lyfts blicken från systemtänkandet och mot »framtiden». Möjligen skulle man kunna se honom som en naturlig fortsättning på Angerstein, Schröder med flera, och att Rinman byggde vidare på deras observationer: »Månge wittre Mäns påkostade utländske resor och inhämtade underrättelser, modeller, samt werkstälde inrättningar» bör kunna »förkofra den [...] gröfre förädlingen». Emellertid var det inte endast det mänskliga arbetet som Rinman pekade på när han diskuterade vari denna förändring bestod. I stället fanns där även en betoning på ägarnas ansvar att på ett rationellt sätt bedriva näringen; han önskade att »ägarne sielfwe mera allmänt hade tilfälle at förskaffa sig den kunskap som derwid erfordras». Till detta lades sedan tankar om att man med »wäl inventerade och anlagde machiner, och fördelaktige werk-

tyg» i Polhems efterföljd kunde erhålla »både lindring uti tilverknings-kostnaden och warornes fullkomlighet».52

Arbetet var emellertid viktigt för Rinman, som den praktiska man han var. Bättre än många samtida kommentatorer förstod han att »[u]ti et godt öga, försiktiga handlag och hastig omtanka, beror smedens konst och skyndsamhet, samt hushåldning med jern och materialer». Problemet för den svenska näringen var att arbetare med dessa kvaliteter saknades, »at snälle arbetare äro tunt sådde». Liksom hos Christer Berch blev slutsatsen att mer undervisning krävdes, men också att en växande marknad var en förutsättning för att detta skulle komma till stånd.53

Även om Rinman blev den förste svenske skribent på bergsbrukets område som på allvar ändrade diskursen genom att tydligt peka på behovet av förändring, förkovran eller rörelse, så var han likväl fortfarande fast i det gamla systemtänkandet. I såväl *jern- och stål-förädlingen* som *Järnets historia* citerades ordspråket »at Konsten göra något, men Naturen det mästa».54 På så sätt tydliggörs motsättningen mellan *esprit de système* och *esprit systématique*. Detta blir också tydligt när han diskuterade arbetets förändring och konstaterade att det kanske inte var så lätt att ändra svenska smeders vanor efter utländska förebilder, eftersom man inte kunde förvänta sig att dessa var anpassade efter »den [svenska] ortens naturliga förmåner». Återigen målades en bild upp där det naturgivna systemet var själva utgångspunkten och där förändring egentligen inte var möjlig.55

I såväl *Järnets historia* som *Bergverks lexicon* dominerade återigen uppfattningen om den statiska grundvalen. I den förra hävdades att eftersom järnet var » den angelägnaste för Människors behof» hade »Den allwise Skaparen låtit denne Metallen blifwa den allmännaste och förmodeligen [...] ibland de första både upptäckt och nyttjad». Detta tema utvecklades i det senare verket: »Där naturens Herre danat vissa orter uti riket med malmförande berg [...] där kan bergverks-handteringen ofta utgöra den förnämsta grundpelaren uti allmän välmåga». För att nå det senare målet var dock medlet »uplysning», och dessa bägge böcker var tänkta som en »handledning at komma til närmare kannedom uti bergs-vetenskapen».56 I synnerhet gällde detta det senare verket, som innehöll en programförklaring som i likhet med den större franska föregångaren utnyttjade trädet som metafor:

Nya skott af gamla bergsmanna stammen hafva berömmeligen i denna upodlings-vägen [...] mig ålagt at författa et svenskt Bergverks Lexicon, med någorlunda fullständig och undervisande förklaringar öfver de vid hela bergshandteringen, och uti alla dess tilhörande delar, brukelige *Namn, Konstord* och *Talesätt*.57

Den svenska bergs-encyklopedien blev på detta sätt fast i den statiska strukturen, och detta accentueras ytterligare genom att begreppet system användes vid ett antal tillfäl-

len. Detta skedde i två betydelser: Å ena sidan finns begreppet i texter som diskuterade olika geologiska aspekter. Det framgår till exempel att mineraler borde ordnas i »åtskilliga indelningar [i] mineral-systemer», och vidare att proberkonsten kunde utnyttjas i syfte »at försöka allehanda jord- och stenarter på deras beståndsdelar, hvarefter de icke allenast ställas uti en naturlig systematisk ordning, utan och gifva uplysning, huru de rätteligen skola nyttjas». Å andra sidan användes begreppet i en politisk betydelse, där Rinman kunde konstatera att bergsbruket inte alls tålde någon frihet, »utan fordrade til dess bestånd en Systematisk Reglering».58 På detta sätt hade Rinman lämnat tankarna på förändring och rörelse, och vi har näst intill återvänt till Anders Berch och hans statiska utgångspunkter, med en gudomligt skapad natur utifrån vilken människorna hade att skapa sig sina levnadsbetingelser. Detta system kunde endast förändras med politiska medel. Möjligen skulle man kunna hävda att Rinman som, åtminstone i *Jern- och stål-förädlingen*, pläderade för en förändring av näringen senare i livet kom att publicera en bild av densamma i en mer förstelnad form. Den »äkta systematiska andan» hade givit upphov till ett verk strukturerat enligt »system-andan» – en utveckling som för övrigt delades med den stora Encyklopedien.

*

I Dover satt den svenske resenären Samuel Schröder 1749 och sammanfattade sina tankar efter en vistelse i England. En stor del av dessa tankar ägnades åt den brittiska järnhandeln och dess globala dimension, i vilken det svenska järnet var en betydelsefull del. När han gjorde detta valde han att karakterisera sina tankegångar i något han benämnde som ett Jernsystem. Valet av benämning var knappast någon slump, eftersom begreppet system under 1700-talets andra kvartal tycks ha slagit igenom på bredare front i det svenska samhället, med främst Linnés *Systema naturae*. Begreppet kom även att inordnas i en politisk diskurs, där man kunde tala om ett handelssystem, med den svenska merkantilismen utgående från en oföränderlig världsbild underställd en gudomlig ekonomi. Schröders Jernsystem var en statisk helhet som endast sågs som möjlig att förändra med politiska medel. För Schröder var nya riktlinjer från den brittiska staten det enda hotet mot systemet i dess globala dimensioner. Emellertid använde Schröder också begreppet system på ett annat sätt, där det statiska inte alls var lika framlyft. Han avsåg då det sätt på vilket samlare av böcker och naturalier valde att ordna sina samlingar enligt ett visst system. På så sätt kom begreppet att länkas till förändring och rörelse samtidigt som människan kom att ersätta ett gudomligt väsen som systemets bakomliggande kraft.

Genom denna något ambivalenta inställning med begreppet system såsom antingen statiskt eller föränderligt länkas Schröder till en betydligt större och vidare debatt. Franska filosofer, som d'Alembert och Diderot i upplysningens Paris, ställdes även de

inför samma svårigheter. Den förre försökte i *Inledningen till Encyklopedien* att göra en distinktion mellan »den äkta systematiska andan» och »system-andan», och tog dessutom ställning för den förra. Upplysningsfilosoferna ville distansera sig från den statiska världsuppfattningen och förespråkade rörelse och förändring, men i deras konkreta handlingar och texter blev detta inte alltid fallet. Många har under 1900-talet betonat upplysningens systemtänkande.

Föreliggande text har inte haft som ambition att direkt ta del i den stora debatten om upplysningen och dess arv. Målet har i stället varit att med den som relief diskutera hur svenska ekonomiska skribenter har förhållit sig till det som Schröder benämnde Jernsystem, och hur detta statiska system utmanades av uppfattningar som införde rörelse och förändring inom dess ramar. Schröder såg inte endast människor i rörelse då de systematiserade naturalier, utan pekade också på betydelsen av det mänskliga arbetet. En annorlunda organisering av arbetet och arbetsdelning blev hos honom något som skapade förändring. Andra skribenter kom till likartade uppfattningar, med en gradvis uppvärdering i synen på det mänskliga arbetet i förhållande till den gudomligt skapade naturen. Emellertid är det uppenbart att den statiska »system-andan» förblev en dominant tankestruktur även hos så centrala aktörer som Sven Rinman. De må vara så att han mycket väl var medveten om att världen höll på att förändras. I sitt *Bergwerks lexicon* tecknade han dock en förhållandevis statisk bild av denna värld. Det var fortfarande en värld där »mineral-systemer» skapade förutsättningar för en näring som fordrade en »Systematisk Reglering». Det var först under Napoleonkrigen och genom analyser av Eric Thomas Svedenstierna som detta statiska system på allvar kom att undermineras.⁵⁹

Denna text bygger vidare på tankegångar som tidigare presenterats i Chris Evans & Göran Rydén, Baltic iron in the Atlantic world in the eighteenth century, Leiden 2007, samt Chris Evans & Göran Rydén, »Tankar om teknik, den svenska järnhanteringen och den brittiska industrialiseringen», Med hammare och fackla 2006. Som vanligt vill jag tacka Leos Müller för kommentarer på tidigare versioner av denna text, samt två anonyma lektörer.

1. »Dagbok rörande Handel, Näringar och Manufakturerna m.m. Uti Danmark, Holland, England, Frankrike och Tyskland. Under verkstälde resor, åren 1748–1751 förd af Samuel Schröder», volym I och II, Kungl. Biblioteket, Stockholm. Citeras fortsättningsvis som Schröder I eller Schröder II. Citaten från Schröder II, pag. 446f.
2. Schröder II, pag. 29–34.
3. För en inledande diskussion om Linnés analytiska strukturer, se Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Stockholm 1997, s. 197–228.
4. Carl von Linné, *Om undran inför naturen*, Stockholm 2005, s. 153.

5. Carl von Linné, »Tankar om Grunden til Oeconomien genom Naturkunnogheten och Physiquen», *Kongl. Svenska Vetenskaps academiens handlingar*, I, Stockholm 1740, s. 405.
6. Linné 1740, s. 406.
7. Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*, I: 1000–1809, Stockholm 2000, s. 192.
8. Carl Gustaf Löwenhielm, *Tal om landt-skötsel, hållit för Kongl. Svenska Vetenskaps academiem*, Stockholm 1751, s. 5–II.
9. Anders Berch, *Inledning til almänna hushålningen, innefattande grunden til politie, oeconomie och cameral wetenskaperne*, Stockholm 1747. Cit. från den opaginerade inledningen.
10. Schröder II, pag. 49 I.
11. Schröder I, pag. 119.
12. Schröder I, pag. 124ff.
13. *Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början*, 4. 1731, Stockholm 1958, s. 443. Se även Svenska Akademiens ordbok: <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>>, 17/9 2007.
14. Julie Candler Hayes, *Reading the French Enlightenment. System and subversion*, Cambridge 2006, s. 22ff.
15. Hayes 2006, s. 26f.
16. Se för den fortsatta diskussionen Hayes 2006, s. 28–50 samt kapitel 4–5.
17. Georges Louis Leclercq, Comte de Buffon, »The 'Initial Discourse' to Buffon's *Histoire naturelle*: The First Complete English Translation», *Journal of the history of biology*, 9:1, 1976, s. 150.
18. Jean le Rond d'Alembert, *Inledning till Encyklopedien*, Uppsala 1981, s. 47f.
19. David Bates, »Idols and insights. An Enlightenment topography of knowledge», *Representations*, 73, Winter 2001, s. 2.
20. Max Horkheimer & Theodor Adorno, *Upplysningens dialektik*, Göteborg 1996, s. 22. Se även Lynn Hunt & Margaret Jacob, »Enlightenment studies», i Alan Charles Kors (red.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, Oxford 2003, s. 418–430, för en översiktlig genomgång av diskussionen om upplysningen från 1700-talet fram till i dag.
21. Victoria Höög, *Upplysning utan förnuft. Begär och frihet hos Thomas Hobbes, John Locke, David Hume och Montesquieu*, Stockholm 1999. Cit. s. 262.
22. Emma Rotschild, *Economic sentiments. Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*, Harvard 2001.
23. Jessica Riskin, »The 'Spirit of System' and the Fortunes of Physiocracy», *History of political economy*, Annual supplement to vol. 35, 2003, s. 44. Se även J. G. A. Pocock, »Enthusiasm. The antiself of Enlightenment», *The Huntington Library quarterly*, 60:1–2, 1997.
24. Bates 2001.
25. Hayes 2006.
26. Michel Foucault, »Upplysningen, revolutionen och framstegets möjlighet», i Brutus Östling (red.), *Vad är upplysning?* Eslöv 1993, s. 53, 55.
27. Daniel Roche, *France in the Enlightenment*, Cambridge 2000, cit. s. 6.
28. Peter Hanns Reill, *Vitalizing nature in the Enlightenment*, Berkeley 2005, s. 28ff., cit. s. 31.
29. Reinhart Koselleck, *The practice of conceptual history. Timing history, spacing concepts*, Stanford 2002, s. 228f. Se

även dens., *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantic*, Uddevalla 2004.

30. Den självklara referensen för en översikt på den svenska järnhanteringens område för denna period är Karl-Gustaf Hildebrand, *Svenskt järn. Sexton och sjuttonhundratå*, Stockholm 1987. För en senare framställning som än mer markerar det globala perspektivet, se Evans & Rydén 2007, kap. 3. För en översikt över de svenska resenärerna till England, se Sven Rydberg, *Svenska studieresor till England under frihetstiden*, Uppsala 1950.
31. För en introduction till Anders Berch, se Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Våsa*, 2. Det moderna Sveriges grundläggning, Stockholm 1949, s. 828–833; Karl Petander, *De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige. Sådana de framtråda i litteraturen*, Stockholm 1912, s. 51–76; Sven-Eric Liedman, *Den synliga banden. Anders Berch och ekonomiåmnen vid 1700-tålets svenska universitet*, Stockholm 1986; Lars Magnusson, *Åran korruptionen och den borgerliga ordningen. Essåer från svensk ekonomihistoria*, Stockholm 2001, s. 36ff.
32. Berch 1747, »Företal», utan paginering.
33. Berch 1747, s. IIf.
34. Berch 1747, s. IOf.
35. Joseph Massey, *Representation concerning the knowledge of commerce as a national concern*, London 1760, s. 4.
36. Daniel Defoe, *The complete English tradesman: directing him in the several parts and progressions of trade. In two volumes. [...] The whole calculated for the use of all our inland tradesmen, as well in the city as in the country*, London 1727–1732, s. 79.
37. Daniel Defoe, *A system of magick; or, a history of the black art. Being an historical account of mankind's most early dealing with the Devil; and how the acquaintance on both sides first begun*, London 1728.
38. Daniel Defoe, *The anatomy of Exchange-Alley: or, a system of stock-jobbing. Proving that scandalous trade, as it is now carry'd on, to be knavish in its private practice, and treason in its publick: [...] By a jobber*, London 1719.
39. Daniel Defoe, *A general history of discoveries and improvements, in useful arts*, London 1725–1726, s. 153.
40. Daniel Defoe, *Plan of the English commerce. Being a complete prospect of the trade of this nation, as well home as foreign*, London 1737, s. 2ff. Se även Evans & Rydén 2007, kap. I, för en utveckling av dessa tankegångar.
41. Berch 1747, s. If.
42. Berch 1747, s. 17.
43. Berch 1747, s. 6.
44. Daniel Ekström, *Tal om järn-förådlingens nytta och vårdande, hållit i Kongl. Svenska Vétenskaps akademien*, Stockholm 1750, s. 17, 19f.
45. Schröder I, pag. 232.
46. »Dagbok öfver Resan genom England åren 1753, 1754 och 1755 af Reinhold R. Angerstein. Förå Delen», Jernkontorets bibliotek, Stockholm, pag. 33f.
47. Eric Stockenström, *Bergsmanna-nåringens nytta och skötsel, föreståld uti et tal, til Kongl. Svenska Vétenskaps akademien*, Stockholm 1768, s. 2, 10.
48. Detlof Heykensköld, *Anmärkningår vid bergs-handteringens åtskilliga åden och omvåxlingår, föreståld uti et tal, för Kongl. Svenska Vétenskaps akademien*, Stockholm 1768, s. 14f., min kursivering.
49. Benct Andersson Qvist, »Anmärkningår uti Hvarjehanda förefallande Åmnen samlade på resan i England åren 1766 och 1767», Handlingår ordnade efter åmne F II a:20, Fullmåktigt arkiv, Jernkontorets

arkiv, Riksarkivet.

50. »Christer Berch relation öfver sin resa, 1757–1761», X407b, Uppsala universitetsbibliotek.

51. Sven Rinman, *Anledning til kunskap om den gröfre jern- och stål-förädlingen och des förbättrande*, Stockholm 1772; dens., *Försök till järnets historia, med tillämpning för slögder och handtwerk*, Stockholm 1782; dens., *Bergwerks lexicon* Stockholm 1788–1789.

52. Rinman 1772, s. 3f., II.

53. Rinman 1772, s. 12, 356.

54. Rinman 1772, s. 55; dens., 1782, s. 966.

55. Rinman 1772, s. 13.

56. Rinman 1782, s. 13.

57. Rinman 1788–1789, »Företal», utan paginering.

58. Rinman 1788–1789, uppslagsorden »Bergslag», »Mineralier» och »Proberkonst».

59. För en analys av utvecklingen efter Rinman, se Evans & Rydén 2006.

Känsla som kunskap:
poesi och historia i Robert
Lowths *De sacra poesi Hebraeorum*

Anna Cullbed

Kunskapens vägar har förändrats sedan 1700-talet. Dagens huvudleder går ofta tvärs över ett äldre system av mindre vägar, som bildar ett helt annat kartografiskt mönster. En gestalt som ger anledning till en fördjupad diskussion om kunskapens geografi är den brittiske professorn och biskopen Robert Lowth (1710–1787).¹ Hans föreläsningar om den hebreiska poesin, *De sacra poesi Hebraeorum*, hållna från 1741 och tio år framåt, spreds både mellan samtidens discipliner och rent geografiskt i det lärda Europa. Lowth åstadkom en avgörande omritning av den disciplinära kartan.

Lowths mest uppmärksammade bidrag till kulturhistorien är att han behandlade de gammaltestamentliga texterna i första hand som poesi och inte som religiösa auktoriteter. Dessutom utvecklade han en metod att närma sig det främmande, att läsa texter från en avlägsen tid och en avlägsen geografi och kultur. Förutsättningen för Lowths insatser var att det fanns framkomliga vägar för ny och gammal kunskap – och att en medlem i de lärdes republik kunde välja en annan väg än den gängse för sitt studium av ett välkänt fenomen. Lowth fann inte alltid nya vägar, men genom att byta väg öppnade han nya perspektiv.

Lowth är i dag mest känd av bibelforskare. Föreläsningarna trycktes 1753, och den konferens som uppmärksammade 250-årsminnet anordnades följdriktigt av den teologiska fakulteten i Oxford.² Lowth var professor i Oxford, men det finns anledning att notera att han var »Professor of Poetry», en förhållandevis nyinrättad professur, och alltså inte teologi- eller språkprofessor i första hand.³ Hans uppgift var att föreläsa om poesi – det radikala är att han valde den hebreiska poesin som ämne för sin banbrytande föreläsningsserie.⁴ Visserligen nämns ofta Lowths namn i samband med 1700-talets uppvärdering av det lyriska uttrycket, men hans föreläsningar läses fortfarande i första hand som en utläggning av den bibliska poesin.⁵ Jag menar att de förtjänar uppmärksamhet som en allmän poetik som väljer de hebreiska texterna som sitt främsta exempel.⁶

Lowth befann sig i en kunskapsmiljö med många vägkorsningar. Universitetsväsendet på 1700-talet var på flera sätt annorlunda än dagens, och samma person kunde växla position mellan olika professurer och olika ämnen. Jag kommer att följa tre speci-

fika argumentationslinjer, som anknyter till frågan om kunskapens organisation och själva kunskapens karaktär. För det första resonerar Lowth kring kunskap som fenomen och framhåller känslan som en specifik form av vetande eller insikt. För det andra diskuterar Lowth kunskapens tidsmässiga dimensioner i spänningsfältet mellan historierelativism och allmängiltighet. Eftersom föreläsningsserien rör den bibliska poesin ger sig Lowth, för det tredje, i kast med förhållandet mellan världslig kunskap och religiös kunskap. Med hjälp av dessa tre förhållningssätt till kunskap förändrar Lowth sin samtids perspektiv och ger sig in på oväntade vägar. Avslutningsvis tar jag upp Lowths verkningshistoria och dagens diskussion om en global litteraturhistoria.

Lowth var 31 år gammal när han 1741 utnämndes till »Professor of Poetry». Poesi, eller snarare poetik, hade tidigare varit en disciplin som hängde samman med språkundervisningen. I Oxford inrättades 1708 en särskild lärostol i ämnet. Lowth måste ha överraskat sina åhörare med beslutet att enbart föreläsa om Gamla testamentets poesi. Faktum är att han endast hade ett par veckor på sig att förbereda sig inför sin nya uppgift, en tidsbrist som kanske bidrog till det djärva valet av ämne.⁷

Lowth skiljer i föreläsningarna den gammaltestamentliga poesin från prosaavsnitten med hjälp av parallellismen. Tidigare språkforskare hade förgäves försökt pressa in hebreiskan i den grekiska metriken, men Lowth visar att det finns en dold hebreisk metrik som kan spåras genom parallellismens princip. Rader som upprepas genom variation, stegring, eller till och med kontrast blir de formelement som skiljer poesin från prosan. Sedan Lowths föreläsningar har begreppet parallellism blivit centralt i bibelstudiet.⁸

Lowth behandlar de gamla texterna som poesi och sätter in dem i ett kulturhistoriskt sammanhang. Han lyfter fram dem som poetiska förebilder, inte i första hand som religiösa urkunder. Just de stildrag som klassiskt skolade kritiker haft svårt att hantera – dunkelhet i stilen, det som kallas *obscuritas* med en retorisk term, eller det grova i bildspråket – ser Lowth som tecken på den hebreiska poesins storhet. Den hebreiska poesin är inte bara ursprunglig, den är sublim.⁹

Serien omfattar 34 föreläsningar. Lowth börjar med att definiera poesin, bland annat i förhållande till andra vetenskaper, och fortsätter med ett avsnitt om den hebreiska poesins metriska karaktär. Därpå följer flera föreläsningar om bildspråket och det sublimala. Sedan redogör Lowth för den hebreiska poesins olika genrer och går igenom den profetiska poesin – profeterna uppfattar han alltså som poetiska skrifter – elegisk poesi, didaktisk poesi, lyrik, hymnen, och så den dramatiska poesin, där både Höga visan och Jobs bok räknas in.¹⁰

Lowth avgränsar Gamla testamentets poetiska texter indirekt från prosatexterna. Hans utgångspunkt är begreppet *Masbal*, som skall förstås som en dikt, »a poem [...] in reference to the diction and sentiments».¹¹ Efter en jämförande historisk översikt tillskriver Lowth alla österländska kulturer denna ursprungligen muntliga typ av poesi:

»Hence it is easy to collect, that this kind of poetry [...] was cultivated by the Hebrews and other Eastern nations from the first ages, as the recorder of events, the preceptor of morals, the historian of the past, and prophet of the future.»¹² Av Lowths hänvisningar att döma finns spår av poesi i de flesta av Gamla testamentets böcker. De exempel Lowth väljer sträcker sig från Moseböckerna och de historiska skrifterna, genom de mer uppenbart poetiska texterna som Psaltaren och vishetskrifterna och slutligen till profeterna.

Föreläsningarna hölls på latin under de tio år Lowth innehade lärostolen (1741–1751) och trycktes 1753. Den tyske orientalisterna Johann David Michaelis tillfogade utförliga kommentarer i en utgåva tryckt 1758 i Göttingen.¹³ Michaelis invändningar, utvinkningar och exkurser översattes också och infogades i den engelska översättningen av G. Gregory från 1787.

Lowth är inte bara berömd för föreläsningarna om den hebreiska poesin utan visar den mångsidighet som var betydligt vanligare bland äldre tiders lärde. Till hans mer uppmärksammade verk hör *A Short Introduction to English Grammar* från 1762, som gör Lowth till en centralgestalt också för den engelska språkvetenskapen. Översättningen av den gammaltestamentliga profeten Jesaja bidrog till hans anseende som hebraist och bibelforskare. Lowth valde en kyrklig karriär och blev biskop först i Oxford och sedan i London. Han deltog också i den diskussion om politikens förhållande till den gudomliga makten som fördes i England under decennierna före den franska revolutionen.¹⁴ Mot slutet av sitt liv avböjde han ärkebiskopsstolen i Canterbury av hälsoskäl och avled 1787.¹⁵

Känsla som kunskap

I sina föreläsningar beskriver Lowth poesins syfte med hjälp av Horatius' parhästar nytta och nöje: »Poetry is commonly understood to have two objects in view, namely, advantage and pleasure, or rather an union of both.»¹⁶ Det är i skriften *Ars poetica* (*Om diktkonsten*) som Horatius lanserar sin estetiska formel *utile dulci*, som alltsedan dess haft ett enormt inflytande på diktsynen. Men Lowth preciserar sig och menar att egentligen är målet nyttan – Lowth använder nu ordet »utility» – och medlet är nöjet, eller »pleasure», som Lowth skriver. Här ser vi en ganska instrumentell syn på poesin: genom sina speciella verkningsmedel kan den övertyga läsaren eller åhöraren. Från Lucretius hämtar han bilden av hur kanten på bägaren som innehåller besk medicin kan sötas, så att det sjuka barnet snällt sväljer innehållet.¹⁷ I poetiker åtminstone från 1600-talet och framåt finns samma tanke om poesin formulerad som »det sockrade pillret».¹⁸

Lowth gör några jämförelser mellan poesi, filosofi och historia som ekat genom läroböckerna i poetik och som kan spåras till Aristoteles.¹⁹ Poesins försteg framför

historieskrivningen beror på att poesin är mer allmängiltig, eftersom den inte är bunden till det som faktiskt hänt utan till det som skulle kunna hända. Därmed, förklarar Aristoteles, når poesin högre rent filosofiskt. Med direkt hänvisning till den grekiske filosofen lägger Lowth ut texten om historia och poesi i kraftfulla antiteser: »The one catches the casual glimpses of truth, whenever they break forth to the view; the other contemplates her unclouded appearance. History pursues her appointed journey by a direct path; poetry ranges uncontrolled over the wide expanse of nature.»²⁰

Lowth följer också en delvis annan argumentationslinje: filosofin är torr och förnuftig, rent av förnumstig, medan poesin talar inte bara till förnuftet utan också till känslorna. I en utvidgad jämförelse mellan disciplinerna blir poesins överlägsenhet tydlig:

From philosophy a few cold precepts may be deduced; in history, some dull and spiritless examples of manners may be found: here we have the energetic voice of Virtue herself, here we behold her animated form. Poetry addresses her precepts not to the reason alone; she calls the passions to her aid: she not only exhibits examples, but infixes them in the mind.²¹

Återigen är det samma kunskaper som skall förmedlas, men Lowth anser att den kunskap som engagerar känslorna blir mer effektiv. Mot kyla och andefattighet hos filosofi och historia står poesin som den besjälade dygden, fylld av energi och starka känslor. Människan är som vax i hennes händer, enligt Lowth.²²

Lowths resonemang betonar känslans roll för kunskapen men är trots allt strikt instrumentella. Känslan är ett medel för att nå ett rationellt definierat mål, och dygdens närvaro visar att poesin har ett syfte. Men i Lowths föreläsningar kan vi också ana en syn på känslan som något annat och något mer, som en mer självständig form av kunskap. Lowth skriver till och med att de känslor som väcks av det lyriska uttrycket utgör grunden för samhället. Hans exempel är de gamla grekerna:

The amazing power of Lyric poetry, in directing the passions, in forming the manners, in maintaining civil life, and particularly in exciting and cherishing that generous elevation of sentiment on which the very existence of public virtue seems to depend, will be sufficiently apparent by only contemplating those monuments of genius which Greece has bequeathed to posterity.²³

Visserligen fungerar också dessa känslor inom en moralfilosofisk ram – syftet är åter att forma och leda människor i rätt riktning – men de beskrivs nu på en grundläggande mänsklig nivå. En upphöjd känsla är förutsättningen för »public virtue»: känslan föregår dygden och utgör alltså förutsättningen för en gemensam samhällsmoral.

Lowth antyder också en gradskillnad mellan den målstyrda synen på poesin och sin egen definition. Poesin förtjänar den högsta platsen bland de fria konsterna, framhåller Lowth, eftersom den har gynnsamma effekter på människans sinne och tankar:

it refreshes the mind when it is fatigued, soothes it when it is agitated, relieves and invigorates it when it is depressed; as it elevates the thoughts to the admiration of what is beautiful, what is becoming, what is great and noble [...].²⁴

Poesin förmår både lugna och höja människan, enligt Lowth. Men därefter gör han ett tillägg: »nor is it enough to say, that it delivers the precepts of virtue in the most agreeable manner; it insinuates or instils into the soul the very principles of morality itself.»²⁵ Med denna nyansering tar Lowth ett väsentligt steg mot en ny syn på diktkonsten. För nu är det med poesin som själva tanken på en gemensam moral föds. Det är just genom det känslomässiga uttrycket som denna kunskap anses existera hos människan.

Därför är det inte överraskande att Lowth betonar att poesins ursprungliga funktion är religiös. Det är i templet och vid altaret som människor i alla tider och från världens alla hörn har skapat poesi, hävdar Lowth. Människan uttrycker sin beundran och hyllar sin gud, hon prisar sin skapare och poesin flödar nästan av sig själv ur hennes mun. Anledningen till detta sägs vara de häftiga känslor, »violent affections of the heart», som är en del av den mänskliga naturen.²⁶ Lowth är också noga med att betona att detta skall uppfattas som en helt naturlig process; poesin är »an art derived from nature alone, peculiar to no age or nation».²⁷ Precis som då känslan och poesin beskrivs som förutsättningen för en gemensam moral, utgör Lowths resonemang ytterligare argument för hans syn på poesin som i första hand känslomässig och som en särskild sorts kunskap. Just på denna punkt sker ett uppbrott från en retoriskt färgad poetik, redo att när som helst lösa upp uttryckets band till innehållet. Vidare beskriver Lowth vad dessa känslor gör med människan. Språket blir abrupt, tanken tar språng, hon talar i bilder. Känslorna styr uttryckssättet, och poesin ges därmed en både kroppslig och närmast antropologisk grund, långt bortom retorikens *elocutio*.²⁸

Lowth tycks tala om dikt och känsla på två olika sätt. Dels är känslan instrumentell, ett formellt språkligt element som används för att nå en avsedd effekt hos publiken. Och dels är känslan oskiljaktig från människans ursprungliga poetiska uttryck, alltså en form av naturligt språk, som speglar hur människan fungerar rent psykologiskt och fysiologiskt. I denna senare version av känslouttryck finns inget uttänkt, inget planerat. Det är just i denna upphöjelse av känslan vi kan se ett avståndstagande från en poetik som lie-rat sig med retorik. Lowth själv är oerhört föraktfull mot retoriker, som han menar inte gör annat än letar troper och figurer överallt. I ett särskilt tillspetsat exempel sätter han

en enkel sång framför Ciceros berömda filippiska tal, just på grund av den känslomässiga intensiteten: »I am firmly persuaded, that one stanza of this simple ballad of Hermodius would have been more effectual than all the Philippics of Cicero.»²⁹ Cicero saknar inte precis patos och just därför är exemplet så talande. Det viktiga här är att Lowth förflyttar diskussionen om känslan till en annan nivå. Han överger det instrumentella synsättet för att definiera känslan som ett ursprungligt mänskligt uttrycksätt, kopplat till en grundläggande religiös upplevelse. Människans affektiva poetiska språk är en form av urspråk och skiljs därför från den reflekterade värtalighetens intentionella affektlära.

Historisk kunskap

Som läsare måste vi nå en form av historisk förståelse för den gammaltestamentliga poesin för att till fullo kunna uppskatta den, skriver Lowth. I synnerhet gäller detta de bildliga uttryck som är vanliga i all poesi som metaforer och liknelser. Lowth hävdar att läsare kommer till helt olika bedömningar av poesin beroende på vad vi skulle kalla kulturella skillnader. Bildspråket är en viktig del av det sublimala, och enligt Lowth bör det vara välbekant samtidigt som det bidrar till upphöjelse. Denna täta förbindelse mellan den figurativa stilen och vardagslivet leder till tolkningsproblem:

On the other hand, if the reader be accustomed to habits of life totally different from those of the author, and be conversant only with different objects; in that case, many descriptions and sentiments, which were clearly illustrated and magnificently expressed by the one, will appear to the other mean and obscure, harsh and unnatural: and this will be the case more or less, in proportion as they differ, or are more remote from each other in time, situation, customs, sacred or profane; in fine, in all the forms of public and private life.³⁰

Denna insikt får särskilt stora konsekvenser för läsningen av hebreisk poesi. Lowth talar om just dessa svårigheter och fortsätter:

On this account difficulties must occur in the perusal of almost every work of literature, and particularly in poetry, where every thing is depicted and illustrated with the greatest variety and abundance of imagery: they must be still more numerous in such of the poets as are foreign and ancient; in the orientals above all foreigners, they being the farthest removed from our customs and manners; and of all the orientals, more especially in the Hebrews, theirs being confessedly the most ancient compositions extant.³¹

Lowth betonar alltså både avståndet i tid och avståndet i seder och bruk. Och uppenbarligen är avståndet till just den hebreiska poesin det största tänkbara. Varför de så kallade orientalerna är så främmande går inte Lowth in på, inte heller exakt vilka som räknas in i gruppen. Men det är viktigt att lägga märke till Lowths tydliga strävan att överbrygga dessa klyftor. Han skriver först om alltför snabba och lättsinniga bedömningar av den orientaliska poesin:

Not only the antiquity of these writings forms a principal obstruction in many respects; but the manner of living, of speaking, of thinking, which prevailed in those times, will be found altogether different from our customs and habits. There is, therefore, great danger, lest, viewing them from an improper situation, and rashly estimating all things by our own standard, we form an erroneous judgment.³²

Hur ser då Lowths lösning ut? Hur skall den hebreiska poesin kunna bedömas på ett riktigt och rättvis sätt? Självklart, skriver Lowth, behöver man lära sig så mycket som möjligt om hebréernas liv och seder, men detta är inte tillräckligt:

Of this kind of mistake we are to be always aware, and these inconveniences are to be counteracted by all possible diligence: nor is it enough to be acquainted with the language of this people, their manners, discipline, rites, and ceremonies; we must even investigate their inmost sentiments, the manner and connexion of their thoughts; in one word, we must see all things with their eyes, estimate all things by their opinions; we must endeavour as much as possible to read Hebrew as the Hebrews would have read it.³³

För Lowth räcker inte den historiska kunskapen om yttre levnadsomständigheter. Återigen får känslan en nyckelroll, eftersom också hebréernas innersta känslor måste undersökas. Det är också följdriktigt att Lowth skriver om »connexion of their thoughts», alltså hur tankarna förbinds. Hans resonemang anknyter till synen på poesin, särskilt den lyriska poesin, som ett uttryck för en särskild associationspsykologi, där det bildrika språket är en direkt följd av poetens starka känslor. Synsinnet blir avgörande, eftersom det är genom bilderna – som knyts till kulturen, till känslorna och associationerna – som poesin når fram till läsaren. Lowth återkommer också till att läsaren måste känna, »feel», både som författaren till och som den samtida läsaren av dessa diktverk. Det är inte lätt, medger Lowth, men pekar också på lönen för mödan: en verkligt sympatetisk (medkännande) läsare förmår också uppskatta kraften och storheten i dikten.

Lowth framstår som en kulturrelativist. Hans sätt att närma sig den hebreiska poesin bär med sig en kritisk reflektion över den egna positionen och formulerar samtidigt drömmen om mötet med det främmande. Konsten att försätta sig i den Andres situa-

tion, att faktiskt förvandlas till den Andre, är centrala processer i Lowths resonemang. Intressant nog upprättar Lowth ingen som helst värdeskala i bedömningen av olika kulturer. Hans metod är i denna bemärkelse värdeneutral samtidigt som dess syfte är att uppvärdera den hebreiska poesin genom en djupare förståelse av dess förutsättningar. Lowth argumenterar visserligen för att den hebreiska poesin är överlägsen all annan diktning, men själva principen för en sympatetisk kulturell läsning tillåter diktning från ett annat språk, ett annat land och en annan tid att nå samma höga position.

Hur skall då denna inkännande tolkning kunna förenas med tanken på att den hebreiska poesin har ett universellt värde? Lowth tycks anse att alla folks, alla kulturers poesi fungerar på ett likartat sätt. Eftersom poesin springer ur naturen – Lowth avser den mänskliga naturen – är den inte knuten till en viss tid eller nation.³⁴ Även om bildspråket är rotat i en specifik miljö, förutsätts de grundläggande känslorna vara universella. Alla folk prisar sin skapare. Universalismen bygger på en känslomässig gemenskap, på antropologiska grundförutsättningar.

Lowth utgör ett intressant exempel på förhandlingen mellan olika synsätt. Han är delvis bunden av begrepp knutna till den klassiska traditionen men utvecklar därjämte en långt driven relativism. På vissa punkter visar Lowth tydligt hur ett auktoriserat ramverk styr tolkningen av de poetiska texterna på ett problematiskt sätt. Medan den hebreiska poesins bildspråk ägnas stort utrymme i föreläsningarna och tolkas utifrån de specifika kulturella och historiska förutsättningarna, förblir genrediskussionen i högre grad bunden av den klassiska antiken. Frågan huruvida Jobs bok är ett drama tvingar Lowth till utförliga redogörelser och jämförelser med Aristoteles och de grekiska tragödem. Slutsatsen blir visserligen att Jobs bok inte kan kallas för ett klassiskt drama i Sofokles' stil. Samtidigt tycks den närma sig genrens (outtalade) ideal. Jobs bok beskrivs av Lowth som »so elegant in its design, so regular in its structure, so animated, so affecting, so near to the true dramatic model». Lowth vill inte på något sätt nedvärdera bibelboken. Kritiken drabbar i stället andra bedömare:

That censure will rather apply to those who, by criticising it according to foreign and improper rules, would make that composition appear lame and imperfect, which, on the contrary, is in its kind most beautiful and perfect. [...] It is of little consequence whether it be esteemed a didactic or an ethic, a pathetic or dramatic poem, only let it be assigned a distinct and conspicuous station in the highest rank of the Hebrew poetry.³⁵

Lowth betonar återigen vikten av att bedöma litteratur med hjälp av dess inre lagbundenheter och förkastar användningen av »foreign and improper rules». Genrefrågan, som är utgångspunkten för citaten ovan, behandlas med en viss glidning i den teoretiska utgångspunkten. Å ena sidan spelar det inte någon roll vilken genreetikett Jobs bok

får, så länge texten tillerkänns en hög position inom den hebreiska poesin. Å andra sidan antyder Lowth existensen av en »true dramatic model», som uppenbarligen inte helt sammanfaller med den grekiska definitionen.³⁶ Möjligen anar vi här ett mer platonskt färgat genrebegrepp som står över både den grekiska och den hebreiska poesins manifestationer. Men ett sådant begrepp hotar att motsäga Lowths tydliga historierelativistiska argumentation.

Föreläsningarnas övergripande struktur är i hög grad bunden till den klassiska traditionens genrer. Jämförelserna tjänar ofta till att framhålla hebréernas företräden, men fungerar också som en tvångströja. I de enskilda analyserna får Lowth tillfälle att utveckla sina relativistiska ståndpunkter med ofta nyanserade och övertygande argument. Trots detta framstår genrefrågan som problematisk – den blir den punkt där konflikterna mellan Lowths olika synsätt framträder som tydligast.

Paradoxen i det sena 1700-talets hyllning av den så kallade primitiva poesin var just kombinationen mellan det universella antropologiska perspektivet och den sympatetiska kulturella tolkningen. Samtidigt som Lowth lyfte fram de hebreiska poeterna dök nya favoriter upp från Peru, Kina och Arabien tillsammans med gammal keltisk och germansk poesi.³⁷ Howard D. Weinbrot hävdar till och med att litteraturen i 1700-talets England dominerades av hebreiska poetiska ideal: »the mid-century Celtic revival depends upon Hebrew language and genealogy.»³⁸ Även Hugh Blair noterade likheterna i poetisk diktning mellan Ossians sånger och Gamla testamentets poesi.³⁹

Dessa kulturellt eller tidsmässigt avlägsna dikter uppfattades alla som präglade av den »primitiva» människans känslomässiga autenticitet, av en friskhet och djärvhet i uttrycket. Avståndet i tid eller kultur var avgörande, samtidigt som de förutsattes vara omedelbart tillgängliga, eftersom människan i sitt uttillstånd egentligen alltid sägs vara sig lik. Lowth delade denna uppskattning, likaväl som den antropologiska grundsynen, men var också en av de få som betonade att vägen mot en verklig förståelse går genom ett erkännande av skillnaderna.

Just det historiska argumentet, den kulturella läsningen, ledde till att den gammaltestamentliga poesin kring 1800 förlorade sin position som det främsta exemplet på lyrisk poesi.⁴⁰ Särskilt i Tyskland, där Lowths inflytande på poetiken blev väsentligt, tycks det som om historiseringen och kulturellevismen snart ökade avståndet till de gammaltestamentliga texterna snarare än förde dem närmare läsaren. Med tydliga hänvisningar till Lowth inkorporerades Gamla testamentets poesi i lyrikens kanon under några decennier vid slutet av 1700-talet. Men kring 1800 skedde en plötslig uteslutning, samtidigt som Jenaromantikens förgrundsgestalter med stort intresse utvecklade filologin i studiet av sanskrit, av orientaliska språk och även i anslutning till de klassiska språken. Förklaringen är möjligen att den historiefilosofiska poetiken satte den grekiska diktningen i högsätet med dramat som den högsta genren.

Friedrich Schlegel förflyttar den gammaltestamentliga poesin till ett sidospår i sina föreläsningar *Geschichte der alten und neuen Literatur*. Trots att en litteraturhistoria enligt Schlegel måste inkorporera det gudomliga skiljer han poesin, själva *konsten*, från religionen. Medan lyriken når sin höjdpunkt inom *religionen* – han hänvisar särskilt till de hedniska folkens hymner – låter han *konsten* domineras av epik och dramatik.⁴¹ Därmed förlorar den religiösa lyriken sin position som en förebild för all poesi.

Kombinationen av historisering och »primitivism», av kulturrelativism och antropologisk allmängiltighet, var förutsättningen för Lowths lyckade lansering av den hebreiska poesin. Dessa två teoretiska utgångspunkter skildes dock snart åt, och kvar blev den förfinade historiska analysen, som flyttade texterna allt längre från läsaren. Det unika i Lowths föreläsningar var att det avlägsna blev tillgängligt inte bara genom historisk kunskap utan också genom känslan. Denna insikt, som bar med sig en olöst konflikt, möter vi också i diskussionen om en världslig litteratur i en tid som hyllade »ursprungliga» texter från alla världens hörn.

Religiös och världslig kunskap

Spelade det någon roll att den hebreiska poesin också var en religiös urkund, att den faktiskt betecknades som en helig skrift med gudomligt ursprung? För Lowth var ekvationen inte alldeles enkel. Först och främst behandlar han ju texterna som poesi och jämför dem med en litterär kanon från Grekland och Rom. Han är trots allt professor i poesi och säger rent ut till sina studenter att de inte skall vänta sig några teologiska utläggningar.⁴² Men å andra sidan ser han som poesins första och främsta uppgift att uttrycka religiösa känslor. Poesin har både sitt ursprung och uppenbarligen sin storhet i det religiösa uttrycket.

En knäckfråga var ju vem som skall antas ha skrivit de gammaltestamentliga texterna. För Lowth är de självklart inspirerade texter – den heliga Anden har alltså medverkat till poetens entusiasm.⁴³ Ordet entusiasm har här betydelsen gudaingiven. Intressant nog ser Lowth detta som en garanti för att de känslor som uttrycks är äkta, och den vikt han tillmäter känslorna för själva definitionen av poesin blir uppenbar.⁴⁴ I äktheten ligger ytterligare en dimension, som bekräftar den hebreiska poesins position som en evig förebild.

Trots allt hävdar Lowth inte att den heliga Anden skall uppfattas som författaren. I stället skiljer han inspirationens innehåll från den enskilde poetens personliga uttryckssätt:

I am indeed of opinion, that the Divine Spirit by no means takes such an entire possession of the mind of the prophet, as to subdue or extinguish the character and genius of the man; the natural powers of

the mind are in general elevated and refined, they are neither eradicated nor totally obscured: and though the writings of Moses, of David, and of Isaiah, always bear the marks of a divine and celestial impulse, we may nevertheless plainly discover in them the particular characters of their respective authors.⁴⁵

Genom att låta inspirationen samverka med en författarpersonlighet finner Lowth en kompromiss mellan den gudomliga och den rent mänskliga nivån. David kan hyllas som en författare som överträffar till och med Pindaros. Därtill kan känslornas äkthet garanteras, eftersom de har en gudomlig källa.

De tre diktargestalter som träder fram, Moses, David och Jesaja, ställs vid sidan av de grekiska och romerska skalderna och sägs också överglänsa dem. Tillsammans med Homeros, Pindaros och Horatius bildar de par som förstärker likheten mellan inspirerade och icke-inspirerade diktare. Homeros och Moses tycks samsas som episka diktare, medan Pindaros och David sjunger sina hymner och lovsånger. Likheten mellan Horatius och Jesaja är mer svårtolkad, men det finns gemensamma karakteristika, som dock inte entydigt placeras på genrenivån. Båda prisas för sin elegans och värdighet.⁴⁶ Den litterära måttstocken från Grekland och Rom används alltså som en hävstång för de hebreiska författargiganterna. Deras personligheter som författarindivider betonas genom jämförelsen, men själva grunden för Lowths uppskattning är ju tanken på att diktkonsten till sin essens och till sitt ursprung är religiös.

Michaelis gjorde vissa invändningar mot Lowths bild av att den hebreiska poesin föds fulländad tack vare den heliga Anden. Han hävdade att det även före Moses fanns historiska dikter och att grannfolket moabiterna hyllade sina kungar i dikt.⁴⁷ Genom historiska argument ville han alltså moderera Lowths religiösa synpunkter: »Our author either affects the orator too much in this passage, or too carelessly follows those Jews and Christians who attribute all the Hebrew writings to the finger of God himself.»⁴⁸

Diskussionen mellan Michaelis och Lowth och även Lowths egen position visar hur gränsen mellan det historiskt-vetenskapliga och det religiösa perspektivet var flytande. I föreläsningarna argumenterar Lowth utifrån en världslig och rationell syn på kunskap, men samtidigt är föreläsningarna onekligen också byggda på den kristna kunskapens grund. Konflikten blir för oss ibland uppenbar men utgör ett exempel på 1700-talets kombinationskonst, där revolutionerande rön kunde presenteras inom en konventionell ram.

Frågan om inspirationen och entusiasmens roll för poesin är ett återkommande spörsmål i den västerländska poetiken. I Platons dialog *Ion* framstår den gudomliga inspirationen som allt annat än önskvärd, eftersom den innebär att diktaren eller rapsoden saknar verklig kunskap. Om dikten är en guds verk har människan inget att skryta över.⁴⁹ Entusiasmen bibehöll ofta en negativ betydelse i poetiken och i många hand-

böcker angavs hur den »falska» inspirationen skulle kunna skiljas från den »äkta». Som Rolf P. Lessenich påpekar tycks naturliga och gudomliga källor till entusiasmen ha blivit mer och mer utbytbara under 1700-talet, samtidigt som fenomenet tillskrevs ett allt större värde inte minst i den »ursprungliga» dikten.⁵⁰ Därmed upplöstes åtminstone delvis den spänning som är tydlig i Lowths föreläsningar. Huvudsaken blir diktens intensiva emotionalitet, medan intresset för inspirationens källa minskade.

Lowth och kunskapens vägar

Lowths verkningshistoria är i sig ett intressant exempel på hur kunskap söker sig fram längs olika vägar. Jag har redan nämnt Johann David Michaelis kommentarer som gick i dialog med Lowths föreläsningar och Friedrich Schlegels föreläsningar där den hebreiska poesin fick stå tillbaka av teoretiska och systematiska skäl. Lowths betydelse för Herders *Vom Geist der ebräischen Poesie* är erkänd och uppenbar.⁵¹ I Hugh Blairs föreläsningar *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* från 1783 infogades en koncis översikt av Lowths huvudargument. Blair var en av Ossian-diktningens främsta försvarare, och han personifierar kopplingen mellan det hebreiska och det keltiska i den brittiska litteraturen.⁵² Därmed fann Lowth sin plats inom poetikämnet, och hänvisningar till Lowth finns i tyska poetikhandböcker av bland andra Johann Georg Sulzer och Johann Joachim Eschenburg.⁵³

Lowths resonemang om den hebreiska poesin blev en viktig impulsgivare för ett förändrat poesibegrepp, och hans tankar kan följas inom åtskilliga discipliner vid dåtidens universitet. Fokus försköts allt mer mot poesins känslomässiga kvaliteter, och den formella distinktionen mellan prosa och vers gavs ett nytt innehåll. Därtill betonades den historiska och inte minst den känslomässiga förståelsen för en avlägsen poesitradition.

För Lowths del förblev den klassiska poetiken styrande på en övergripande nivå, medan detaljanalyserna av de hebreiska texterna uppvisade en stark känsla för texternas egenart. Därigenom formulerade han snarare än löste grundläggande frågor om genrebegreppens relevans och position. Men med begreppet parallellism frigjorde han den gammaltestamentliga poesin från den grekiska metrikens illasittande överrock och tog därmed ett betydande steg mot en relativistisk genrepoetik.

Främst genom kontakterna med Michaelis blev Lowth känd för de lärde i Uppsala och fick åtminstone indirekt betydelse för den gustavianska bibelkommissionen.⁵⁴ Även genom Blairs föreläsningar, som tidigt köptes in till universitetsbiblioteket, fanns en möjlighet att ta del av Lowths rön. Då professorn i orientaliska språk Johan Adam Tingstadius höll sitt »Inträdes-Tal om Österländska Poësiens egenskaper» i Uppsala den 17 november 1786 ekade Lowth bakom följande ord:

Förgäfvets döme vi äldsta Poësiens egenskaper efter en mer aflägsen, eller en mer odlad, Tids smak. För att döma om Hebraiska, Arabiska, Persiska, med ett ord, om Asiatiska Sångere, böre vi med en Asiatisk inbyggares egna ögon betrakta dem, sina tider och orter likmätigt: Och vi skole erfara, att det oftast är uti dem, som man igenfinner grunden till den högd, den prakt, den styrka, den eld och den liflighet, som i alla tider utmärkt en *Homeri*, en *Pindari*, en *Sophoclis*, en *Aeschyli*, en *Horatii*, med flera bland Græker och Romare berömda Skalders Sångere.⁵⁵

I Tingstadius' tal finns inga direkta hänvisningar till Lowth, men likheten i både tanke-mönster och formuleringar är slående. Både den kritiska utgångspunkten, att läsa som den tänkta samtida publiken, »med en Asiatisk inbyggares egna ögon betrakta dem», och karakteriseringen av denna diktkonst i termer av höghet och »eld» visar en grundläggande överensstämmelse i synsätt. Därtill finns jämförelsen med den klassiska kanon som ger en rangplats åt den »Asiatiska» dikten. Utgångspunkten är densamma, och Tingstadius vidgar argumenten till att omfatta hela den orientaliska dikten, alltså inte bara de religiöst sanktionerade gammaltestamentliga texterna.

H. S. Nyberg, en världsledande orientalist 200 år efter Lowth, kommenterar Tingstadius' kulturhistoriska tolkningsambitioner utifrån citatet ovan i sin minnesteckning från 1953:

I själva verket har den levande kontakten med Orienten och det opartiska studiet av dess värld varit Västerlandets väg till universalism; det är denna yttre och inre kontakt som har bevarat västerländsk kultur från att nedsjunka i provinsialism och den självgodas isolering, som utmärker alla andra tidigare och senare kulturkretsar, det är också den som har givit västerländsk historiesyn dess djupperspektiv.⁵⁶

Nyberg strävar efter samma »opartiska» och förutsättningslösa möte med den Andre som Tingstadius och dennes läromästare Lowth, och hans ambitioner kan te sig sympatiska. Samtidigt blir denna hållning Nybergs argument för inte bara den västerländska kulturens egenart utan även för dess storhet. Därmed formulerar Nyberg den dubbelhet som utan tvekan existerar i det västerländska studiet av den orientaliska litteraturen och kulturen. Vi finner från Lowth till Nyberg en uppriktig strävan att studera det främmande på dess egna villkor. Men denna ambition färgas också av tanken att själva öppenheten mot den Andre leder till den egna kulturens överlägsenhet, vilket blir särskilt tydligt i Nybergs fall.

Västerlandets egenart – och dilemma – är dess dubbla tradition. Det semitiska arvet i de gammaltestamentliga texterna skall på något sätt samsas med en grekisk-romersk kanon. Det står klart att Gamla testamentets poesi definierats som mer »främmande», medan den klassiska antiken uppfattats som mindre problematisk. Denna åtskillnad är inte på något sätt naturgiven utan förutsätter urval, gränsdragningar och anpassningar.

Exempelvis har den klassiska traditionens homoerotik, hedniska gudar och sexuella frispråkighet smidigt förpassats till marginalen i den kristna tillägnelsen. Gamla testamentets värld däremot omformades inte i samma grad utan förblev i hög grad »främmande», samtidigt som den ingick i kristenhetens heliga skrift. Poesin i Gamla testamentet sågs inte i första hand som en *litterär* resurs som kunde bearbetas. Gränsdragningen mellan »vårt» arv och den Andres blir uppenbar i samma stund som Bibeln betraktas som just litteratur. Förhandlingen och mötet mellan dessa båda litterära storheter, den hebreiska och den klassiska, drev fram nyanserade och relativistiska tolkningsstrategier som hos Lowth. Parad med dessa förstärktes under 1700-talet en antropologisk universalism som inte alltid lät sig kombineras med den inkännande kulturella läsningen.

Därför blir Lowth också viktig för dagens diskussion om en världslitteratur. Ett nyligen avslutat projekt som avsatt fyra volymer med titeln *Literary History: Towards a Global Perspective* undersöker möjligheten att tala om litteratur i global bemärkelse.⁵⁷ De frågeställningar som avhandlas i de digra volymerna är snarlika Lowths problem från en kolonial era. Den andra volymen, *Literary Genres: An Intercultural Approach*, behandlar frågan om genrebegreppens teoretiska och historiska status, just de frågor Lowth brottades med i mötet med Jobs bok och Höga visan.

Diskussionen om världslitteratur börjar inte med Goethe, som tycks vara den självklara startpunkten för många forskare. Det finns starka skäl att komplettera resonemangen från det stora svenska projektet med 1700-talets intensiva diskussioner om frågan. Lowth utgör en centralgestalt för detta studium. Hans främsta lärdom är att vi måste närma oss poesin inte bara med kulturella kunskaper utan också med en känslomässig sensibilitet. Sympati, i betydelsen med-kännande, är en förutsättning för mötet med den Andre. Genom poesin blir jag den Andre. Den avgörande frågan för oss alla är om sammansmältningen uppfattas som skrämmande eller lockande.

1. Denna artikel är en utvidgad version av det föredrag jag höll vid »Kunskapens vägar: utbildning, vetenskap, litteratur. Nordiskt 1700-talssymposium i Göteborg 23–25 mars 2007».

2. Konferensen »Sacred Conjectures. The Context and Legacy of Robert Lowth and Jean Astruc» hölls 8–10 april 2003, anordnad av den teologiska fakulteten i Oxford. Konferensvolymen med samma titel har nyligen publicerats: John Jarick (red.), *Sacred Conjectures. The Context and Legacy of Robert Lowth and Jean Astruc*, Library of Hebrew Bible/Old Testament studies 457, New York & London: T & T Clark, 2007.

3. Om lärostolen i poesi inrättad 1708, se M. L. Clarke, »Classical Studies», i L. S. Sutherland, L. G. Mitchell (red.), *The History of the University of Oxford*, 5: The Eighteenth Century, Oxford: Clarendon Press, 1986, s. 514, 516f. Innehavarna av lärostolen under 1700-talet återfinns på s. 892.

4. Lowths företrädare och efterträdare koncentrerade sig på klassisk grekisk och romersk poesi i sina före-

läsningar. I statuterna angavs också att det i tjänsteåliggandena ingick »the reading of the old poets». Men också den engelska litteraturen, som Shakespeare, blev föremål för uppmärksamhet av professorerna i poesi; Clarke 1986, s. 514ff.

5. Om Lowths betydelse för lyrikgenrens uppsving under 1700-talet, i synnerhet den »ursprungliga» poesin, se Anna Cullhed, *The Language of Passion. The Order of Poetics and the Construction of a Lyric Genre 1746–1806*, Frankfurt am Main, Berlin, etc.: Peter Lang, 2002 (diss. Uppsala 2001), s. 271, 277, 287. Konferensvolymen från 2007 fördjupar och breddar bilden av Lowth, men utgångspunkten för projektet är Bibelstudiet. Stephen Pricketts resonemang i *Words and The Word. Language, Poetics and Biblical Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 105–123, är en utmärkt genomgång av Lowths betydelse för 1700-talets litteratursyn, sammanfattad som »a critical revolution» (s. 110). Om den gammaltestamentliga poesins betydelse för den engelska litteraturen, se Howard D. Weinbrot, *Britannia's Issue. The Rise of British Literature from Dryden to Ossian*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, särskilt Part IV: »Expanding the Borders. Jews and Jesus: This Israel, this England». Om Lowth och hans verkningshistoria, se s. 407, 412, 439, 456ff., 478, 538.

6. Denna argumentation utvecklas i Anna Cullhed, »Original Poetry: Robert Lowth and Eighteenth-Century Poetics» i Jarick 2007, s. 25–47.

7. Se Prickett 1986, s. 105. Prickett hänvisar till den engelske översättarens kommentarer till föreläsningarna. Se Robert Lowth, *Lectures on the Sacred Poetry of the Hebrews*, övers. G. Gregory, (1787) 4:e uppl., London 1839, s. I. Gregorys förord till översättningen är daterat 1787.

8. Se Cullhed 2007, s. 26 med hänvisningar. James L. Kugel, *The Idea of Biblical Poetry. Parallelism and its History*, New Haven, London: Yale University Press, 1981, är ett av standardverken om parallellismen.

9. Se Cullhed 2007, s. 30 med hänvisningar till Rolf P. Lessenich, *Dichtungsgeschmack und althebräische Bibelpoesie im 18. Jahrhundert. Zur Geschichte der englischen Literaturkritik*, Köln: Böhlau 1967, och David B. Morris, *The Religious Sublime. Christian Poetry and Critical Tradition in 18th-Century England*, Lexington: University Press of Kentucky, 1972. Se även Karl Axelsson, *The Sublime. Precursors and Eighteenth-Century Conceptions*, Oxford, Bern, etc.: Peter Lang, 2007 (diss. Uppsala 2007), s. 143 f.

10. Om föreläsningarnas struktur i förhållande till 1700-talets standardpoetik, se Cullhed 2007, s. 31–37.

11. Lowth 1839, s. 38.

12. Lowth 1839, s. 47.

13. Ordet orientalist betydde under 1700-talet en expert på kulturhistoria och språk från området kring östra Medelhavet dit den hebreiska kulturen räknades; se Prickett 1986, s. 105, där också Lowth betecknas som orientalist. Jag använder ordet också om senare tiders forskare.

14. J. C. D. Clark, *English Society 1688–1832. Ideology, Social Structure and Political Practice During the Ancien Regime*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 226.

15. För en kort översikt av Lowths biografi, se Prickett 1986, s. 105.

16. Lowth 1839, s. 4.

17. »'Thus, the sick infant's taste disguis'd to meet, / They tinge the vessel's brim with juices sweet: / The bitter draught his willing lip receives; / He drinks deceiv'd, and so deceiv'd he lives;' / as Lucretius expres-

- ses himself in illustration of his own design, as well as that of poetry in general.»; Lowth 1839, s. 6.
18. Cullhed 2002, s. 60, not 144.
19. Cullhed 2002, s. 31, not 53 med hänvisningar.
20. Lowth 1839, s. 8.
21. Lowth 1839, s. 6. Lowth skriver dock i samband med de grekiska tragediförfattarna om förbindelsen mellan filosofi och poesi: »nor indeed has any man arrived at the summit of poetic fame who did not previously lay the foundation of his art in true philosophy»; Lowth 1839, s. 7.
22. »She softens the wax with her peculiar ardour, and renders it more plastic to the artist's hand.»; Lowth 1839, s. 6. Hon, alltså poesin, gör det möjligt för konstnären att göra »intryck» på människan.
23. Lowth 1839, s. 10.
24. Lowth 1839, s. 17.
25. Lowth 1839, s. 17.
26. Lowth 1839, s. 18.
27. Lowth 1839, s. 18.
28. Lowth 1839, s. 18.
29. Lowth 1839, s. 13. Till skillnad från Scott Harshbarger ser jag Lowths uttalande som en avgörande åtskillnad mellan retorik och poetik trots att Lowth använde ordet »effectual». Harshbarger tolkar Lowths båda alternativ inom en retorisk teoretisk ram. Jag hävdar att uppdelningen skall ses som en kontrast, en separation mellan fenomenen som går utöver skillnaden mellan vers och prosa, mellan sång och tal. Scott Harshbarger, »Robert Lowth's *Sacred Hebrew Poetry* and the Oral Dimension of Romantic Rhetoric», i Don H. Bialostosky & Lawrence D. Needham (red.), *Rhetorical Traditions and British Romantic Literature*, Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1995, s. 207 f. Se också Cullhed 2007 s. 28.
30. Lowth 1839, s. 55.
31. Lowth 1839, s. 55.
32. Lowth 1839, s. 55.
33. Lowth 1839, s. 55f.
34. Lowth 1839, s. 18.
35. Lowth 1839, s. 378.
36. Lowth 1839, s. 378.
37. Cullhed 2007, s. 30 med hänvisningar.
38. Weinbrot 1993, s. 409.
39. Weinbrot 1993, s. 538.
40. Följande resonemang bygger på Anna Cullhed, »Nio greker, en herdinna och Goethe. Om lyrikens kanon 1746–1806», *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2001:3–4, s. 3–15, här s. 12f., och Cullhed 2007, s. 45ff.
41. »Für die Poesie überhaupt ist hieraus einleuchtend, warum unter allen Gattungen, während die epische, historisch genommen, die erste und älteste, und Urquell aller andern ist, die dramatische aus dem Standpunkte der Kunst als die letzte Stufe, Krone und Vollendung des Ganzen gilt, für die Religion doch die lyrische Gattung die höchste, die angemessenste und würdigste bleibt, wie in dieser Hinsicht selbst in

der Poesie der heidnischen Völker die Hymnen die erste Stelle einnehmen»; Friedrich Schlegel, *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, 6: Geschichte der alten und neuen Literatur, red. Hans Eichner, Paderborn: Schöningh 1961, s. 110.

42. Lowth 1839, s. 25.

43. Lowth 1839, s. 22.

44. Lowth 1839, s. 18f.

45. Lowth 1839, s. 168f.

46. Lowth 1839, s. 22; Cullhed 2007, s. 35f.

47. Lowth 1839, s. 23f., not.

48. Lowth 1839, s. 23, not.

49. Cullhed 2007, s. 41. »Det är alldeles sant, för en diktare är någonting lätt, bevingat och heligt, och han kan aldrig dikta förrän han blir besatt av en gud och blir från sina sinnen och förnuffet inte finns kvar i honom: så länge man har den ägodelen i behåll är varje människa oförmögen att dikta och profetera»; Platon, »Ion», i dens., *Skrifter*, bok 2, övers. Jan Stolpe, Stockholm: Atlantis, 2001, s. 217.

50. Lessenich 1967, s. 21ff., 234.

51. Se till exempel Markus Witte, »Die literarische Gattung des Buches Hiob: Robert Lowth und seine Erben» i Jarick 2007, s. 101ff. I konferensvolymen finns åtskilliga exempel på Lowths verkningshistoria.

52. Weinbrot 1993, s. 538.

53. Cullhed 2007, s. 44ff.

54. Carl Aurivillius, Tingstadius' företrädare på lärostolen i orientaliska språk i Uppsala och därtill ledamot av bibelkommissionen, hade täta kontakter med Michaelis. Se H. S. Nyberg, *Johan Adam Tingstadius. Orientalist och biskop*, Svenska Akademiens minnesteckningar, Stockholm: Norstedts 1953, s. 30, 68f. Se även Bertil Albrektson, »'At följa *Textens* innehåll och rätta orda-förstånd'. Om den gustavianska bibelkommissionen och dess arbeten», *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Årsbok* 2004, s. 85–99, särskilt s. 91ff.

55. Johan Adam Tingstadius, *Inträdes-Tal om Österländska Poësiens egenskaper, hållet uti den Större Gustavianska Lärosalen vid Kongl. Akademien i Upsala den 17 november 1786*, Uppsala u.å., s. 8f.

56. Nyberg 1953, s. 117.

57. Gunilla Lindberg-Wada (red.), *Literary History. Towards a Global Perspective*, Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2006: 1: Notions of Literature Across Times and Cultures, red. Anders Petterson; 2: Literary Genres. An Intercultural Approach, red. Gunilla Lindberg-Wada; 3: Literary Interactions in the Modern World I, red. Margareta Pettersson; 4: Literary Interactions in the Modern World 2, red. Stefan Helgesson.

The publication of educational works for the people of Iceland and their reception, c. 1770–1830

Ingi Sigurðsson

This article deals with the publication of educational works for the people of Iceland and their reception in the period c. 1770–1830. The main focus is on the publication of secular material.¹ According to tradition in Icelandic historiography, the Age of Enlightenment in the country is considered to have begun around the middle of the eighteenth century and it came to an end about 1830; however, recent research has indicated that the influence of the Enlightenment in the country was very considerable in the last two thirds of the nineteenth century and the early twentieth century, as will be discussed below. The period dealt with in the article is determined in the following way: The publication of secular educational works in Iceland began on a large scale c. 1770. At the other end, the period is determined by the cessation of the publishing activities of Magnús Stephensen (1762–1833), who dominated book publishing in the country for decades.

At the outset of the main part of the article some of the basic aspects of the historical background which throw light on the subject matter of the article are discussed with special reference to the Icelandic Enlightenment. Then there is an analysis of the main publishers of educational works, an outline of the publishing history in the period and a consideration of the subject matter. The ideology behind the publication is examined with reference to its professed aims. It is considered in particular what methods some of the writers used in order to make the material accessible to the readers. The preconditions for the distribution of the educational works are discussed. Then the reception of these works is examined. Next the importance of the heritage of this period in the publishing history of educational works in Iceland is considered. Before conclusions are put forward, a chapter is devoted to an examination of the publication of educational works in Iceland in its European context, with particular reference to Denmark and Norway.

The subject is especially of interest in an Icelandic context because this is the period during which secular educational material was for the first time published on a considerable scale by the Icelanders. Seen in a wider setting, it is very worthwhile to exam-

ine the publication of educational works among a small nation on the fringe of Europe, where the influence of the Enlightenment was strong and where the social background of the movement was somewhat unusual, as will be dealt with below.

It is also an interesting approach to examine this publication activity as a part of the history of publication of educational material within the Danish, or, until 1814, Danish-Norwegian, monarchy. Obviously, the publication of educational works in Iceland was to a certain extent determined by what happened in Denmark, and a comparison with Norway is noteworthy in that Danish influences were strong in both countries; this applies also to Norway after the end of the political connection of the country with Denmark.

Some main features of the historical background, with special reference to the Icelandic Enlightenment

The Icelandic nation was very small, numbering only some 46,000 in 1770 and some 53,000 in 1830. The population was predominantly rural although fishing was of considerable importance in the economy of the country. Thus Reykjavík was only a small village at the time and no other settlements were larger than tiny hamlets. The Icelanders had a rich literary tradition and their own literary language, Icelandic. The history of the country was in many ways determined by its being a part of the Danish monarchy. Those Icelanders who went to university studied at the University of Copenhagen and a number of Icelandic scholars settled there permanently. All things considered, a very significant part of the intellectual life of the Icelanders took place in Copenhagen.

The publication of educational works in Iceland was largely carried out under the auspices of the Enlightenment. The nature of the Enlightenment has been hotly debated ever since the period commonly associated with the movement, and no less so in the last few decades than previously. While the aspects of the movement traditionally prominent in Enlightenment research continue to be investigated thoroughly, the field has expanded; thus emphasis has, for instance, been laid on the reception of the movement and characteristics in individual countries. Although the definitions of the movement vary a great deal, most scholars agree that a belief in progress, which implies a belief in the perfectability of man, which again has obvious implications as regards an emphasis on the value of popular education, is a central feature of its ideology.²

The Icelandic Enlightenment can be regarded as an offshoot of the German-Danish Enlightenment. The same is true of the Enlightenment in Norway and the Faroe Islands. The »enlightened« Icelanders were naturally well acquainted with the basic ideas of the French Enlightenment, but the Icelandic Enlightenment was definitely not

radical. While the champions of the Enlightenment wanted the common people to become more »enlightened«, they did not wish to see any major change in the structure of Icelandic society. The nature of the movement in the country was, inter alia, to a certain extent determined by the absence of towns and the relative absence of a bourgeoisie. In Iceland, the leaders of the movement were officials who had received university education in Copenhagen. The role of the officials in the movement was even more pronounced in Iceland than was the case in Denmark, Norway and Northern Germany. It is remarkable how many of the top officials, both secular ones and bishops, had an important role in the movement. Many other learned men were active in it. A number of parsons wrote articles and treatises in the spirit of the Enlightenment on secular matters, such as farming, no less than religious. Some of the sheriffs were also active in the movement. There were very few physicians in the country for the length of the Age of Enlightenment, but they contributed to the movement by writing and translating books and articles relating to public health.

The Icelanders were conscious of the existence of a movement that was called *upplýsingin* (the Enlightenment) in Icelandic. The movement was referred to under that name both by its champions and its ideological opponents, and Magnús Stephensen was sometimes called its leader by contemporaries.

The Enlightenment had considerable effect in various fields in Iceland.³ However, external conditions for the reception of the movement were in some ways not favourable. Thus poisonous gases that emitted from a volcanic eruption in 1783–1784 affected the livestock and the vegetation in most of the country, at least, leading to a famine; the population fell from some 52,000 in 1782 to some 39,000 in 1786 and only reached its pre-1783 level in the 1820s. Lack of importation of goods during part of the Napoleonic wars also led to a situation of hardship among a considerable section of the population, especially in the years 1807–1814. There is no doubt that these setbacks dampened the spirit of progress and made it more difficult to bring some of the ideas of the Enlightenment to fruition.

In the last few decades of the eighteenth century the Danish government took various measures in order to strengthen the Icelandic economy, in a way similar to what took place in other parts of the Danish-Norwegian monarchy. In some cases the initiative came from the Icelanders themselves. A few expeditions were organized which were meant to increase the knowledge of the nature of the country, partly with a view to strengthen the economy. Two commissions (1770–1771 and 1785) were established with the assignment to put forward proposals for improvement. The measures actually taken were wide-ranging; they aimed at strengthening the main branches of the economy, farming and fishing (which naturally were interconnected), and apart from that, for instance, factory industry was attempted, and a system of postal communications by

land was founded. Taken as a whole, these measures did not have a very thoroughgoing effect. The Danish government also carried out important changes in the administrative system of the country that can be connected with the Enlightenment.

The question how far the Icelandic Enlightenment is connected with attitudes that can be described as nationalistic calls for a discussion about the use of terms. In fact, it can be argued that there is an unclear dividing line between old-style patriotism and nineteenth-century nationalism. In the period covered in the article, the officials on the whole avoided criticizing the governance of Iceland openly. This changed after the end of the period when criticism of the administration of Iceland in the past and demands for increased self-government within the Danish state were put forward. However, it must be borne in mind that the champions of the Enlightenment emphasized that they were very much concerned with the welfare of the nation and progress that could be made in the economy. In this period, they also referred to the Icelanders as a nation within the Danish state, for instance in a supplication sent to the Danish government in 1795 in connection with trade with the country. Magnús Stephensen also said in one of his works that Iceland should not be treated as a colony.⁴ As discussed below, it can be said that the Icelandic Enlightenment was an extended phenomenon and that after the end of the period under review, the ideas of progress, largely derived from the movement, and ideas connected with nineteenth-century nationalism mingled to form one main ideological current among the Icelanders. In that sense the connections between the Enlightenment and nationalism are certainly important.

Even though the Icelandic Enlightenment was not radical, disagreement of many kinds was connected with it.⁵ A few important aspects can be pointed out.

Religion was one of the fields in which there was controversy; there was a clash between, on the one hand, the rationalistic ideas of Magnús Stephensen and those who held similar views and, on the other, those who, led by a group of parsons, adhered to orthodox Lutheranism. The controversy concerning religion was connected with rationalistic ideas in new books on religion, a number of which were published, and changes in the form of the sermon. This dispute was, *inter alia*, fierce in connection with the publication of a new hymn-book, edited by Magnús Stephensen and the bishop of the country, in 1801. Thus the rationalistic flavour of some of the hymns caused resentment. Another important book in which rationalistic influences are evident is a collection of sermons, published in 1822. There was also discontent with more emphasis being laid on morals than dogma.

While religious materialism was almost absent in Iceland in the period under review, the Enlightenment definitely contributed to secularization. Increased emphasis on various secular matters, not least the large-scale publication of secular educational works, is of importance in this respect.

Matters concerning book publishing were one of the fields in which controversy was sharp, as will be discussed below. Penal law was another field. There again Magnús Stephensen had a prominent role in his position as Chief Justice of the High Court of Iceland from its foundation in 1800 until his death. Many of the champions of the Icelandic Enlightenment lived in the south-western part of the country. Resentment felt by many people in the north connected with the policy of the authorities towards that part of the country was linked with controversy concerning the Enlightenment. In particular, the bishopric at Hólar was abolished as was the grammar school there and these amalgamated with the bishopric and the grammar school in the south. The dislike of some people with the considerable influence of Magnús Stephensen's family also had a bearing on this controversy.⁶

The publishers and the published works

In the 1770s there had been a printing press in the country for almost two and a half centuries. It is not known exactly when it started functioning. During most of this period the printing press was situated at the bishop's seat at Hólar, in the north, briefly in neighbouring areas, and for a short period at the end of the seventeenth century at the other bishop's seat, Skálholt, in the south. The bishops controlled the printing press. Very little secular material was printed in the country during these two centuries; this includes the records of the Alþing, the traditional assembly, which then functioned as a court, and some sagas.

There was a change in this respect when a printing press, founded at the initiative of Ólafur Ólafsson (Olavius, c. 1741–1788), a champion of the Enlightenment, started operating on the island Hrapsey, in the west of Iceland, in 1773. The printing press was granted the right to function alongside the printing press at Hólar, but it was not permitted to print religious material. During the next two decades some educational material intended for the general public was published there. The first Icelandic periodical, which was written in Danish, was produced there in 1773–1776.

In line with the widespread interest in agricultural improvements in Denmark in the second half of the eighteenth century, some books and pamphlets on farming and other practical matters in Icelandic were printed in Copenhagen and at Hrapsey with the support of the Danish government or bodies connected with it. At least a part of the copies printed of most of these works was distributed free of charge among the population. The first work of this kind was published in 1761, but most were published in the period 1770–1780.

Societies, including some that can be classified as learned ones, had a very impor-

tant role in the publication of educational works in the period, as was the case in many other countries. It is important to bear in mind, in connection with the learned societies which functioned in Iceland in this period, that they were mainly publishing or reading societies. As the settlements in the country were so small and communications so poor, it would have been difficult to hold many meetings.

In 1779, twelve Icelanders in Copenhagen founded a learned society, *Hið íslenska lærdómsslafélag*⁷ (the Society of the Learned Arts). One of its leaders was Jón Eiríksson (1728–1787), a high official. The society started publishing an annual in 1781. It was published in fourteen volumes until 1796; the fifteenth volume was incomplete and was never published officially. During the course of its publication the annual, which altogether contains some 4,600 pages, published a great number of articles, which chiefly contain educational material of various kind.

In 1794 *Hið íslenska Landsuppfræðingarfélag*⁸ (the Society for the Education of the Nation) was founded in Iceland itself. The society was the brainchild of Magnús Stephensen and he largely shaped its policy. The publishing history of the society is somewhat complicated because the publication of various works is attributed to institutions associated with the society, and Magnús Stephensen also published some works personally. The publishing activity connected in one way or another with Magnús Stephensen was extensive, especially until 1805. The society bought the printing press which had been operating at Hráppsey and in 1799 the printing press at Hólar was amalgamated with it. As from 1799 and for the remainder of his life Magnús Stephensen controlled in practice the only printing press in the country and thus decided what was published. On the other hand, he could not control what was published in Icelandic in Copenhagen. The Danish censorship laws did not visibly affect book publishing in Iceland.

Hið íslenska bókmenntafélag (the Icelandic Literary Society) was founded in 1816. It took over the property of the Society of the Learned Arts and consisted of two departments, one in Copenhagen, the other in Reykjavík, but the latter did not publish anything in the period under review. In the publishing activities of the Icelandic Literary Society the influence of Romanticism is seen as well as that of the Enlightenment, but it published several educational works in the spirit of the latter movement. In the annual *Ármann á Alþingi*, published by two Icelanders in Copenhagen in four volumes in the years 1829–1832, there was some educational material. Secular educational material in Icelandic was also published on a limited scale in Copenhagen by other bodies.⁹

A great many manuscripts were written in Iceland in the period under review, and many of these had a wide circulation. In various cases a large number of copies were made of the same work. It is noteworthy in this respect that there were many examples of printed material being copied by hand. An examination of the classified manuscript

catalogues of the National and University Library of Iceland shows that the manuscripts, most of which date from the eighteenth, nineteenth and early twentieth centuries – including a considerable number from the period under review – contain material which is very diverse indeed.¹⁰ The same is true of manuscripts preserved in a number of local archives in the country. Quantitatively, the most extensive categories are poetry and biographies, but there is a considerable number of manuscripts that can be classified as containing educational works concerning various fields (apart from theology and philosophy) such as history, farming, medicine and the natural sciences. It is difficult to estimate to what extent these manuscripts affected the level of education among the common people.

The forum for the publication of educational works was books, pamphlets and articles in periodicals, as generally was the case elsewhere. Anthologies, collections of miscellaneous pieces, were an important aspect of the publishing activities of the Icelandic champions of the Enlightenment. Thus pieces containing practical information mingled with tales with a moral message.

The subject matter of the secular educational works published in Iceland was quite varied although obviously not to the same extent as in more populous nations. There is generally a certain thread of continuity as regards the topics of the educational works although it changed somewhat in the course of time. The major change took place in the 1790s when Magnús Stephensen became the leader of book publishing in Iceland. Thus two main periods can be spoken of in this respect. As mentioned before, in the first period the authorities in Copenhagen supported especially the publication of works concerned with farming. The educational works published at Hráppsey covered a wide field, but material on farming and law was prominent. The contents of the articles in the annual of the Society of the Learned Arts were very varied, but farming and other subjects connected with the economy, the natural sciences and matters relating to public health predominated. In the period associated with Magnús Stephensen considerable attention was given to farming, which was one of his many personal interests, but the emphasis was not quite as strong as in the first period. However, at its end much space was devoted to farming in the annual *Ármann á Alþingi*.

In the second period there was more emphasis on history and on education and the upbringing of children than in the first one. Reporting of contemporary events abroad was also prominent in the second period. Moreover, a larger amount was printed of material that conveyed a moral message. In both periods much was published on matters relating to public health, the natural sciences and law. Not much material specifically intended for women was published.

Many of the educational works were written by Icelanders who were knowledgeable about their subject. A considerable part of the educational material published in

Icelandic was translated or adapted from Danish. Some of this was originally written in German. Much was also translated or adapted directly from German. It is noticeable, however, that not many whole books which can be classified as educational works were translated into Icelandic. Here one can mention books by two well-known German authors, *Kleine Seelenlehre für Kinder* by Joachim Heinrich Campe (1746–1818) and a work by Johann Georg August Galletti (1750–1828) on world history. Material by some well-known German authors such as Friedrich von Hagedorn (1708–1754), Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) and Gottlieb Wilhelm Rabener (1714–1771), which was meant to serve an educational purpose and convey a moral message, was also translated into Icelandic.

The ideology behind the publication of educational works

There is much material available about the ideology behind the publication of educational works, for instance in the constitutions of individual societies and in prefaces to individual works. The generalization can be put forward that the ideology of the Enlightenment permeates the publication policy of the age. Indeed, the Icelandic word *upplýsing*, which has a counterpart in other Nordic languages, was often used in this context, as mentioned above. The term had been used in a different sense before the Age of Enlightenment, but this particular sense is probably derived from Danish.¹¹

The influence of the Enlightenment on the publication of educational works is evident in belief in the possibilities for progress and the value of education; there was a belief that mankind could improve through the correct education. There was also deep concern with morals, so common among the champions of the Enlightenment in many countries, and an emphasis on practical and morally sound reading material replacing what was sometimes regarded as useless and frivolous or even immoral and positively harmful literature. Antipathy towards beliefs that were regarded as superstitious is very prominent here. This emphasis is particularly clear in the publishing activities of Magnús Stephensen.

It is noteworthy that the attitude of the champions of the Enlightenment towards the publication of educational works was to a certain extent determined by their belief that a system of schools would not come into being in the country, as it was so sparsely populated and communications so difficult. In fact, the publishing activities of Magnús Stephensen and some of his contemporaries can be described as a gigantic exercise in adult education.¹²

Various examples can be taken of the professed aims of those who were responsible for the publication of educational works. No manifesto was issued for the activity of

the printing press at Hráppsey, but Ólafur Ólafsson (Olavius) expressed the ideology behind the publication of one particular work, on horticulture, very clearly in its preface. He says that at the beginning it has turned out to be difficult for all nations to extirpate the old leaven, as he puts it, and introduce something new although it had been good and useful. The Icelanders can expect the same, and even more so as poverty troubles them more than other nations; nevertheless, if the will is good, something is always achieved, especially if there is mutual help.¹³

It is stated in the constitution of the Society of the Learned Arts that its aims should be to increase learning among the population and contribute to the progress of education in the country. As regards individual sectors, emphasis is laid on farming, but among other subjects that are singled out, theology, philosophy, the natural sciences and »useful branches» of mathematics may be mentioned.¹⁴

Magnús Stephensen says in a letter to his brother-in-law, Bishop Hannes Finnsson (1739–1796), in 1794, the year in which the Society for the Education of the Nation was founded, that the main objective of the society should be the dissemination of knowledge.¹⁵ In the constitution of the society it is stated that it wishes to increase the interest of the nation in learning and reading among all classes through the publication of good, chosen and jovial works for enlightenment, knowledge and entertainment.¹⁶

In the preface to the anthology *Skemmtileg vinagleði*, or »An entertaining meeting of friends» (1797), which contains instructive pieces of miscellaneous types as well as some poetry, Magnús Stephensen says that it is his feeble endeavour in the book to kindle a little light in the darkness, unveil the disgust of vices, praise the glory of Nature, and show how beautifully Nature praises the Creator.¹⁷

The preface to Magnús Stephensen's doctoral thesis, which was published in 1819, is an important source for his estimation of his own career and throws light on his self-image as a champion of the Enlightenment and the motivation for his publishing activity. He says:

Increased love of books and reading, as well as interest which is considered to accompany the reading of books, a burning desire to strengthen popular education, improve their [the Icelanders'] lot and extirpate abuse and tyranny of any kind. It is above all this desire which has permeated me during all my adult years and will do so in future, as long as my health and my fortune allow. This is the purpose of many works that I have composed.¹⁸

In the introduction to the first volume of the annual *Ármann á Alþingi*, written by Þorgeir Guðmundsson (1794–1871), later a parson, and Baldvin Einarsson (1801–1833), later a lawyer, it is said that in a situation in which it is difficult to hold meetings about individual branches of the economy, it is important to give the general public access to

an instructive work about farming which would serve the same purpose as a meeting of the above-mentioned kind. The annual, which would be willing to print articles by various authors, should be such a work.¹⁹

The desire to counteract so-called superstitious beliefs by providing what was regarded as appropriate reading material is evident in some of the prefaces. Thus Hannes Finnsson says in his preface to *Kvöldvökurnar 1794*, or »Evening entertainment in 1794« (1796), where he discusses what reading material is suitable, that it has often caused him pain to know that on many farms tales of giants are read together with tales filled with immorality and superstition.²⁰

In a report which Magnús Stephensen wrote for the government in 1799–1800, when the Society for the Education of the Nation had been in existence for some five years, he says of its publishing activities that by getting various of the most sensible men in the country to bring forward translations of certain works connected with natural history and ethics, the society has sought gradually to exterminate prejudices, blind superstition and foolishness, and kindle a light in the thick scientific darkness which has for so long covered Iceland.²¹

It is clearly seen in the prefaces to some of the educational works published in the period that the authors thought that they were doing the nation a service by providing material on subjects on which little had been published in the country previously. Two examples can be given.²²

Gunnlaugur Snorrason (1714–1796), a parson, says in the preface to his translation of a work on geography by the German Gottfried Schultze, in order to explain why it was published, that much material on history was available in Icelandic, but very little on geography.²³ It is also said in the preface to a work on geography, published in 1821–1827 and written by the Copenhagen department of the Icelandic Literary Society, that there is much need for such a work. The hope is expressed that the publication could serve as an entertaining and instructive reader for those who are not in a position to provide themselves with foreign works on this subject.²⁴

In certain cases references of this kind are placed in the context of knowledge available to the Icelanders in comparison with knowledge available to other nations. Thus in the preface to the anthology *Útvaldar smásögur, almenningi til fróðleiks og skemmtunar*, or »Select tales, for the education and the entertainment of the common people« (1822–1823), which contains, among other things, short pieces on history and brief biographies of famous men, one of Magnús Stephensen's main themes is that the Icelanders are much behind other nations. He mentions various fields with which the Icelanders should become better acquainted, such as nature, the manners of nations and the history of mankind. Accounts relating to matters in other countries are important for Icelanders in order to enable them to make comparisons.²⁵

It shows the concern of various writers in this period with making their educational material easy to approach for the readers, that in various cases the material is put forward in a dialogue form or a variant thereof where more than two people carry on a conversation. The method was much used in antiquity and has been well known ever since; it was, for instance, frequently used by the writers of the Renaissance, apart from its use in catechisms. Among well known works in which this method is used the following can be mentioned: *Atli* by Björn Halldórsson (1724–1794), a parson (1780, see below), Magnús Stephensen's *Skemmtileg vinagleði* (1797) and *Ræður Hjálmars á Bjargi fyrir börnum sínum*, or »The Speeches of Hjálmar at Bjarg to his children« (1820, see below), *Handbægt garðyrkju fræðikver* by Bjarni Arngrímsson (1768–1821), a manual on horticulture (1816), and much of the material in the four volumes of the annual *Árman á Alþingi*. It is remarkable how Bjarni Arngrímsson explains in his preface to *Handbægt garðyrkju fræðikver* why he chose this form. He says that he uses the approach that he thought would be to the liking of most people and uses the question and answer form; the question enhances the desire to read the answer and memorize it better.²⁶

In this preface by Bjarni Arngrímsson an example can also be found of a writer placing emphasis on accessible style. He says that he has avoided all affectation, in the way of thinking, phrasing and style, so that his writing will turn out to be attractive and easy to understand.²⁷

The emphasis on presenting material in as accessible a way as possible is also seen in the publication of religious material. Thus a translation of a book by the Norwegian theologian Svend B. Hersleb (1784–1836), *Stutt ágríp af biblíufrásögum banda unglíngum*, or »A brief summary of tales from the Bible for young people«, in which individual episodes in the Bible are presented, was published in 1828.

Some factors that affected the spread and reception of educational works

Various factors affected the spread and reception of educational works. It is important to note in this context that the great majority of the population was poor and had limited means of buying books. Commercial lending libraries were unknown in Iceland. An institution which later became the National Library of Iceland was founded in Reykjavík in 1818, but in the first few decades of its existence it did not have a very important role in making educational works available to the population at large. In the period under review reading societies did not have a significant part in the spread of educational works in Iceland. A few reading societies were founded as from c. 1790, but the members were mostly learned men. It was as late as the 1840s that the first specific reading societies intended primarily for the general public were founded in the country.

Some of the champions of the Enlightenment in the late eighteenth century and the first few decades of the nineteenth century argued that the parsons should have a key role in providing the common people with education on secular matters; in some cases it was said that this should be done through their controlling libraries in their parishes.²⁸ However, these ideas did not become a reality in the lifetime of these men.

The standard of literacy in the country was relatively high. By 1800 most adults mastered reading at least at an elementary level.²⁹ As regards educational matters in general, the requirements were geared to religious education. The most important measures taken in this respect include a confirmation regulation of 1746, similar regulations having been enacted in Denmark and Norway in 1736, and a royal letter which was the equivalent of a law of 1790. The minimum requirements, to be supervised by parsons, were determined by the need for reading knowledge for receiving religious instruction.

The two schools for children founded in the eighteenth century were both short-lived, and the third one was not founded until 1830. While the confirmation regulation for Iceland was based on a Danish model, the development of education for children there followed a path which was different from that in Denmark, where schools had functioned on a considerable scale for most of the eighteenth century and a law concerning education of children, which implied the foundation of schools throughout the country, was issued in 1814. The Icelandic learned men obviously knew very well what was happening in this field in Denmark, and it was only natural that they considered whether there was a basis for establishing a system of schools for children in Iceland. Those who expressed an opinion on this matter agreed that because of the external conditions in the country, referred to above, there was no basis for a system of schools for children covering the whole country. In the period there were no other educational institutions in Iceland except two grammar schools, which were amalgamated in 1801, the graduates of which were qualified to become parsons in Iceland. It was as late as 1879 that the Alþing issued a law, confirmed in 1880, concerning education for children which entailed that the homes, under the supervision of parsons, were responsible for the education of children in writing and arithmetic. It was only in 1907 that a law was enacted, in effect from 1908, which established compulsory education in schools for children aged 10–14.³⁰

The state of communications in Iceland affected the possibilities of the functioning of societies and the dissemination of educational works in many ways. From 1778 regular mail ships sailed between Copenhagen and Iceland. For most of the period they sailed once a year, with an interval in the years 1808–1815. There were no coastal shipping services. In the country itself there were no roads to speak of, and almost all the rivers were unbridged. An elementary domestic postal service only came into function in 1782. Under such conditions the transport of books and periodicals in the country

was expensive and difficult. In some cases the easiest way of bringing parcels and letters between individual parts of Iceland was to send them first to Copenhagen and then back to Iceland again.

It facilitated the spread of the educational works that many officials, who were champions of the Enlightenment, were behind their publication. On the other hand, it was of importance in this respect that Magnús Stephensen was a controversial figure. It did not facilitate the reception of his views that he was not diplomatic in expressing his opinions and attacked his ideological opponents rather ferociously at times. Thus, in an epilogue to one of his works he refers to them as »enemies of light» (*Líóss-óvinir*).³¹ His dislike of old books also caused resentment, and in some people's view he did not adhere enough to native traditions in the exposition of his message. Moreover, while he chose the conversation form in some of his educational works, no doubt in order to make them as accessible as possible, the complicated sentence structure in much of the material that he wrote for the general public must have made it less attractive than otherwise would have been the case.

The spread and reception of educational works

Various methodological problems come into consideration when it is attempted to estimate the spread and reception of educational works. Evidence has to be pieced together from what is known about the number of copies printed of particular works, about the number of copies sold, and the estimate of contemporaries and writers of later generations of how well or badly individual publications were received.

The factor of book loans is important here. As mentioned before, educational works did not spread to any considerable extent through reading societies or libraries, but private loans were very important in this respect as regards secular books, unlike religious ones; thus the ratio of secular books owned by individual households as compared with religious ones does not indicate the proportion of books on secular matters which were accessible. It was very common for people to borrow books from neighbours and friends. It is noteworthy that Magnús Stephensen complained in 1821 that there were cases of a number of people, three, four and up to ten, or even whole parishes, co-operating in subscribing to *Klausturpósturinn*; he said that copies of the periodical went like vagrants from farm to farm.³² Therefore books could reach a much larger audience than the number of copies sold would suggest.

A few examples can be given of the number of copies printed of individual works. The number of copies of the works distributed free of charge to the Icelanders by the Danish authorities ranged from 500 to 1,300.³³ Magnús Stephensen's *Ræður Hjálmars á*

Bjargi were printed in 710 copies.³⁴ Of the first volume of *Klausturpósturinn* 1,012 copies were printed,³⁵ but much fewer of most of the later volumes. It was common to print a few hundred copies of educational works,³⁶ which is a considerable number among such a small nation. However, it must be borne in mind that it varied how well these works sold.

The estimate of contemporaries of the reception of the educational works differs somewhat. Nonetheless, there are important testimonies to the effect that some of them were well received. Thus it was argued in 1835 that »after fifty years» the annual of the Society of the Learned Arts was a useful work for the common people of Iceland.³⁷ The assessment of Jón Espólin (1769–1836), who was Magnús Stephensen's cousin, but no blind admirer of his, seems to be fair. He said that the first books published by the Society for the Education of the Nation were not well received by everybody, and some people were offended by what Magnús Stephensen wrote in the prefaces and epilogues to his works, but many people held the books themselves in high regard.³⁸

A remarkable testimony concerning the reception of the educational works published in the period under review is found in articles by two writers, Þorkell Bjarnason (1839–1902) and Ólafur Sigurðsson (1822–1908), about what works were read by the common people in the region Skagafjörður in the north around the middle of the century. Among such works are several that Magnús Stephensen wrote alone or for the most part; *Atli*, the annual published by the Icelandic Society of the Learned Arts, *Kvöldvökurnar 1794* by Hannes Finnsson and the annual *Ármann á Alþingi*.³⁹

The parson Þórarinn Böðvarsson (1825–1895), the author of *Lestrarbók banda alþýðu á Íslandi* referred to below, who should have been in a position to form a balanced judgement on this matter, put forward the following estimate of Magnús Stephensen's influence: His intention was to educate his compatriots in accordance with the ideas which were then current in Europe; the reception varied, but he had a considerable success.⁴⁰ The historian Jón J. Aðils (1869–1920) wrote that Magnús Stephensen's works were popular into the lifetime of his own generation.⁴¹

Guðmundur Hjaltason (1853–1919), best known as an itinerant lecturer working for the youth societies movement in Iceland, says in his autobiography that he read Magnús Stephensen's works eagerly in his childhood, and that Magnús Stephensen was one of his two best leaders in his youth (*bestu askuleiðtogar mínir*).⁴²

Certain books that gained popularity can be mentioned. *Atli* by Björn Halldórsson is a work in dialogue form in which an experienced farmer instructs a young and inexperienced one on farming and various other subjects, such as the upbringing of children. It shows the popularity of this work that it was republished twice, in 1783 and 1834.

Kvöldvökurnar 1794, translated, adapted and edited by Hannes Finnsson, is a collection of miscellaneous pieces, including stories for entertainment and tales with a moral message, intended for children and young people. This work was republished in 1848.

Among Magnús Stephensen's popular works, two may be mentioned. *Ræður Hjálmars á Bjargi fyrir börnum sínum* sold out in a year; the author was very pleased with the reception, which he regarded as exceptionally good.⁴³ In this book Magnús Stephensen uses an approach which is in fact a variant of the dialogue form. A farmer speaks with his children, three sons and two daughters, about a variety of subjects, including farming, household matters and the division of society into classes. Information about taxation is also conveyed.

Magnús Stephensen published the periodical *Klausturpósturinn* in the period 1818–1827; for the most part of the period it was produced monthly. Magnús Stephensen wrote most of the periodical himself. Instructive articles about a wide variety of subjects appeared there, together with, inter alia, news from home and, particularly, abroad and some poetry. There is ample evidence that *Klausturpósturinn* was popular among the common people right from the beginning and indeed for decades. A few examples of evidence for this can be taken. In 1821 the ecclesiastic Árni Helgason (1777–1869) wrote that people in Skagafjörður thought that they needed no other book than *Klausturpósturinn*.⁴⁴ In 1834, Árni Helgason argued in a circular when a new periodical, *Sunnanpósturinn*, was launched that people missed *Klausturpósturinn*.⁴⁵ The same point is made in an introductory essay to the first volume of the periodical *Fjölhnir*, in the following year, where it is said that the periodical had been of much use to the country.⁴⁶ The poet Benedikt Sveinbjarnarson Gröndal (1826–1907) wrote in 1870 that a great number of people had received most of their education from *Klausturpósturinn*.⁴⁷ Ólafur Sigurðsson mentioned *Klausturpósturinn* when he reminisced about what books were read in Skagafjörður around the middle of the century.⁴⁸

The question what effect the educational works had on the common people can be approached at different levels. First, what was the influence as regards practical matters which are directly connected with daily life such as farming and issues relating to public health? Secondly, there is a question of a change in attitudes, for instance concerning ideas that were regarded as superstitious. Thirdly – and this is the most difficult aspect of the matter to be investigated – in what way did these educational works affect the general level of knowledge among the common people?

Regarding the first issue, it seems likely that the various works concerned with farming had some effect. The difficulties that the Icelanders experienced, referred to above, no doubt served to diminish the impact of the proposed novelties in farming, both through acts of the Danish government and educational works written by the Icelanders. However, horticulture was one field where the efforts of the Danish government, Det Kgl. danske Landshusholdningsselskab (the Royal Danish Agricultural Society, see below) and the Icelandic champions of Enlightenment, largely through the publication of a number educational works, books, pamphlets and articles, had a con-

considerable effect. The developments in this field were slow for most of the period commonly known as the Age of Enlightenment in Iceland, but as from the 1810s there was a huge increase in the area devoted to horticulture. Potatoes, cabbage, white cabbage, turnips and Swedish turnips were grown, together with other crops. While most of the garden plots were very small, there was a great increase in their number. In 1810 there were altogether 1,194 such plots, 3,078 in 1830 and 5,042 in 1849.⁴⁹ It is hard to estimate whether suggestions in educational works concerning preventive measures against diseases and personal cleanliness, et cetera had much effect.

Nor is it easy to find an answer to the question what influence the publication of these educational works had on the attitudes of the common people, that is to say, to what extent these works did change their world of ideas. It is difficult to generalize about how big a section of the common people became, from the point of view of the champions of the Enlightenment, more »enlightened«. As mentioned before, efforts to uproot beliefs that were regarded as superstitious were an important element in the publication activities of the champions of the Enlightenment in Iceland. The evidence of contemporary sources regarding the effect of these efforts is somewhat contradictory. There is no doubt that there is at least an element of truth in the claim made by Magnús Stephensen and some other »enlightened« Icelanders that so-called superstitious beliefs had dwindled, but it seems clear that while their writings had considerable influence in this field, it was less than they had hoped for.⁵⁰

It is a commonplace that channels of dissemination of knowledge can be difficult to disentangle. With regard to Icelandic society in the period being discussed, it is evident that knowledge about various matters which were written about in the educational works and which were within the field of daily life, such as farming, fishing and health matters, spread to a considerable extent by word of mouth. Moreover, it cannot be estimated with any degree of certainty what role manuscripts had in the dissemination of knowledge. We cannot judge exactly, either, what proportion of the common people read the educational works. However, in a society where there were hardly any schools for the common people, the generalization can be put forward that as regards the section of the general population that read the educational works these must have contributed to increasing their general knowledge and broadened their horizons.

The heritage

It can be argued that the heritage of this period in the history of the publication of educational works in Iceland was very important. Partly this is connected with the fact, referred to above, that very little secular educational matter had been published in

Iceland before 1770. Various trends in this field were established in the period that has traditionally been labelled the Age of Enlightenment in Iceland, which continued for a long time.

This is linked with the fact that Enlightenment was what can be called an extended phenomenon in Iceland. This situation, needless to say, was not limited to Iceland,⁵¹ but it can be maintained that because of the structure of Icelandic society, the long-term influence of the movement was particularly strong in the country in the last two thirds of the nineteenth century and the early twentieth century. The tradition that influential men wrote in the spirit of the movement continued; the changes that took place in Icelandic society were considerable, but generally speaking not very extensive so that many people thought that the ideology associated with the movement was still applicable. At the same time the general public was on the whole more receptive to this ideology than had been the case in the period traditionally labelled the Age of Enlightenment. In this later period people continued to speak of a belief in progress, the Enlightenment and enlightened people. There were now many more societies that laid emphasis on working for progress than had been the case in the period traditionally labelled the Age of Enlightenment. The Icelanders continued to use the term *upplýsing*.

There were more and more instances, as the decades passed, of writers who can be classified as belonging to the common people writing about progress, for instance in connection with farming, in a manner that falls within the Enlightenment tradition. This is very significant while it is unlikely that ideas of progress appealed much to the large section of the population that lived under very poor material conditions. Although the emphasis on progress was not necessarily in all cases derived from the Enlightenment, the similarity in approach is so close that it is safe to assume that in an overwhelming majority of instances there is an unbroken tradition.⁵²

In the last two thirds of the nineteenth century the publishing activities of Magnús Stephensen and some of his contemporaries were referred to in laudatory terms.⁵³ Some of the titles of periodicals launched in this period were modelled on periodicals published in the Age of Enlightenment, for instance the title of the annual *Ný félagsrit* (1841–1873), published Jón Sigurðsson (1811–1879), the political leader of the Icelanders from the 1840s until his death, and his associates. It uses the title of the annual of the Society of the Learned Arts, which was commonly known as *Félagsrit* (from the mid nineteenth century sometimes referred to as the »old» *Félagsrit* as opposed to the »new» ones).

In the 1830s and 1840s the publication of educational works was not particularly extensive, but after the middle of the century, especially as from around 1870, there was a very marked increase in publishing activities of this kind.⁵⁴ The Icelandic Literary Society and *Hið íslenska þjóðvinafélag* (the Icelandic Patriotic Society), founded in

1871, were particularly active in this field. In the absence of an established school system, many influential Icelanders in the last two thirds of the nineteenth century – and indeed to a certain extent in the early twentieth century, after various schools and other educational institutions had come into being – thought that the education of the general public was best provided by means of the publication of educational works. The fields that received most coverage were the same as before, such as farming, matters relating to public health, the natural sciences and history, and these were written about in a way similar to that in the period traditionally labelled the Age of Enlightenment.

It is remarkable that some of the ideas of the »enlightened» Icelanders concerning the dissemination of education among the general public became a reality as from the 1870s. Thus reading societies intended for the general public were founded on a large scale,⁵⁵ and parsons had an increasing role in the secular education of the general public. No major encyclopedic work was published in Icelandic, but to a limited extent the dreams of two of the champions of the Enlightenment of such a work⁵⁶ came true, as in 1874 Þórarinn Böðvarsson published a book which covered many fields of knowledge and which became very popular among the population at large, *Lestrarbók banda alþýðu á Íslandi*, or »A reader for the common people of Iceland».⁵⁷

The publication of educational works in Iceland examined in its European context, with particular reference to Denmark and Norway

It is interesting to consider what is unusual concerning the publication of educational works in Iceland in the period under review when it is examined in a general European context.⁵⁸ Some of these aspects are discussed below with particular reference to Denmark and Norway.

Some features which determined the nature of publication in Iceland are closely connected with the nature of Icelandic society. In many other European countries this was an important period in the publication of educational works. It formed a watershed even though a fundamental change did not take place to the extent that was the case in Iceland. The country falls very well within a larger pattern in that the influence of the Enlightenment was very strong. As regards sheer quantity, the publication activity was obviously on a much larger scale in these countries than it was in Iceland and the topics of the educational works more varied (although they were surprisingly wide-ranging in Iceland, considering the external circumstances). The absence of towns in Iceland is a significant factor in a comparison of this kind. The number of copies printed of individual works for the Icelanders was much lower than among most other nations. Unlike in many other countries, there were no commercial lending libraries in

Iceland in this period and reading societies intended primarily for the common people had yet to come into being there.

It is obvious that in many ways the publication of educational works in Iceland was determined by what happened in Denmark in this field. The Icelanders who were leading in this sphere had been at the University of Copenhagen and been influenced by attitudes towards popular education common in Denmark, and in some cases the publication of particular educational works was directly modelled on Danish ones. As mentioned before, some of the educational works were distributed free of charge by the Danish authorities in the early part of the period. The Danish authorities, including the king personally, supported some of the publication ventures of the Icelanders financially. There were cases of Icelandic educational works being dedicated to the king, the queen, or the Royal Danish Agricultural Society, which was founded in 1769.⁵⁹ One such work, *Um garðyrkjunnar nauðsyn og nytsemi fyri Ísland*, or »On the necessity for and use of horticulture for Iceland«, by Bjarni Arngrímsson (1820), was published in response to a call from that society for a prize essay on horticulture.⁶⁰ It is clear that the society influenced the Society of the Learned Arts, and it also affected farming in Iceland in other ways. All things considered, the impact of the society on the publication of educational works in Iceland was very considerable. As referred to above, some of the educational material which was not directly translated from Danish was adapted from Danish or indirectly based on works in the language. Moreover, a part of the material that was originally composed in German was translated into Icelandic from Danish.⁶¹

When a comparison is made between Iceland and Norway in this field, it is, of course, a fact of fundamental importance that both countries were until 1814 governed by the same state authority, and throughout the period under review Danish cultural influences were very strong in both countries. Some of these differences are directly connected with the Norwegian nation being much more populous than the Icelandic one and the market for educational works much larger.

There is a remarkable difference connected with the fact that Danish was the literary language of the Norwegians at the time. Therefore educational material published in Denmark, in many cases specifically for Danes and not with a Norwegian readership particularly in mind, could be used by all Norwegians who were interested in such material. Even so, it is of importance that many more titles were printed in Norway. In so far as there are parallels, it should be noted that what happened in Norway in this field was on a larger scale. It is noticeable that difficulties in communication played a role in the dissemination of educational material in both countries.⁶²

A comparison of this kind between the three countries, Iceland, Denmark and Norway, shows that some matters are similar while others are not. In all three countries learned societies played an important role in the publication of educational material.

The significance of the Royal Danish Agricultural Society and Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab (the Royal Norwegian Scientific Society), founded (under a different name) in 1760, and Det Kongelige Selskab for Norges Vel (the Royal Society for the Welfare of Norway), founded in 1809, is comparable with that of the Icelandic societies.

A considerable part of the educational material published in all three countries appeared in periodicals. However, in Denmark and Norway there were some periodicals which published rather specialized matter; this was not the case in Iceland. In Denmark, almanacs were an important forum for the publication of educational material. No almanacs at all were published in Icelandic in this period.

Generally speaking, there are various similarities in the emphases in the subject matter of educational works in all three countries when they are taken as a whole. The wave of interest in publications on farming which arose in Denmark around 1780 was very evident in both Iceland and Norway. A part of the educational material published in all three countries was distributed free of charge.

During the period under review reading societies and libraries had an important role in spreading educational works to the common people in Denmark and Norway, unlike in Iceland. There were important differences in that a number of schools for children functioned in Denmark and Norway in the period. Such schools were almost non-existent in Iceland, which of course affected the relative importance of educational works. Also, lectures aimed at educating the general public were given in Denmark and Norway. This was something unheard of in Iceland. Furthermore, neither in Denmark nor Norway did one man have such a dominating role in the publication of educational works as Magnús Stephensen had in Iceland.

There are clear similarities in the importance of the heritage of the publication of educational works in the period under review in all three countries. The insistence on popular education (in Danish: *Folkeoplysning*) was prominent in all of them. There is a distinct difference in that important societies in the field of popular education were founded both in Denmark and Norway in the decades immediately following the period under review. Among them were Selskabet for Trykkefrihedens Rette Brug (the Society for the Correct Use of the Freedom of Printing) in Denmark (1835), and Selskabet til Folkeoplysningens Fremme (the Society for the Furtherance of Popular Enlightenment) in Norway (1851). In Iceland, on the other hand, publication in this field was not particularly active in these decades, but it intensified as the century progressed.

A comparison of the kind made above throws light on the importance of the publication of educational works in the Age of Enlightenment in the three countries. It also throws light on the special nature of the Enlightenment in countries where the influence of *die Aufklärung* was strong.

Conclusions

The publication of educational works for the people of Iceland and their reception c. 1770–1830 is, seen in a wider context, a remarkable example of how the influence of the Enlightenment transformed the publication of secular books among a small nation. At the same time a study of the subject shows how big a role book publishing played among a nation in a multi-national absolute monarchy where this was one of the fields where the native champions of the movement had much scope for initiative.

The main conclusions of individual aspects of the investigation are as follows: The period under review constitutes a turning point in the history of the publication of educational works for the people of Iceland. Such material of the secular kind was now for the first time printed on a considerable scale. This publishing activity was largely carried out by a few societies. The role of one man, Magnús Stephensen, partly through his leadership of one of these societies, was outstanding in this field. The ideology of the Enlightenment very much determined this publishing activity. The subject matter of the educational works was quite varied, with emphasis, *inter alia*, on farming, the natural sciences, law, pedagogy, and matters relating to public health. The extent of the publishing activities was, of course, determined by the small size of the Icelandic nation. The reception of the educational works was somewhat mixed. It is difficult to assess their impact, but it definitely was considerable. Undoubtedly there was some influence as regards practical matters such as horticulture. It is not easy to estimate to what extent the champions of the Enlightenment succeeded in their conscious efforts to make the Icelanders more »enlightened« through the publication of educational works, but without doubt there was some effect in this field. The Icelanders' acquisition of general knowledge of various matters through educational works was significant. Much of what happened in this sphere was determined by the close connection of Iceland with Denmark. Apart from differences relating to the special nature of Icelandic society, there were various parallels with publishing activities of this kind in Denmark and Norway and to a certain extent in various other European countries. Societies played an important role in the publication of educational works in all three countries and the emphases as regards subject matter were in some ways similar in all of them. However, the publication activity was more varied in Denmark and Norway and it is important regarding the spread of these works that reading societies and libraries intended for the common people were unknown in Iceland, unlike in the other two countries. The publication of educational works for the people of Iceland in this period served as a model for many decades to come, not least in the last few decades of the nineteenth century.

1. In the period there was also extensive publication of works of religious instruction, such as catechisms. Most of these were translated or adapted from Danish. Thus a catechism by Nicolai Balle was translated in 1796 and was in use for many decades.
2. Among books which deal with recent research on the Enlightenment the following may be mentioned: Roy Porter, *The Enlightenment*, 2nd ed., Studies in European history, Basingstoke 2001; Dorinda Outram, *The Enlightenment*, 2nd ed., New approaches to European history 7, Cambridge 2005. A valuable collection of articles on the Enlightenment in individual countries is Roy Porter & Mikulaš Teich (eds.), *The Enlightenment in national context*, Cambridge 1981.
3. The influence of the movement in various individual fields is dealt with in Ingi Sigurðsson (ed.), *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, Reykjavík 1990.
4. Ingi Sigurðsson, *Hugmyndabeimur Magnúsar Stephensens*, Reykjavík 1996, p. 48.
5. Controversy concerning the Icelandic Enlightenment is dealt with in Ingi Sigurðsson, »The champions and opponents of the Icelandic Enlightenment«, in *Transactions of the Eighth International Congress on the Enlightenment. Bristol 21–27 July 1991*, I, Studies on Voltaire and the eighteenth century 303, Oxford 1992, pp. 629–632.
6. The history of Iceland period under review is, inter alia, dealt with in the following survey works: Lýður Björnsson, Guðbjörn Sigurmundsson & Þóra Kristjánsdóttir, *Saga Íslands*, 8, Reykjavík 1996; Þorkell Jóhannesson, *Saga Íslendinga*, 7: Tímabilið 1770–1830. Upplýsingaröld, Reykjavík 1950. For an overview on the Icelandic Enlightenment in the period under review, see Ingi Sigurðsson, »Upplýsingin og áhrif hennar á Íslandi«, in *idem* (ed.), *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, Reykjavík 1990, pp. 9–42.
7. Some variants of the name of the society occur in its publications.
8. Just as is the case with the Society of the Learned Arts, some variants of the name of the society occur in its publications.
9. Various aspects of the Icelanders' book publishing in the period under review are dealt with in the following works: Loftur Guttormsson, »Bókmenning á upplýsingaröld. Upplýsing í stríði við alþýðumenningu.« *Gefið og þegið. Afmælisrit til heiðurs Brodda Jóhannessyni sjötugum*, Reykjavík 1985, pp. 247–289; Jón Helgason, *Hrappseyjarprentsmiðja 1773-1794*, Safn Fræðafélagsins um Ísland og Íslendinga 6, Copenhagen 1928; Böðvar Kvaran, *Audlegð Íslendinga. Brot úr sögu íslenzkrar bókaútgáfu og prentunar frá öndverðu fram á þessa öld*, Reykjavík 1995; Helgi Magnússon, »Fræðafélög og bókaútgáfa«, in Ingi Sigurðsson (ed.), *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, Reykjavík 1990, pp. 183–215; Ólafur Pálmason, *Magnús Stephensen og bókmenntastarfsemi hans*, mag.art. thesis in Icelandic studies at the University of Iceland 1963.
10. Grímur M. Helgason & Ögmundur Helgason, *Handritasafn Landsbókasafns*, additional volume 4, Reykjavík 1996, pp. 311–350; Páll Eggert Ólason, *Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins*, 3:2, Reykjavík 1935–1937, pp. 352–474.
11. On the use of the term *upplýsing*, see Ingi Sigurðsson, *Erlendir straumar og íslensk viðborf. Áhrif fjölbjódlegra hugmyndastefna á Íslendinga 1830–1918*, Reykjavík 2006, pp. 33–38; Ingi Sigurðsson 1990, pp. 30–35.
12. The ideology of Magnús Stephensen in general is dealt with in Ingi Sigurðsson 1996.
13. Ólafur Ólafsson (Olavius), *Íslensk Urtagarðs Bok. Söfnud og samanteken Bændum og Alþýðu aa Íslandi til reyngslu*

og nota, Copenhagen 1770, p. [xii].

14. *Ens Íslenska Lærdoms-Lista Félags Skraa, eptir Samkomulagi sett oc i Lioos leidd í Kaupmannabefn*, [Copenhagen] 1780, pp. 2–6.

15. A letter from Magnús Stephensen to Hannes Finnsson, 26 July 1794, Lbs. 29, fol., The National and University Library of Iceland.

16. *Samþykktir hins Íslenska Landsuppræðingar-Félags*, Leirárgarðar 1796, p. 3.

17. Magnús Stephensen, »Til Lesaranna», in *idem* (ed.), *Skémtileg Vína-Gledi í Fróðlegum Samræðum og Liódmælum leidd í liós*, Leirárgarðar 1797, p. v.

18. Magnús Stephensen, *Commentatio de legibus quæ jus Islandicum bodiernum efficiant, deque emanationibus nonnullis, quas hæ leges desiderare videantur [...]*, Copenhagen 1819, p. v. – The original text:

Intentior librorum & lectionis amor, necnon aliquid curæ his tributum, ardens studium popularem cognitionem in Islandia promovendi, iniquam eorum sortem pro virili sublevandi, abusus & arbitraria quævis abrogandi, hoc, inquam, studium maturam ætatem mihi maxime ex parte occupavit, & porro occupabit, quamdiu per valetudinem & sortem licebit. Hic finis est complurium quæ elaboravi scriptorum [...]

19. Þorgeir Guðmundsson & Baldvin Einarsson, [Preface], in *Armann á Alþingi* I, 1829, pp. iii–iv.

20. Hannes Finnsson, »Til Lesenda og Heyrenda Bókarinnar», in *idem* (ed.), *Qvöld-vokurnar 1794*, I, Leirárgarðar 1796, p. xxi.

21. A report by Magnús Stephensen to the Danish government, »Kulturens og Skolevæsenets Tilstand i Island mod det nittende Aarhundredes Komme», DK G.5 1799–1810: Akter ang. Forhandlingler om Foranstaltninger til Islands Bedste, the National Archives of Denmark, p. 21.

22. See also, e.g. Magnús Stephensen, »T[il] L[esaranna]», in Johann Georg August Galletti, *Kénnslu-Bók í Sagna-Fræðinni fyrir Vidvæniga*, translated by Jón Espólín, Leirárgarðar 1804, p. [viii]; Oddur Hjaltalín, *Íslensk grasfræði*, Copenhagen 1830, p. 8.

23. Gunnlaugur Snorrason, »Formaale Utleggjarans», in Gottfried Schultze, *Ny-Yferskodud Heims-Kringla [...]*, translated by Gunnlaugur Snorrason, Hrappsey 1779, p. [vi].

24. Deild Hins íslenska Bókmentafélags í Kaupmannahöfn, »Formáli», in Gunnlaugur Oddsson *et al.*, *Almenn Landaskipunarfræði*, I, Copenhagen 1821, p. iii.

25. Magnús Stephensen, *Utvaldar Smá-Sögur, Almenníngi til Fróðleiks og Skémtunar*, I, Viðey 1822, pp. [iii–iv].

26. Bjarni Arngrímsson, *Handbægt Gardyrkju Fræði-Över, ætlad midur æfðum Kaal-Bændum til Glöggvunar*, Beitistaðir 1816, p. vi.

27. *Ibid.*, pp. vi–vii.

28. See particularly the following works: Tómas Sæmundsson, *Island fra den intellectuelle Side betragtet*, Copenhagen 1832, esp. pp. 10–11, and Stefán Þórarinnsson, »Hugleidíngar um Híalpar-Medöl til ad útbreidda Bóklesrar-lyst a Íslandi [...], in *Rit þess Konúngliga Íslenska Lærdoms-lista Félags* 13, 1794, p. 237.

29. See, inter alia, on literacy in this period Loftur Guttormsson, »Læsi», in Frosti F. Jóhannsson (ed.), *Íslensk þjóðmenning*, 6: Munnenntir og bókmening, Reykjavík 1989, esp. pp. 133–137.

30. Education in general in the period under review is, inter alia, dealt with in Loftur Guttormsson, »Fræðslumál», in Ingi Sigurðsson (ed.), *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, Reykjavík 1990, pp. 149–182.

31. Magnús Stephensen, »Pro Memoria, til allra Myrkra-manna og Lióss-hatara á Íslandi», in *idem* (ed.), *Skémtileg Vina-Gledi í Fróðlegum Samræðum og Liódmælum leidd í liós, Leirárgarðar 1797*, p. [327].
32. Magnús Stephensen, »Auglýsing», *Klaustur-Pósturinn* 4, 1821, p. 2.
33. Loftur Guttormsson 1985, p. 266.
34. *Ibid.*, p. 269.
35. Ólafur Pálmason, »Beitistaðaprent», in *Helgakver. Rit þetta er tileinkað Helga Tryggvasyni bókbindara á áttræðisafmæli hans 1. marz 1976*, Reykjavík 1976, p. 75.
36. Various figures concerning the number of copies of individual books printed in the period under review are given in the following works: Loftur Guttormsson 1985, pp. 266–270; Helgi Magnússon 1990, pp. 195, 205, 209.
37. »Fjölnir», in *Fjölnir* I, 1835, p. 6.
38. Jón Espólín, *Íslands Árbækir í sögu-formi*, II, Copenhagen 1854, p. 76.
39. Þorkell Bjarnason, »Fyrir 40 árum», *Tímarit Hins íslenska bókmenntafjells* 13, 1892, p. 225; Þorkell Bjarnason, »Fyrir 40 árum», *Tímarit Hins íslenska bókmenntafjells* 16, 1895, p. 217; Ólafur Sigurðsson, »Fyrir 40 árum», *Tímarit Hins íslenska bókmenntafjells* 15, 1894, p. 230.
40. Þórarinn Böðvarsson, *Lestrarbók banda alþýðu á Íslandi*, Copenhagen 1874, p. 372.
41. Jón Jónsson [Aðils], *Dagrenning. Fimm alþýðuerindi*, Reykjavík 1910, p. 83.
42. *Æfisaga Guðmundar Hjaltasonar skráð af honum sjálfum [...]*, Reykjavík 1923, pp. 16–17.
43. Magnús Stephensen, *Brjef til Finns Magnússonar, Safn Fræðafjellsins um Ísland og Íslendinga* 4, ed. by Bogi Th. Melsteð, Copenhagen 1924, p. 22.
44. Árni Helgason, *Biskupinn í Görðum. Sendibréf 1810–1853*, ed. by Finnur Sigmundsson, *Íslensk sendibréf* 2, Reykjavík 1959, p. 70.
45. Quoted in Ólafur Pálmason 1963, p. 194.
46. »Fjölnir», *Fjölnir* I, 1835, p. 6.
47. Benedikt Sveinbjarnarson Gröndal, [Preface], *Gefn* I, 1870, p. 2.
48. Ólafur Sigurðsson 1894, p. 230.
49. Þorvaldur Thoroddsen, *Lýsing Íslands*, 4: Landbúnaður á Íslandi. Sögulegt yfirlit, part 2, Copenhagen 1922, p. 109.
50. The following examples of estimates of the prevalence or otherwise of such beliefs can be taken from the works of men who lived in the nineteenth century: Þorkell Bjarnason 1892, pp. 227–236; Jón Espólín 1854, pp. III–II4; Ólafur Sigurðsson 1894, pp. 231–235; Magnús Stephensen, *Eptirmæli Atjándu Aldar [...]*, Leirárgarðar 1806, pp. 798–799; Kristleifur Þorsteinsson, *Úr byggðum Borgarfjarðar*, ed. by Þórður Kristleifsson, I, Reykjavík 1944, pp. 27–29.
51. The long-term influence of the Enlightenment in Denmark, Norway and Sweden is, inter alia, dealt with in the following works: Øystein Sørensen & Bo Stråth, »Introduction. The cultural construction of Norden», pp. I–24, and Nina Witozek, »Fugitives from Utopia. The Scandinavian Enlightenment reconsidered», both in Øystein Sørensen & Bo Stråth (eds.), *The cultural construction of Norden*, Oslo 1997, pp. 72–90. The long-term influence of the movement in Norway specifically is dealt with in Øystein Sørensen,

- Norsk idéhistorie*, 3: Kampen om Norges sjel 1770–1905, Oslo 2001, esp. pp. 18–21.
52. The influence of the Enlightenment in Iceland in the period 1830–1918 is dealt with in Ingi Sigurðsson 2006, esp. pp. 25–70.
53. See Ingi Sigurðsson 1996, pp. 122–124.
54. Trends in book publishing in the period 1830–1930 are dealt with in Loftur Guttormsson, »Framleiðsla og dreifing ritaðs máls«, in Ingi Sigurðsson & Loftur Guttormsson (eds.), *Alþýðumenning á Íslandi 1830–1930. Ritað mál, menntun og félagsbreyfingar*, Sagnfræðirannsóknir 18, Reykjavík 2003, pp. 37–65.
55. Reading societies for the common people are, inter alia, dealt with by Jón Jónsson, »Lestrarfélög fyrir almenning«, in Ingi Sigurðsson & Loftur Guttormsson (eds.), *Alþýðumenning á Íslandi 1830–1930. Ritað mál, menntun og félagsbreyfingar*, Sagnfræðirannsóknir 18, Reykjavík 2003, pp. 171–193.
56. Tómas Sæmundsson 1832, p. 15; Stefán Þórarinnsson 1793, p. 238.
57. Continuity in the publication of educational works in Iceland in the period traditionally labelled the Age of Enlightenment and in the lifetime of succeeding generations is dealt with in Ingi Sigurðsson, »Arfleifð upplýsingarinnar og útgáfa fræðslurita á íslenzku«, *Skírnir* 168, 1994, pp. 135–160. The spread and reception of such works in the period 1830–1930 is dealt with in Ingi Sigurðsson, »Útbreiðsla og viðtökur alþýðlegra fræðslurita«, in Ingi Sigurðsson & Loftur Guttormsson (eds.), *Alþýðumenning á Íslandi 1830–1930. Ritað mál, menntun og félagsbreyfingar*, Sagnfræðirannsóknir 18, Reykjavík 2003, pp. 115–147.
58. Within the large body of literature on the reception of books among the common people that has appeared in the last few decades, the reception of popular educational works is not the most prominent field. While there exist influential studies, such as Carlo Ginzburg's *Il formaggio e i vermi*, on how reading affected the world of ideas of certain individuals in the past, there are not many specified studies on the reception of popular educational works among large groups of people. See, inter alia, on the publication of educational works and their reception in Europe the following works: Martin Lyons, »New readers in the nineteenth century: women, children, workers«, in Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (eds.), *A history of reading in the west*, translated by Lydia G. Cochrane, Cambridge 1999, pp. 313–344 (the way in which autodidacts acquired knowledge through reading is dealt with on pp. 337–342); Alberto Martino, *Die deutsche Leihbibliothek. Geschichte einer literarischen Institution (1756–1914) [...]*, Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen 29, Wiesbaden 1990; S. H. Steinberg, *Five hundred years of printing*, new edition, revised by John Trevitt, London 1996, esp. pp. 126–128; Reinhard Wittmann, »Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century?«, in Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (eds.), *A history of reading in the west*, translated by Lydia G. Cochrane, Cambridge 1999, pp. 284–312.
59. The history of the society in the period under review is dealt with in H. Hertel, *Det Kgl. danske Landbusholdningsselskabs Historie*, I: Selskabets historie i tiden fra 1769–1868, Copenhagen 1920.
60. Bjarni Arngrímsson, *Um Gardyrkjunnar Naudsyn og Nytsemi fyrir Ísland*, Copenhagen 1820, pp. iii–viii.
61. The publication of educational works in Denmark and their reception in the period is, inter alia, dealt with in the following works: Henrik Horstbøll, *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse*, Copenhagen 1999; Helge Nielsen, *Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770erne til 1834*, Copenhagen 1960.

62. The publication of educational works and their reception in Norway in the period under review is, inter alia, dealt with in the following works: Rolf N. Nettum, »Opplysningstiden», in *idem et al.*, *Folkelig kulturarbeid. Det frivillige folkeopplysningsarbeidet i Norge*, Oslo 1958, pp. 1–101; Jostein Fet, *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, Oslo 1995; Jostein Fet, *Skrivande bønder. Skrifkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850*, Oslo 2003.

Hisayasu Nakagawa & Jochen Schlobach (red.), *L'image de l'autre vue d'Asie et d'Europe*, Études internationales sur le dix-huitième siècle 9, Paris : Honoré Champion éditeur, 2007. (326 s.)

Denna acta-samling utgör med sina 24 olika bidrag en läsvärd introduktion till ämnet Europa och Fjärran Östern under upplysningstiden. Boken bygger på föredrag från två kollokvier, organiserade av det japanska Kawai-institutet respektive det japanska Sällskapet för 1700-talsstudier. Ett decennium har hunnit förflyta sedan det första av dessa båda forskarmöten ägde rum, i Nagoya 1997. Det andra, som egentligen var ett så kallat exekutivmöte med delegater från olika medlemsländer i The International Society for Eighteenth Century Studies (ISECS), avhölls nästföljande år i Kyoto. Samlingen har redigerats av professorn vid universitetet i Kyoto Hisayasu Nakagawa, tidigare chef för Nationalmuseet i Kyoto, ordförande i det japanska Sällskapet för 1700-talsstudier och vice ordförande i ISECS, och av framlidne professor Jochen Schlobach vid universitetet i Saarbrücken, tidigare ordförande i såväl det tyska som det internationella sällskapet.

ISECS, som från början bara omfattade några få europeiska länder, är numera ett världsomspännande nätverk, dit även Japan, Kina och Sydkorea anslutit sig. I ett tillägg till förordet påpekar Hisayasu Nakagawa att den öppning som skett gentemot dessa asiatiska länder i huvudsak är Jochen Schlobachs förtjänst, liksom det faktum att boken nu omsider kunnat utkomma i sällskapets serie internationella 1700-talsstudier.

Det har sitt särskilda intresse att flertalet av de medverkande forskarna valt att skriva på franska (19 bidrag, innefattande 3 från Kina och 8 från Japan), medan endast ett fåtal använt engelska (5 bidrag, samtliga från europeiska deltagare i exekutivmötet). Detta kan förstas avfärdas som en reflex av franskans starka ställning under just det studerade tidevarvet, ett slags yttre manifestation av 1700-talsforskarnas speciella frimureri. Men det kan i en tid då franskan fått en renässans som ett av de ledande EU-språken också vara värt att påpeka att det nästan bara är svenska historiker som tenderar att uppfatta bruket av detta språk i internationella sammanhang som en anakronism.

På 1700-talet bedrev Japan handel endast med Kina och Holland, och detta via sin enda öppna hamn, Nagasaki. Kina var likaledes vid denna tid ett i princip slutet land, trots närvaron av ett antal jesuitiska missionärer, huvudsakligen i Beijing. Korea utgjorde i sin tur ett så gott som okänt territorium för Europas folk och nämns över huvud taget inte i exempelvis Diderots och d'Alemberts *Encyclopédie*. Först under de senaste årtiondena har ett vetenskapshistoriskt intresse vaknat för att konfrontera den traditionella, etnocentriska självbilden i »Öst» respektive »Väst» med »den Andres» uppfattning, tack vare arbeten som *Chine et christianisme* av Jacques Gernet (1982) och *Des Lumières au comparatisme. Un regard japonais sur le XVIIIe siècle* av Hisayasu Nakagawa (1992).

Det första av de båda kollokvierna, det i Nagoya, ägnades främst åt övergripande aspekter på konfrontationen mellan två världsdelar med radikalt skilda kulturer. Jacques Proust inleder sin artikel om *les passeurs culturels*, »kultursmugglarna» (detta hedersepitet åsyftar i första hand jesuitiska missionärer), med att påminna om det tekniska framsteg det innebar när portugisiska sjöfarare på 1600-talet lyckades reducera det tidsmässiga avståndet mellan Lissabon och Nagasaki till två år. På 1700-talet gick det redan dubbelt så fort, något vi påmindes om när en rekonstruerad svensk ostindiefarare genomförde sin jungfrutur Göteborg–Guangzhou (Kanton) och åter inom samma tidsram, åren 2005–2007. Men snabbhet var ingen prioritet i sig. På sin väg till Japan stannade Uppsalabotanisten Carl Peter Thunberg tre år i Kapkolonin för att utforska dess flora och för att lära sig holländska, och dessutom några månader i Batavia (Indonesien). Som exempel på en resenär vars resa verkligen drog ut på tiden men som ändå till slut nådde målet nämner Proust prästen, kompositören och orgelmakaren Teodorico Pedrini, som avreste från Rom med destination Beijing år 1701. På grund av en storm utanför Kanarieöarna hamnade han i stället i Sydamerika och nådde slutstationen först efter tio år, alltså 1711.

Jochen Schlobach ger i sitt bidrag Voltaire äran av att ha varit den förste som eftersträvat en i verklig mening universell 1700-talsforskning. Stödd på den föregående generationens uppgörelse mellan *anciens* och *modernes* vågade den store filosofen bryta med den hävd-

vunna och ensidiga antikdyrkan och plädera för en mera relativistisk uppfattning. Han bröt med den gamla, cykliska historiesynen, hyllade framstegstron och sökte kunskap och inspiration i studiet av Asiens gamla kulturländer.

Michel Delon erinrar i en studie över »den orientalska grymheten» om hur Montesquieu i *L'Esprit des lois* (1748) en gång beskrev Japan som ett typiskt exempel på en despoti, med fruktan som bärande princip. De japanska lagarna gick enligt den store rättshistorikern så långt i stränghet att de ofta inte kunde tillämpas. Därigenom motverkade de sitt eget syfte och systemet hotades av sammanbrott. Delon behandlar också utförligt Montesquieus efterföljare, upplysningsmannen Jean Nicolas Démeunier, som var upphovsman till *L'Esprit des usages et des coutumes des différents peuples* (1776 och 1785). Démeunier borrade djupare än sin lärare och såg grymheten som en allmänmänsklig instinkt, inte som något som kunde övervinnas genom byte av statsskick.

Hisayasu Nakagawa bidrar med en kartläggning av hur europeiska historiker uppfattat den slutenhet mot främmande makter som karakteriserade det gamla Japan. Vid sin genomgång av ett antal klassiker – från den tyske läkaren, botanisten och forskningsresanden Engelbert Kämpfer, via Voltaire, Rousseau, Diderot och abbé Raynal, fram till Kants filosofiska »utkast» *Zum ewigen Frieden* (1795) – finner han, kanske överraskande, att dessa genomgående bedömt isolationismen som något som i huvudsak varit till fördel för den japanska nationen.

Zhang Zhilian betonar i sitt bidrag att en jämförelse mellan europeisk, i synnerhet fransk, och japansk eller kinesisk upplysning inte är möjlig, om man inte medger en synnerligen uttänjd kronologi för de senare. I Kina och Japan är det enligt Zhilian en vedertagen uppfattning att upplysningstiden även omspänner 1800- och 1900-talen. Detta kan knappast förvåna med tanke på den långsamhet varmed kulturella impulser spreds i äldre tid. Jakob Christensson har ju exempelvis velat förlägga den svenska upplysningens hitre gräns till mitten av 1800-talet.

Meng Hua, som tidigare, under René Pomeaus handledarskap, lagt fram avhandlingen *Voltaire et la Chine*, finner att upplysningens viktigaste gåva till mänskligheten är ett öppet sinnelag och en uppvärdering av »l'altérité», förmågan att se och ta till sig den Andres uppfattning. Under en tid då Europa upptäckte den icke-kristna kulturen och erkände nödvändigheten av en

relativistisk bibeltolkning, insåg kinesiska lärde å sin sida att »Mittens rike» inte nödvändigtvis var världens centrum. Från Kina förmedlades till och med viss västerländsk vetenskaplig litteratur till Japan. Men under 1800-talet övertog Japan rollen som mellanhand i det öst-västliga informationsutbytet. Kina drabbades då av de båda »opiumkrigen», medan Japan gradvis öppnade sig för omvärlden.

Gao Qiang beskriver hur den kinesiska trädgårdskonsten nådde stor spridning i Europa, i första hand i England, tack vare män som William Temple och William Chambers. Ett mera isolerat exempel på påverkan i motsatt riktning är den europeiska trädgård i rokokostil, nu försvunnen, som kejsar Qian Long under åren 1747–1760 lät bygga med hjälp av italienska, franska och böhmiska jesuitiska arkitekter.

Efter de nämnda tre kinesiska forskarnas bidrag följer sex japanska. Nobuo Horiike presenterar den under 1600- och 1700-talet i Väst gängse föreställningen att den kinesiska kulturen egentligen var av västerländskt ursprung, och den motsatta uppfattning som samtidigt var gällande i Kina. Båda dessa teorier kunde så småningom vederläggas, men författaren vill framhålla deras betydelse som historiska företeelser. Tatsuo Hino visar hur Japans isolering under Edo-tiden och avsaknaden av kontakt med främlingar kunde leda till en litterär heroisering av personer med utländsk bakgrund. I sin egenskap av halvt mytiska väsen kunde sådana tillskrivas näst intill övernaturliga egenskaper, såsom modet att göra politisk revolt. Naohiro Asao analyserar den sociala maktförskjutning som ägde rum i 1700-talets Japan. Det politiska initiativet förflyttades vid denna tid gradvis nedåt till en ny medelklass, där de lägst rankade medlemmarna av krigarkasten, adeln, kunde möta de mest ansedda inom affärsmannaskräet, på liknande sätt som i revolutionens Frankrike. Denna europeiska parallell görs dock aldrig explicit i artikeln, utan författaren stannar vid ett inomjapanskt perspektiv.

I de närmast följande uppsatserna ger först Kiyoko Ida en presentation av Ôta Nanpo, en intellektuell från Edo-tiden. Motoichi Terada analyserar hur det konfucianska visdomsbegreppet, *Taichi*, tolkas i en japansk encyklopedi, *Yume no shiro* (»I stället för drömmar»), redigerad av den samtida köpmannen och upplysningsmannen Yamagata Bantô. Shin'ya Ida, slutligen, skildrar en företrädare för den europeiska upplysningens idéer i det tidigmoderna, sena 1800-talets Japan, Nakae Chomin.

Under det andra kollokviet, i Kyoto, behandlades ämnen av mera specifik natur såsom bilden av Japan och Kina i europeiska skönlitterära och vetenskapliga verk. Alla bidragslämnare utom Hisayasu Nakagawa – som framträdde även vid detta tillfälle, med en rapport från ett konsthistoriskt detektivarbete – var här av europeiskt ursprung, och följderna har blivit att det är västerländska perspektivet som dominerar.

Sålunda ger Sergej Karp exempel på hur man i de ryska versionerna av abbé Raynals *Histoire des deux Indes* resonerade kring kinesisk politik. Hans-Jürgen Lüsebrink talar om översättarens egen roll som kritiker och historiker, hur en sådan exempelvis kunde förfara för att tillrättalägga bilden av Fjärran Östern i de tyska översättningarna av *Histoire des deux Indes*. Jochen Schlobach fördjupar sig i bilden av Japan i de tyska och franska 1700-talsencyklopedierna. Svensken Tomas Anfält, numera bortgången, presenterar Linnélärjungen Carl Peter Thunbergs resa till Japan.

Uppfattningen att Europa även kulturellt var splittrat i en östlig och en västlig, sinsemellan väsensskild del hade etablerats under 1700-talet och uppamade hos vissa östeuropeiska tänkare och författare en särskild känsla av frändskap med Orientens länder. Tre östeuropeer, Mihaela Mudure, Raia Zaimova och István György Tóth, låter sina läsare ta del av i tur och ordning en rumäns, en bulgars och en ungrares syn på Österlandet och på upplysningstidens historiografi. Marian Skrzypek beskriver den europeiska upplysningstidens syn på Konfucius-gestalten. Simon Davies analyserar irländaren Arthur Murphys teaterstycke »The Orphan of China» och diskuterar graden av dess ofta hävdade beroende av Voltaires berömda homonyma pjäs »L'orphelin de la Chine».

Uta Janssens anknäver till de mera övergripande motiv som behandlades i Nagoya med ämnet Öst som spegelbild av Väst. Hon visar hur den engelske författaren Tobias Smollett i Swifts anda projicerade den politiska satiren av sitt hemland på Japan, ett land som han såg som en geografisk och klimatnälig pendang till Storbritannien. Japanerna blev därmed, politiskt och mentalitetsmässigt, ett slags asiatiska briter, utmärkta av »integrity, plain-dealing and manly vigour». Kina och kineserna fick på liknande sätt motsvara Frankrike och fransmännen, och deras mest framträdande drag var »dissimulation, complaisance and effeminacy». Föga oväntat med tanke på Smolletts egen nationella hemhörighet utföll alltså jämförelsen till de förnas fördel. Det faktum att satiren formellt handlar

om Orienten var nog i grunden oväsentligt för Smollett och hans samtida. Men texten talar också mellan rader. En postkolonial forskare som den av Janssens själv – och mera utförligt och polemiskt även av Mudure – åberopade Edward Said kunde inte ha sagt det bättre: orientalismen framstår redan på 1700-talet som ett verktyg för förfärligande och dominans och finns egentligen bara i den västerländske betraktarens öga.

Sven Björkman

Robert Rix, *William Blake and the Cultures of Radical Christianity*, London: Ashgate, 2007. (192 s.)

Konstnären och poeten William Blake deltog i den nybildade Swedenborgförsamlingen i London 1789, men han blev bara kvar några månader. Han kom snart att ta avstånd från det systematiska, rationella i Emanuel Swedenborgs läror. Allra tydligast lägger man märke till Blakes intensiva Swedenborgsläsning i den satiriska *The Marriage of Heaven and Hell* (ca 1790) där han också uttryckte sitt missnöje med dennes läror. Titeln anspelar på Swedenborgs *De celo et ejus mirabilibus, et de inferno* (1758), som på engelska kallas just *Heaven and Hell*. Det står dock helt klart att Blake inte bara tog intryck av Swedenborgs visionära tänkande, utan också att dennes lära fortsatte att ha inflytande på hans senare verk.

Robert Rix, verksam vid institutionen för engelska, germanska och romanska språk vid Köpenhamns universitet, har studerat Blakes religiösa tänkande i *William Blake and the Cultures of Radical Christianity*. Med radikal kristendom menar han radikal i ordets 1700-talsbetydelse, det vill säga att »gå till roten med» något, att se till det väsentliga och fundamentala. Rix undersöker närmare bestämt förhållandet mellan den religiösa radikalismen och olika sociala och politiska idéer i tiden. Fokus ligger på 1790-talet och Blakes så kallade »tidiga period». Den swedenborgska Nya Jerusalems Kyrka, menar han, är av särskild betydelse vid bedömningen av Blakes radikala kristendom. Swedenborgianismen spelar således en central roll i undersökningen av sambandet mellan radikal religiositet och radikal politik. Swedenborgarna utgjorde så att säga en subkultur ur vilken Blake och andra hämtade väsentliga idéer och teman. Rix har orienterat sig väl i den näst intill ogenomträngliga snårskogen av Swedenborglitteratur,

utgåvor, översättningar och sekundärlitteratur. Ett och annat tycks han dock ha missat, som till exempel Raymond H. Decks doktorsavhandling *Blake and Swedenborg* (1978).

Till en början tecknar Rix den religiösa kontexten kring teman som entusiasm, antinomism och millenarism, i synnerhet i fråga om de böhmiska (eller mähriska) bröderna, herrnhutarna och Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. Rix gör rätt i att, i stället för att se religionen som en motståndare till upplysningen, betrakta de religiösa rörelserna som delaktiga i upplysningstänkandets sociala strävan. Kampen mot dogmatism, ett försvar för själens frihet och en inre andlig eskatologi genom självförbättring ser han som centrala inslag i den religiösa väckelsen under 1700-talet.

Det enda belägget för att Blake var ansluten till någon religiös gruppering var hans deltagande i Swedenborgförsamlingen i London. The New Jerusalem Church höll sin första offentliga gudstjänst den 27 januari 1788. I Swedenborgs läror kunde han finna tanken på den yttersta domen som ett inre drama. Den yttersta domen sker inom varje människa. Och Skapelsen i Genesis handlar egentligen om en andlig utveckling, där de sex skapelsedagarna betecknar sex tillstånd av pånyttfödelse. Blake skulle tidigare, genom sin mor, ha fått del av herrnhutarnas lära. Swedenborg själv hade också haft vissa intressen för herrnhutarna; han bodde hos vännen, herrnhutaren John Paul Brockmer och besökte herrnhutarnas gudstjänster i London 1744. Swedenborg till och med övervägde att ansöka om medlemskap i den herrnhutiska församlingen vid Fetter Lane Chapel i London. Den första engelska översättningen av Swedenborgs religiösa skrifter gavs för övrigt ut av en herrnhutare, Matthew Lewis, år 1750. Vid sidan av Swedenborg var Jakob Böhme en annan av Blakes inspirationskällor.

Det gåtfulla som forskningen har ställts inför, är hur det kom sig att Blake bröt med Swedenborgs läror. I *The Marriage of Heaven and Hell* betraktade han Swedenborg som en senfödd, mindre originell tänkare i den mystiska traditionen. Swedenborg hade inte nedtecknat en enda ny sanning, hävdade Blake, bara återupprepat innehållet i redan publicerade böcker: »Any man of mechanical talents may from the writings of Paracelsus or Jacob Behmen, produce ten thousand volumes of equal value with Swedenborg's» (s. 63). Swedenborg attackerades av Blake, inte bara som profet, utan som en företrädare för en religion som predikade om lagar och synd, i stället för om frihet och förlåtelse.

Längre fram i sin skildring tar Rix också upp ett antal personer som attraherades av swedenborgianismen och hur de använde sig av dess idéer. Rix slår fast att Swedenborgs mystiska och andliga skrifter användes som en plattform för revolutionär politik, och detta är betydelsefullt för att förståelsen av Blakes radikala tolkning av kristendomen och varför han attraherades av Swedenborg. Ett antal radikala personer, i politisk bemärkelse, var aktiva i Nya Jerusalems kyrka vid den tid då Blake deltog i First General Conference. Det fanns band mellan swedenborgarna och frimurarna, vidare till den franska revolutionens idéer, och upphävandet av slavhandeln. Man finner till exempel alkemisten August Nordenskjöld och slavmotståndaren Carl Bernhard Wadström, som var aktiva i Nya Jerusalems kyrka och publicerade en plan för etablerandet av en koloni i Sierra Leone som just skulle bygga på Swedenborgs läror. I *Vera christiana religio* (1771, n. 835–840) menade Swedenborg nämligen själv att afrikanerna var mer »inre människor» än andra, och att de således stod närmare Gud. Även Blake involverades i slavfrågan då han graverade illustrationerna till John Gabriel Stedmans bok om slaveriet i Surinam.

Utöver dessa ämnen tar Rix även upp den animala magnetismen, sexualfrågan och åtskilligt annat. Det är således en mångfacetterad bild han försöker teckna i en bok som därmed blir en aning spretig och ibland tappar lite i fokus.

Det huvudargument som Rix framför är att Blakes konst bäst förstås när den ses i relation till de olika kulturerna av oliktankande och radikala kristna. Det är alldeles rimligt. Men förutom omslagsbilden har han inte med en enda bild av Blakes konst och ger inte en enda bildtolkning eller egentlig litterär texttolkning av hans texter. Visserligen hinner Rix säga en hel del om den religiösa kontexten och att Blake plockade upp idéer från en lång mysticistisk tradition och från olika religiösa subkulturer. Hos Swedenborg fann han, liksom andra samtida Londonbor, mycket som gick att förena med radikala åsiktsavvikelser. Rix menar dock att Blake var en innovativ tänkare, men att hans idéer ingick i tydliga underströmningar i tiden och att hans skrifter svarade på samma frågor och utmaningar som andra andliga sökare ställdes inför under hans tid.

David Dunér

Emanuel Swedenborg, *Om darrningar*, Inledning och kommentarer av David Dunér, Lund: Ellerströms förlag, 2007. (182 s.)

I denna bok publicerar idéhistorikern och Swedenborgforskaren David Dunér två tidiga Swedenborgskrifter. Båda uppsatserna beskriver den unge Swedenborgs teori om darrningar eller tremulationer. Den första och kortare uppsatsen, »Bewis at vårt lefwande wesende består merendels i små Darrningar thet är Tremulationer», trycktes ursprungligen i den vetenskapliga tidskriften *Dædalus Hyperboreus* 1718. Den andra texten, »Anatomic af vår aldräfnaste natur, wijsande, att vårt rörliga och lefwande wäsende består uthi Contremiscentier», har inte tidigare publicerats kommenterad eller på originalets svenska (den finns däremot i engelsk översättning). Den senare texten, anatomimanuskriptet, utgörs av en serie brev Swedenborg sände till Eric Benzelius d.y. vårvintern 1720, för att läsas upp och diskuteras vid Bokwettsgillet sammankomster i Uppsala. Texten har tidigare daterats till 1719, vilket, som Dunér visar, avser en föregående version som sändes till läkarsällskapet i Stockholm, Collegium medicum, men som försvann i detta sammanhang. Swedenborg skrev därefter en ny version, vilken är den text som i brevform sändes till Benzelius och som Dunér nu ger ut.

Detta är Swedenborgs två första skrifter som behandlar människokroppen. I dessa texter, som alltså daterar sig före Swedenborgs religiösa kris, är perspektivet på kroppen och sinnena fysikaliskt-anatomiskt och mekaniskt. Med exempel från uppsatsen ur *Dædalus Hyperboreus* uppmärksammar Dunér emellertid också en kontinuitet med Swedenborgs senare andelära och föreställningar om tankeöverföring. I tremulationsuppsatsen gör Swedenborg iakttagelsen att man kan ana vad någon annan gör och tänker, men förklaringen till detta fenomen är som Dunér påpekar ännu av naturvetenskapligt och mekaniskt slag: Det löper vägor, darrningar, tremulationer, från hjärna till hjärna. Dessa darrningsrörelser gäller för Swedenborg allt organiskt liv, det vill säga människokroppen med organ, ben, vätskor och hinnor, men också sinnesintryck, drömmar och tankar. Swedenborgs utgångspunkt är erfarenheten av den fysikaliska världen. Metaller och instrument har klanger och stenar kastade i vatten gör ringar på vattenytan. Motsvarande ljud- och rörelsefenomen beskriver Swedenborg i förhållande till människans inre.

Dunérs inledning (58 sidor) ger en grundlig presentation av innehållet i de båda uppsatserna.

Åtminstone för den som inte är hemmastadd i anatomisk latinsk terminologi är en förutsättning för läsningen, särskilt av den längre anatomiuppsatsen, det omfattande avsnittet med ordförklaringar där även en del inlånade och äldre svenska ord har tagits med. Personregistret ger kortfattade bibliografiska data och levnadsår, vilket är en fördel eftersom dessa uppgifter i vissa fall saknas i brödtexten. Jesper Swedberg nämns till exempel i förbigående, men utan att läsaren får veta att det var Swedenborgs far (s. 29). Jag saknar däremot inte ett mer renodlat biografiskt perspektiv. Dörren som gläntas till de lärda sällskapens diskussioner, det samtida svenska vetenskapliga livet och Swedenborgs tankar i yngre år ger en spännande ingång till läsningen av de utgivna texterna.

Dunér har valt att presentera Swedenborgs uppsatser med bibehållen stavning, markerade lakuner och återgivande av strykingar och suppleringar. Det senare gäller främst anatomiuppsatsen, som aldrig trycktes i samtiden och som har bevarats i fragmentariskt skick – vissa kapitel saknas till exempel i den löpande följden. Det är just denna karaktär Dunér har velat förmedla genom att följa manuskriptet så nära som möjligt: »Författarens intention är inte alltid att framställa en slutgiltig färdig text, utan som det så ofta är för Swedenborg, är intentionen själva handlandet, skrivandet, tänkandet. Därför söker denna utgivning, i stället för att gissa sig till en antagen slutlig version, framvisa själva arbetsprocessen, tankens och skrivandets föränderliga rörelse, med alla sina i stunden påkomna idéer och återtagna formuleringar.» (s. 131) Jag sympatiserar med denna inställning. Alternativet att modernisera stavning och ordval samt bearbeta det oavslutade intrycket skulle göra att uppsatsen förlorade en del av sin identitet. Man kan dock diskutera vad som händer med tillgängligheten för läsare utan specialkunskaper. Ordförklaringarna underlättar givetvis en hel del, men fortfarande krävs det arbete för att ta sig igenom och förstå i synnerhet den längre anatomitexten. Det är framför allt latinet som är stötestenen. Den väg Dunér har valt är förmodligen den som med ovanstående utgångspunkt gör texten störst rättvisa, det vill säga att presentera manuskriptet så troget som möjligt och samtidigt ge läsaren nycklar i inledning, kommentarer och ordförklaringar.

Inledningen presenterar inte bara innehållet i de båda uppsatserna utan ger också en värdefull och levande inblick i Swedenborgs vetenskapliga liv. Läsaren stiftar bekantskap med de svenska kollegorna i Collegium

curiosorum, uppfinningarna i *Dædalus Hyperboreus* och diskussionerna som fördes i Bokwettsgillet (före detta Collegium curiosorum) om bland annat internationella vetenskapliga arbeten. En intressant aspekt av den samtida vetenskapliga litteraturen som är framträdande genom illustrationerna i Dunérs utgåva, men som i texten bara nämns i korthet, är bildernas funktion och betydelse för det vetenskapliga arbetet. Dunér nämner att Swedenborgs kollega medicinprofessorn Lars Roberg vid ett av Bokwettsgillet möten berättade för de andra deltagarna om de anatomiska illustrationerna i den nederländske anatomen Govard Bidloos *Anatomia hvmani corporis* från 1685. Ur detta och liknande verk skall Swedenborg ha hämtat en stor del av sin erfarenhet av människokroppens inre. Dunér skriver: »Det var genom anatomiska bilder, vilka rörde sig mot det optiska och realistiska där organen skulle ses med ögonen, inte höras genom texter, som Swedenborg såg människan.» (s. 25–27) Det är enligt Dunér tänkbart att den första svenska anatomiska läroboken, Robergs *Lijkrevnings tavlor*, även kan ha utgjort en källa för Swedenborg vid skrivandet av anatomiuppsatsen. Det finns emellertid en i detta sammanhang viktig skillnad mellan dessa verk. Robergs lärobok saknar helt bilder, till skillnad från det ovan nämnda rikt illustrerade arbetet med text av Bidloo och gravyrer efter konstnären och konstteoretikern Gérard de Lairesses teckningar av Bidloos dissektioner.

Man kan ana vilken betydelse de noggranna gravyrerna måste ha haft för koncipieringen av människokroppens anatomi och fysik. Den illustration Dunér har valt ur *Anatomia hvmani corporis* visar två skäggsiga manshuvuden. Det översta, i trekvartsprofil, har huvudsvålen nedvikt i två snibbar över ansiktet i syfte att demonstrera benhinnor och muskler. Det undre manshuvudet, frontalt avbildat, även med huvudsvålen draperad över ansiktet, har ena halvan av hjärnhinnan undanvikt så att man kan studera själva hjärnan. Båda bilderna är markerade med bokstäver som skall korrespondera mot förklarande text. Tittar man närmare på de Lairesses teckningar kan man inte låta bli att tänka på den anatomiska kroppen som ett kunskapsobjekt i termer av en bildtradition. Till detta intryck bidrar bland annat huvudenas skuggor på underlaget och de symmetriskt nedvikta snibbarna liksom den frontala avbildningen och trekvartsprofilen. I anatomiuppsatsen finns, enligt Dunér, däremot inget som talar för att Swedenborg med egna ögon skulle ha sett ett uppskuret människolik eller utfört egna dissektioner, även om

han förstas kan ha bevistat de offentliga anatomiska uppvisningarna 1716–1718 i anatomiska teatern i Uppsala. Dunérs poäng är dock att de darrande vävnaderna, kärlen och membranen först och främst fanns i Swedenborgs metaforiska tänkande.

Metaforerna är, som i Dunérs avhandling *Världsmaskinen: Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (2004), ett genomgående tema i beskrivningen av Swedenborgs föreställningsvärld. Redan på första sidan introducerar Dunér vågmetaforen som är påtaglig i båda Swedenborgs texter. Tremulationerna har sin motsvarighet i vågornas rörelseform, det vill säga en repetitiv, geometrisk och mekanisk rörelse upp och ned eller fram och tillbaka. En annan i de båda skrifterna framträdande metafor som Dunér pekar ut är musiken och musikinstrumentens mekanik. Swedenborg jämför membranens tremulationer, som löper ut till kraniet och benen, med instrumentkroppen och strängarna. Är strängen slak ges ingen klang. På samma sätt förhåller det sig med människokroppens hinnor. När dessa sväller av blod och lymfa löper tremulationen snabbt och människan är pigg och vaken, som den hårt spända strängen på den ljudande instrumentlådan. Membranens eller hinnornas spänning och därav tremulationens hastighet avgör enligt Swedenborg sinnes- och sjukdomstillstånd liksom passioner och rus.

Swedenborgs förklaringar av sjukdomar och sinnesstillstånd som beroende av rörelsernas art och hinnornas rätta spänning beskriver Dunér utifrån den iatromekaniska eller iatromeometriska traditionen, det vill säga föreställningar om människokroppen i mekaniska eller geometriska metaforer där det förra särskilt brukar förknippas med René Descartes' filosofi. Swedenborgs bibliotek innehöll i samtiden kända iatromekaniska arbeten, bland annat Leidenprofessorn Hermann Boerhaaves beskrivning av kroppen som en kombination av maskiner drivna av kroppsvätskor. Iatromekaniken var ett teoretiskt allmängods vid universiteten i Europa och tillämpades i Sverige av kollegan Roberg som på 1710-talet höll medicinska föreläsningar utifrån nämnde Boerhaave. Dunér kommenterar även Swedenborgs förhållande till delar av det teoretiska godset. I tremulationsuppsatsen lär Swedenborg att djur har tankar och känslor i motsats till Descartes' berömda tanklösa automater. De utbredda beskrivningarna av sinnesförmåelser genom livsandar, som återfinns hos Descartes och hos Swedenborgs nära kollega Christopher Polhem, var också någonting Swedenborg gav ett annat svar på. I anatomitexten förklaras att så

snart en darrning sprider sig från luften via andningen till nerverna, hinnorna och benen äger ett sinnesintryck rum. Upphör tremulationerna upphör också känseln, intrycken och tankarna. Livet får sin gnista av darrningarna och tremulationerna utgör ytterst skillnaden mellan det vakna och det vilande, mellan liv och död.

Sammanfattningsvis ger Dunér en utförlig presentation av Swedenborgs aktuella uppsatser och ett fylligt bilagematerial med, förutom ordförklaringar, separata textkommentarer och bibliografiska upplysningar. Det är en förtjänst i sig att publicera delvis svåråtkomligt material och än bättre att också göra det tillgängligt för läsare utan specialkunskaper. Ett plus är också bilderna av de fina träsnittvinjetterna, gravyrerna och en trycksida ur *Dædalus Hyperboreus*, liksom fotografierna av de handskrivna brevsidorna.

Sonya Petersson

Göran Nilzén, *Carl Gyllenborg. En frihetstida hattpolitiker*, Stockholm: Carlssons, 2007. (327 s.)

Biografier över frihetstidens politiska aktörer saknas i alltför hög grad. Endast ett fåtal färgstarka personligheter, som Arvid Horn och Carl Gustaf Tessin, har ägnats något större intresse i denna genre. Övriga gestalter får man i regel läsa om i kortare artiklar i *Svenskt biografiskt lexikon* och andra uppslagsverk. Till dem har hört Carl Gyllenborg, vars längsta levnadsteckning består i de tio sidor (varav en och en halv är referenser) som Sven Grauers skrev i *SBL* 1969. Situationen har nu ändrats med en omfattande biografi författad av Göran Nilzén, historiker och mångårig redaktör för just *SBL*.

Carl Gyllenborg föddes 1679 som tredje sonen i en grevlig ämbetsmannafamilj. Hans politiska karriär påbörjades 1703 då han som kommissionssekreterare skickades till det engelska hovet. Där kom han att stanna en längre tid. Efter visad duglighet i tjänsten upphöjdes Gyllenborg 1715 till svensk minister i London. Som sådan lyckades han snart hamna i farliga intriger riktade mot Georg Is dubbla utrikespolitik gentemot Sverige och han utvisades därför 1717. Hemkommen utsågs han till statssekreterare, deltog i fredskongressen på Åland 1718 och blev hovkansler 1720. Vid frihetstidens inbrott var han alltså redan en välmeriterad statsman och utnämndes 1723, vid endast 44 års ålder, till

riksråd. I detta viktiga ämbete kom han under Arvid Horns regeringstid att inta en ståndaktig oppositionsroll. Han företrädde tidigt en aktivistisk utrikespolitik – i första hand syftande på ett revanschkrig mot Ryssland – vilken stod i motsättning till Horns restriktiva politik. När missnöjet med Horn växte sig starkt vid mitten av 1730-talet kom Gyllenborgs betydelse att öka, och han ställdes i spetsen för den gruppering som sedermera kom att bli hattpartiet. År 1739 valdes han till kanslipresident och fick därmed möjlighet att styra händelserna med större kraft. Han bidrog i hög grad till Sveriges krigsförklaring mot Ryssland 1741 och kom i och med det påföljande militära fiaskot i Finland mer och mer att förlora sin ställning. Han avled 1746.

Nilzéns biografi har som syfte att skingra dunklet kring Gyllenborg. I den inledande motiveringen över bokens tillkomst – det är i sig talande att en sådan motivering ens behövs – understryker Nilzén riktigt att den främsta orsaken till att Gyllenborg hamnat i historiemedvetandets periferi är den osympatiska skildring av honom som framträder i auktoriteten Carl Gustaf Malmströms historieskrivning. Omdömen om frihetstidens statsmän hämtas i stor utsträckning fortfarande ur Malmströms monumentalverk *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälföringen 1772*, som, trots att det är ett omistligt historieverk, står för en typ av moraliserande och värderande historieskrivning typisk för det sena 1800-talet. Nilzén vill med sin bok presentera en ny bild av »vår första moderna partiledare» (s. 7) eftersom det var under hans ledning som det svenska partisystemet bildades och hans handlande fick stort inflytande på den frihetstida parlamentarismens genombrott 1739. »Gyllenborg stod i spetsen för en politik som ledde till en intressant konstitutionell utveckling, och jag tycker att det kan vara skäl nog att ägna honom en monografi», sammanfattar Nilzén (s. 9).

Huruvida boken verkligen handlar om Gyllenborg kan emellertid diskuteras. Det här är nämligen en traditionell politisk biografi som berättar mycket mer om den tid Gyllenborg levde i än om honom själv. Det är en platt skildring av en dynamisk människa – Gyllenborg var verksam på många plan utöver det politiska, och dessa delar av hans liv och personlighet får en minimal och hastig behandling – och det endimensionella framställningssättet lämnar mycket övrigt att önska. Bokens styrka ligger i stället i beskrivningarna av det frihetstida politiska livet, som Nilzén ofta briljant

kåserar om trots dess svårgenomträngliga virrvarr av händelser och personer. Något störande är författarens försiktiga hållning till mycket av den äldre historieförskrivningen. Nilzén omfattar uppenbarligen inte alla de schabloner kring frihetstiden som Malmström har uppfunnit – till exempel att Horn var en rationell freds-älskare och Gyllenberg en irrationell krigshetsare – men vågar sig ändå inte på någon nytolkning. I stället nöjer han sig med att ställa frågor eller sätta begreppen inom citationstecken. Här hade boken vunnit mycket på om Nilzén vågat gå lite längre än han nu gjort, i synnerhet som författaren utlovat en nydanande bild av Gyllenberg. Egentligen är väl det enda nya i presentationen av Gyllenberg att han lyfts fram i monografi-form med sitt namn i titeln.

Slutomdömet är trots allt positivt. Boken är sakligt skriven, men bra och lättläst. Någonstans berövas man dock själva biografiobjektet och jag har en känsla av att den här levnadsteckningen inte kommer att tilltala så många utanför de akademiska leden. Jag hade gärna sett att Nilzén försökt sig på en djupare beskrivning av Gyllenberg som person och på fler plan än det rent politiska. Boken är rikt illustrerad med porträtt av diverse fryntliga perukherrar och har en användbar förteckning med korta biografiska notiser om många av de i boken förekommande figurerna.

Oskar Sjöström

Patrik Winton, *Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 223. Uppsala: Historiska institutionen, 2006. (363 s.)

Gångse framställningar av frihetstiden har gjort gällande att politiken då organiserades inom ramen för ett framväxande parlamentariskt system i vilket två breda grupperingar, hattar och mössor, var de centrala aktörerna och därmed spelade en avgörande roll för politikens former och utfall. I vilken mån Sverige under perioden erhöll ett regelrätt partisystem har varit omtvistat; bedömningarna har i stor utsträckning bestämts av hur man har valt att definiera »partier». En springande punkt har varit om det frihetstida politiska systemet kan sägas ha karakteriserats av *partilänkande* organisationer med tongivande inflytande över frågor om statsfinanser och utrikespolitik.

Sverige hade under perioden förvisso ett politiskt system baserat på ståndrepresentation, inte partitillhörighet. Den historiska partiforskningen kan betraktas som en kritik mot forskning som tar detta slags representation för given och som betraktar systemet som i grunden statiskt. Det fanns emellertid andra ständsöverskridande organisationer och identiteter än de partibaserade grupperna. Såväl inom som mellan de fyra riksstånden fanns realiserade och orealiserade försök till alternativa organisationer och identifieringar. Inom adeln fanns olika grupper med vitt skilda politiska åskådningar i centrala frågor. De lägre grupperingarna hade ofta mer gemensamt med andra stånd än med det egna. Ståndssystemet utmanades också av ekonomiska och sociala förändringar vilka efterhand gjorde det allt mer otidsenligt. Inte minst den inflytelserika och växande kategorin ofrälse ståndspersoner signalerade systemets otillräcklighet.

Under frihetstidens sista skede sjuöskades också ett antal (på kort sikt misslyckade) försök att, inom ramen för ett reformerat privilegiesystem, stöpa om den politiska ordningen. Bland annat sökte de ofrälse stånden sig samman för att på så sätt skapa en effektiv motvikt till adeln. I dessa försök hamnade prästeståndet i en prekär situation: dess högre segment hade en socialt och materiellt gynnad ställning medan dess lägre strata hade mer gemensamt med bönder och borgare. Ståndets tvehägsenhet bidrog till att ståndrepresentationen fortlevde trots starka yttringar till förmån för ett tvåståndssystem (ofrälse och adel) vid tiden för Gustav III:s trontillträde. I övrigt kan noteras att helt andra sätt att kategorisera befolkningen – exempelvis genom Tabellverkets alltmer sofistikerade kartläggningsarbete – samexisterade med ständsberoende kategoriseringar av den politiska nationen. Den eventuella rollen för de frihetstida partibildningarna i denna förändringsprocess av den politiska praktiken ter sig alltså outredd.

I avhandlingen *Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766*, lämnar historikern Patrik Winton ett viktigt bidrag till forskningen om den frihetstida politiska ordningens utveckling. Han fokuserar dels på förändrade omständigheter, dels på förändrade sätt att organisera det politiska livet. Undersökningen omfattar tjuoårsperioden 1746–1766 och hans särskilda intresse rör den politiska organiseringen av prästeståndet, ett stånd som normalt inte står i forskningens centrum. Avhandlingen är ett gediget empiriskt arbete som, utan att frågor och resultat formuleras

polemiskt, har udden riktad mot de enklare varianterna av ovan nämnda »parti»-tes. Kanske får analysen av partiforskningstraditionen och dess brister en onödigt undanskymd plats.

Avhandlingen kan placeras i traditionen efter Fredrik Lagerroth, som med sin banbrytande avhandling *Frihetstidens författning* (1915) ville bryta med den dominerande tradition som nedsablat frihetstiden som partikåbllets opatriotiska tidevarv. Det var en bild som med stor framgång hävdats av Gustav III och hans propagandamakare inför, under och efter statskuppen 1772. Hos Lagerroth blev frihetstiden i stället det demokratiska Sveriges första guldålder. Wintons särskilda bidrag i det sammanhanget är att han detaljerat och på elegant prosa visar hur de politiska strategierna inom ett politiskt stånd förändrades och hur dess arbete gick i en allt mer protodemokratisk riktning, med fokus på offentlighet, upplysning och transparens.

Undersökningens empiriska fokus ligger på prästernas mobilisering avseende ekonomisk politik, särskilt frågor kring bankens och dess företrädares roll. De viktigaste slutsatserna rör dels hur den kyrkliga politiska organisationen förändrades under frihetstiden, dels hur en praktik baserad på korrespondens och möten inom ståndet (nätverk) kompletterades med en praktik baserad på mediernas redskap och logik (offentlighet).

Wintons undersökning visar på imponerande kunskaper, tydliga syften, klara resonemang och ett skickligt arbete med källmaterialet. Boken är också värdefull genom att den bygger på ett teoretiskt perspektiv som, enligt författaren, inbegriper en kombination av å ena sidan nätverksanalys och sociabilitet, å andra sidan det slags kontextuella idéhistoria som förknippas med Quentin Skinner och Cambridgeskolan. I de empiriska delarna är det dock nätverksanalysen – snarare än det idéhistoriska – med fokus på begreppsförändring, språkliga konventioner och ideologiproduktion, som dominerar. I sin empiriska form blir nätverksperspektivet – som väntat och helt legitimt – övervägande personhistoriskt i den mening att en politisk aktör beskrivs i termer av sin utbildning, karriär, familjerelationer, vänskapsband, korrespondentkrets och så vidare. Avhandlingen blir därmed, utöver mycket annat, ett värdefullt biografiskt inriktat verk där persongalleriet beskrivs i ljuset av den politiska och sociala utvecklingen under en viss period. Samtidigt kan det personhistoriska detaljarbetet i vissa avsnitt bli något av en prövning för läsare med större intresse för praktiker, organisering och identitetsfrågor än för varje specifik aktörs liv och leverne.

Winton utvecklar i inledningen ett internationellt perspektiv – med särskild uppmärksamhet på Storbritannien och dess 1700-tal – som också återknyts till mot slutet. Även om detta faller bort något i den löpande framställningen ter det sig som ett givet (och givande!) ämne för vidare forskning.

Vad gäller den kyrkliga organisationen fokuserar Winton särskilt på vad man kan kalla de interna nivellerande eller demokratiserande tendenserna inom prästeståndet som politisk organisation. Inom ramen för prästernas för-offentliga organisering kombinerades formaliserade institutioner (t.ex. präst- och kontraktsmöten) med mer informella interaktionssätt (t.ex. brevskrivning och middagar) för att strukturera ståndets arbete på regional och nationell nivå, inte minst avseende biskops- och riksdagsmannaval. En viktig aspekt i det sammanhanget är hur enskilda präster, för att främja kyrkliga och politiska karriärer, sökte stöd inte bara inom den kyrkliga ledningen utan även hos personer utanför ståndet, exempelvis bland riksråd och hovfolk. En politisk organisation som traditionellt byggde på en inom stiftet utarbetad hierarki blandades således upp med inflytande utanför kyrkan, med den konsekvensen att såväl kyrkliga tjänstemän inom stiftet som aspirerande riksdagsmän blev beroende av horisontella lojalitetsband. Ytterligare en tongivande förändring var att beslutsprocessen blev mer horisontell. Från riksdagen 1755–1756 fick kyrkoherdarna rätt att medverka i beslut om ledamöternas tillträde till ståndet, liksom i val av representanter till utskott och deputationer. Dessa rättigheter hade tidigare endast tillkommit biskopar och superintendenter. Under riksdagarna 1760–1762 och 1765–1766 ökade kyrkoherdarnas och kaplanernas inflytande både inom ståndet och inom centrala politiska organ såsom deputationer och utskott, däribland det sekreta. Prästeståndets politiska praktik kom på detta sätt att uppluckras i flera dimensioner. Analytiska begrepp som individualisering och sekularisering torde kunna belysa förändringen ytterligare.

Winton påpekar att för mobiliseringsprocessen var personliga band viktigare än ideologi. Prästerna organiserade sig som privatpersoner snarare än som politiska aktörer och utompolitiska intressen som kultur och vetenskap var tillsammans med släktskap och personliga förbindelser länge viktigare än ideologi. Men från och med riksdagen 1760–1762 började, enligt Winton, »det politiska innehållet [bli] allt viktigare för att mobilisera och koordinera politiska handlingar»

(s. 246). Under riksdagen 1765–1766 skedde ytterligare en skiftning, i och med att prästernas politiska mobilisering påverkades av idéer som cirkulerade i den politiska pressen och »bland allmänheten» (s. 293). Huruvida även politikens innehåll eller ideologiska riktning – till exempel inom den ekonomiska politiken eller kring principalatsfrågan – på ett mer fundamentalt plan påverkades av de förändrade praktikerna under perioden 1746–1766 faller inte inom ramen för Wintons studie, men sådana frågor torde utgöra ett naturligt nästa steg i forskningen. Sådana studier kunde med fördel göra en tydligare metodologisk koppling till den i avhandlingen underordnade frågan om begreppslig-språklig – och i enlighet med Cambridgeskolan därmed också ideologisk – förändring. Existerande och kompletterande forskning kring hur exempelvis begreppet »allmänheten» användes och värderades av frihetstidens präster kunde ha belyst förändringsprocessen ytterligare. En relaterad fråga om relationen mellan mobilitet, mobilisering och ideologisk förändring rör det faktum att prästeståndets elit så att säga förskingrades i och med dess söners adlande. Påverkade flödet från prästestånd till adelsstånd den ideologiska riktningen inom respektive stånd?

Vad gäller frågan om en övergång från mobilisering genom (personliga) nätverk till mobilisering genom offentliga media visar Winton på en förändring under den tjuogoårsperiod som behandlas. Förändringen, som framför allt inbegrep en breddning av deltagandet i de politiska diskussioner som en mer idébaserad offentlig opinionsbildning medförde, innebär enligt Winton att man på goda grunder kan ifrågasätta det partipolitiska perspektiv som utgör avhandlingens kritiska fokus. Winton påpekar i det sammanhanget att de präster han analyserat – och de är många till antalet – inte karakteriserade sig själva såsom anhängare till ett visst parti, utan snarare som medlemmar i nätverk och, från och med 1760–1762, allt mer som företrädare för olika idéer och uppfattningar för vilka stöd söktes bland »allmänheten». Forskningen om frihetstidens sista år har påvisat att ordet »parti» var ett negativt laddat begrepp ägnat att demonisera motståndare. Det användes även för att nedvärdera det frihetstida politiska systemet som helhet, genom att beskriva ett slags splittarat och ineffektivt system som åtminstone delvis kan förknippas med det republikanskt-demokratiska. Antiparlamentarisk kritik av detta slag är ett återkommande tema i den anti-demokratiska idéhistorien, från Hobbes i mitten av 1600-talet – under det engelska

inbördeskriget – till Carl Schmitt under Weimarrepublikens sista år. För svenskt vidkommande blir kritiken särskilt tydlig i den gustavianska retoriken kring statskuppen 1772, vilken resulterade i en radikal åtsnörning av den offentliga politiska diskussionen, ett förbud mot att använda ordet parti över huvud taget samt givetvis en försvagad ställning för riksdagen. Som noterades inledningsvis iscensattes även en systematisk beskrivning av frihetstiden som partistridernas tidevarv, en beskrivning som därefter sysselsatte flera generationer av politiker, författare och historiker. Patrik Wintons avhandling är tvivelsutan ett viktigt bidrag till historieforskningens empiriska analyser av frihetstiden som politiskt experiment.

Peter Hallberg

Jakob Christensson (red.) *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*, Stockholm: Bokförlaget Signum, 2007. (515 s.)

I Signums svenska kulturhistoria har turen nu kommit till den gustavianska tiden. Flertalet författare ägnar sig även åt det tidigare 1700-talet, och några har ansett sig föranledda att inleda med tillbakablickar på svenskt och europeiskt 1600-tal.

Bokens femton författare – Margareta Björkman, Carolina Brown, Jakob Christensson, Marie Clark Nelson, Jan Garnert, Eva Haettner Aurelius, Rainer Knapas, Anne Marie Leander Touati, Bo Lönnquist, Ingemar Oscarsson, Jessica Parland-von Essen, Kristiina Savin, Henrika Tandefelt och Andreas Önnersfors – ger genomgående läsvärda artiklar inom sina respektive forskningsfält. Bland titlarna återfinns sådant som sedan länge tillhör bilden av epoken: den engelska parken, romanläsningen eller en ny syn på barnet och barndomen. Ämnen som »Kärlek, kön och sexualitet» eller »Mode och skönhet» ter sig tydligt trendriktiga medan andra, som »Ljus och mörker», ger insikter av mer ovanligt och påtagligt slag.

Till de mest läsvärda artiklarna hör Henrika Tandefelts om den politiska kulturen och Jakob Christenssons om skvaller och rykten. Båda är också i högsta grad relevanta för varandra. Till förtjänsterna hos Tandefelt, Ingemar Oscarsson, Carolina Brown med flera hör deras vilja att förstå och förklara utifrån tidens och människornas egna värderingar och förhål-

landen. Hellre än att förfasa sig över snörliv eller en annan tids annorlunda definition av hygien betonar Brown att »bekvämligheten var snarare av social art än fysisk. Den uppstod när kropp och kläder koordinerade med de rådande idealen». Oscarssons diskussion av äldre tiders värderande historieskrivning på tal om tidens politiska polemiker är också väggörande.

Andreas Önnarfors betonar de tysksvenska förbindelsernas omfång och betydelse för skilda samhällsskikt under 1700-talet, inte minst det faktum att Sverige i över ett och ett halvt sekel styrdes av monarker från tyska furstedynastier. Denna insikt saknas hos vissa andra författare – exempelvis förbigår Rainer Knapas helt den betydelse de tyska parkerna hade för den »engelska parkens» genomslag och form i Sverige.

Kvinnors liv och villkor är ett återkommande tema. Jessica Parland-von Essen ger en levande bild av ideal och realitet i unga flickors uppfostran; flera än man kanske tror fick en gedigen utbildning i exempelvis språk, historia och litteratur. Kristiina Savin diskuterar bland annat kvinnors förhållande till språket – både så som det konstruerades av manliga auktoriteter och av kvinnliga motbilder. Här saknar jag dock (eftersom författaren inbegriper även frihetstiden) ett omnämnande av Vitterhetsakademien och Lovisa Ulrikas anspråk på inflytande över det svenska språkets och den svenska litteraturens utveckling. Christensson och Savin diskuterar även fördomandet av kvinnligt tal och informationsutbyte. Deras redogörelser är tänkvärda, men kunde kanske ha tagits ett steg längre: läsaren frågar sig varför ett så starkt fördomande var nödvändigt. En del av förklaringen bör ligga i det osäkra informationsläge som behandlas av Tandefelt, Christensson och Oscarsson: när många nyheter, inte minst i brännbara ämnen, spreds genom skvaller och rykten, var information en värdefull bytesvara som gav innehavaren makt och möjlighet att påverka eller rentav agera självständigt. Sådant borde som bekant vara förbehållet män, och det är således förklarligt att kvinnors samtal, informationsutbyte och kunskaper borde förringas och helst undertryckas helt och hållet, liksom män borde akta sig för att anförtro något av vikt åt en kvinna.

Förhållandet mellan kvinnor och språk aktualiseras också av romanläsningen. Jag får medge att jag inte riktigt uppfattar om Margareta Björkman är ironisk eller ej när hon fastslår att »mellan romanen och kvinnorna råder ett speciellt förhållande», men hennes artikel visar tydligt hur kvinnors romanläsande konstrueras som subjektivt och distanslöst. Till denna konstruktion

bidrog också Pehr Hilleströms och andra konstnärers framställningar av drömmande, läsande kvinnor. En sådan målning åtföljer texten som illustration men dess funktion inom konstruktionen kommenteras inte.

Förhållandet mellan retoriska/teoretiska konstruktioner och realiteter analyseras inte fullt ut i Björkmans artikel. Samma otydlighet återkommer på andra håll, både i texter och i presentationen av de bilder som illustrerar boken. När är »Kina» eller »perserna» en retorisk term använd för att definiera en kontrast till europeiska förhållanden, när en fullt utvecklad exotisk fantasi, och när en verklig plats som man söker vederhäftiga upplysningar om? Anne Marie Leander Touati understryker med all rätt det antika Greklands centrala betydelse för det senare 1700-talets svenska konstnärer. Hon tydliggör dock inte att detta »Grekland» för de flesta var en retorisk formel. De verkliga förebilderna för exempelvis Sergel och Louis Masreliez – som Margareta Nisser Dalman nyligen understrukt i sin avhandling *Antiken som ideal* (2006) – var den romerska antiken samt renässanskonsten.

I en samling artiklar kring ett så vitt tema som en tidsepok är det oundvikligt att det uppstår luckor i helhetsbilden. Gustav III:s krigsföretag omnämns av flera författare, men periodens kulturhistoria framstår som fredlig och civil. Med tanke på hur starkt det martialiska idealet levde kvar hos adel och kungahus (speglat inte minst i porträttkonst, uppfostran och yrkesval), och hur Sveriges krigiska historia redan präglade den nationella självuppfattningen ter sig helhetsintrycket här missvisande. Sammantaget är det dock en mycket informativ, välskriven och underhållande bild av det svenska 1700-talet som presenteras.

Merit Laine

Johan Cederlund, *Classical Swedish architecture and interiors 1650–1840*, London & New York: W. W. Norton & Co., 2006. (270 s.)

Sveriges äldre byggnadskultur har på senare tid uppmärksamats i en rad påkostade bilderböcker riktade mot en utländsk publik och med populärt hållna texter med varierande ambitionsgrad. Håkan Groth, Daniel Rey, Lars och Ursula Sjöberg är bara några av författarna (fotograferna onämnda). Man kan därför fråga sig om det föreligger behov av ytterligare tillskott till

praktboksgenren. Konsthistorikern Johan Cederlund – tidigare föreståndare för Uppsala universitets konstsamlingar, numera museidirektör för Zornsamlingarna i Mora – har dock en bred vetenskaplig förtrogenhet med ämnet och hans bok skiljer ut sig genom att ha ett mer heltäckande perspektiv och en genomgående syntetiserande återkoppling till forskningen. Där många av de andra böckerna mestadels är katalogartade objektbeskrivningar låter Cederlund stilepokerna bilda strukturen med byggnaderna som åskådningsexempel. Ambitionsnivån känns därför högre och boken bör kunna fungera som introduktion för intresserade läsare även på en mer avancerad nivå.

Boken – som, så vitt framgår, tillkommit i nära samarbete med översättaren och konstvetaren Lani Summerville-Sternerup – ger en allmän exposé över svensk byggnadskonst i offentlig och kyrklig regi samt i högreståndskretsar från mitten av 1600-talet till Karl Johan-tidens slut. Adjektivet *classical* i titeln skall förstås i en allmänspråklig betydelse och inte som »klassicistisk». Det som behandlas är alltså centrala byggnadsverk i Sveriges arkitekturhistoria, oavsett om formspråket varit antikinspirerat eller inte. Urvalet är på traditionellt vis geografiskt begränsat till dagens Sverige, inte det historiska. Den folkliga byggnadskonsten saknas helt liksom stads- och fästningsbyggande. Det senare är desto mer anmärkningsvärt eftersom de militära anläggningarna svalde en betydande, rentav dominerande del av de offentliga byggnadsutgifterna. Därtill fungerade de militära konstruktionerna och kronans ingenjörer tidigt och länge som ett förmedlande led mellan skolarkitektur och folklig byggnadskonst.

Boken inleds med en relativt omfattande historisk översikt, kanske nyttig för en utländsk publik. Därefter behandlas byggnadsstilarna kronologiskt i var sitt kapitel: barock, senbarock, rokoko, nyklassicism, empiri. De nytagna fotografierna – goda men inte mästerliga – utgör huvuddelen av illustrationsmaterialet, men kompletteras av planer och samtida byggnadsritningar.

I Sverige uppvissade arkitektur, rumsinredning och konsthantverk en relativ enkelhet i jämförelse med de utländska förlagorna. Traditionellt har detta förklarats med den svenska fattigdomen, men i dagens hyllningslitteratur framställs det gärna som ett medvetet estetiskt val. Konstaterandet har närmast karaktären av försanthållande och jag har aldrig sett det övertygande belagt med referenser till konstnärernas egna utsagor. Detta gäller även Cederlunds framställning. Exempelvis Sturefors' enkla yttre förklaras som en medveten reak-

tion mot de tidigare barocka byggnadsexcesserna (s. 96). Omdömet är enbart ett antagande och man får betänka att även den svenska högbarockens franskinspirerade lantpalats – Mälsåker, Rosersberg, Salsta, Sjö – med flera – har en betydligt mer återhållen relief och plastik än sina förlagor. Vad det skulle handla om är alltså en förenkling av en förenkling. Till saken hör ju också att många av dessa byggnader hade en avsevärt rikare skulptural utsmyckning på ritningarna än vid genomförandet. Pengabristen bör därför inte helt räknas bort bland förklaringsfaktorerna.

Det som ännu saknas i den växande arkitekturhistoriska bokfloran är en genomförd internationell komparation som kombinerar de estetiska analyserna med socio-ekonomiska undersökningar. De senare aspekterna har uppmärksammats på nationellt plan av exempelvis Göran Ulväng i Sverige och Steen Estvad Petersen i Danmark. Nu är ju Cederlunds bok en populär översikt som vill ge en sakkunnig introduktion till ett stycke svensk arkitekturhistoria för en utländsk läsekrets. Därför är det naturligtvis orättvist att föreskriva honom ett mer ambitiöst projekt som dessutom skulle ha krävt en stor mängd grundforskning. Men mot bakgrund av Cederlunds expertis och eftersom det är just en översikt som redan tillåter sig en del spekulationer hade jag ibland önskat att associationerna vidgats än mer.

Trots avgränsningen till dagens geografiska Sverige finns vissa ansatser till att behandla landets arkitektoniska återexport. Exempelvis upprepar Cederlund den gamla uppfattningen att det franska slottet Roissy, nedbränt under revolutionen, skall ha varit Nicodemus Tessins d.y:s enda genomförda projekt av hans många utländska beställningar. Den franske arkeologen Jean-Yves Dufour har dock övertygande visat att denna ombyggnad aldrig genomfördes. Också detta Tessinprojekt, en utvidgad variant av Steninge, stannade på ritbordets.

För en någorlunda orienterad svensk läsare ger Cederlunds bok inte mycket nytt – och det är knappast dess syfte. Den som vill förse en utländsk läsare med en initierad och pålitlig översikt över denna betydelsefulla epok i svensk arkitekturhistoria skall dock rekommendera Cederlunds bok. Det är tveklöst det bästa sammandrag på engelska som i dag finns att tillgå.

Jonas Nordin

Susanna Scherman, *Marieberg och 1700-talets kakelugnar* (diss.), Örebro: författaren, 2007. (345 s.)

På Kungsholmen i Stockholm låg en gång Mariebergs porslinsfabrik. Dess historia är kort. År 1758 grundades fabriken av hovtandläkaren Johan Eberhard Ehrenreich, vilken ledde företaget till 1766. Därefter övertogs ledningen (förmodligen) av fransmannen Pierre Berthevin, vars egentliga funktion var verkmästare. Bara något år senare var det Johan Liljencrantz som beklädde direktörsposten, och 1769 efterträddes denne i sin tur av Henrik Sten. År 1782 var fabriken saga all. Då såldes den till Rörstrands porslinsfabrik varefter den överlevde några år med tysken Philip Anders Schirmer som verkmästare. År 1788 lades verksamheten ned.

Under sin trettioåriga historia framställde Mariebergsfabriken högklassig keramik, inledningsvis i synnerhet fajanser. De pjäser som rönt särskild berömmelse är kakelugnarna, så välkända att de i dagligt tal ofta har kommit att kallas för »Mariebergare». Men hur ser sådana kakelugnar egentligen ut? Och hur stor var produktionen?

Redan tidigt skapades bilden av Mariebergs-kakelugnen som något mycket sällsynt och dyrbart; ett ljust gods minutiöst bemålat med rosor i klara färger. I fråga om utseendet är denna bild inte alls missvisande, det finns många gräddvita ugnar med perfekt glasyr och blomstermåleri i emaljfärger. Emellertid finns det ännu fler som är långt ifrån perfekta. Det kan Susanna Scherman konstatera i sin doktorsavhandling, *Marieberg och 1700-talets kakelugnar*. Därmed reviderar hon den vedertagna föreställningen och ger läsaren en mer nyanserad, och korrekt, bild av hur en Mariebergare ser ut. I detalj redovisar hon hur en kakelugn från denna fabrik är beskaffad, något som bland annat görs genom jämförelser med Rörstrands produkter.

Ett av Schermans syften är att kartlägga omfattningen av produktionen vid Mariebergsfabriken. Frågan har varit omdiskuterad och uppfattningarna pendlat mellan extremer. På stilkritiska grunder har Marieberg under vissa tider tillgodoräknats alla vackra kakelugnar som producerades under 1700-talets senare hälft, vilket skulle tala för att tillverkningen var mycket omfattande. Samtidigt har bara ett fåtal ugnar kunnat räknas som säkert kända Mariebergskakelugnar, vilket har lett till ett motsatt antagande. En åsikt som upprepas i 1900-talslitteraturen är att fabriken bara framställde ett trettiotal ugnar. Scherman visar att denna

diskrepans ytterst beror på bristfälliga kunskaper om vad som egentligen kännetecknar en äkta Mariebergare. Hennes forskning ger vid handen att en kontinuerlig tillverkning av kakelugnar ägde rum under närmare tjugo år, och i sin bok presenterar hon ett nittiotal verk som hon attribuerar till Mariebergsfabriken. Sannolikt har det funnits fler ändå, resonerar Scherman, och syftar då på sådana som kasserats eller försvunnit. Det må så vara, men här saknar man dem inte. Fler än hundra kakelugnar, såväl kända som aldrig tidigare kartlagda, från Mariebergs och Rörstrands porslinsfabriker diskuteras i detta arbete. Scherman presenterar dem också i en rikt illustrerad katalog, i många fall med detaljbilder som ökar förståelsen för deras särart.

I centrum för Schermans avhandling står givetvis Mariebergaren men hon behandlar även kakelugnen som sådan, inledningsvis med en kort historik. I ett första kapitel blir läsaren bekant med kakelugnsmakarna och deras villkor, med kakelugnarnas utformning under olika epoker, med den tekniska utvecklingen och med näringspolitikens inverkan på produktionen. Scherman fokuserar av naturliga skäl på Mariebergsfabriken men presenterar också andra keramik- och fajansfabriker, i första hand den redan nämnda Rörstrandsfabriken men även sådana som låg »i provinsen», det vill säga i Stralsund, Pålsvä, Växjö och andra orter. Läsaren blir varse att det handlat om en omfattande tillverkning och det är bra att Scherman, där det är möjligt, berättar vart ugnarna levererades. Att många ugnar beställdes till de kungliga slotten kunde man som läsare kanske ha förutsett, men inte att efterfrågan var fullt så stor som den var. Begärligheten belyser Scherman med en uppgift från 1724 om att alla anställda på Drottningholms slott hade rätt till en kakelugn! Scherman drar slutsatsen att samma förhållande kan ha gällt på Stockholms slott, dit hon finner att kakelugnsmakarna levererade åtskilliga av sina alster.

Som läsare blir man omedelbart intresserad. Scherman har en berättarglädje och ett sätt att uttrycka sig som ger liv åt alla fakta utan att arbetet för den skall förlora sitt seriösa syfte. Man blir snabbt hemmastadd i ämnet och lockas att fortsätta läsningen. De inledande kapitlen är föredömligt väldisponerade och lättlästa.

Scherman kommer snabbt fram till sin presentation av Mariebergsfabriken och här får man ta del av ett i sanning spännande äventyr! Johan Eberhard Ehrenreich, Mariebergs grundare, får nog kallas för en mångsysslare och kanske också äventyrare. Scherman berättar att han ursprungligen hade kommit till Sverige

från Tyskland för att arbeta som Fredrik I:s hovtandläkare, men att han efter dennes död fick söka sig andra sysslor. Hans första arbete blev jordbruket. Ehrenreich ville genomföra agrikulturella experiment, och tur var kanske att dessa försök inte blev så lyckade. År 1758 insände han i stället en ansökan till Kungl. Maj:t om att få starta en porslinsfabrik. Han hade lämnat prover på porslin och fajans, och eftersom de var av »god beskaffenhet» fick han sitt tillstånd. Emellertid erhöll han inte de ekonomiska anslag han ansökt om – detta trots att han, som Scherman beskriver det, försökte argumentera med tidens patriotiska och storvulna retorik. Ehrenreich fick alltså själv försöka hitta finansierare till sitt vidlyftiga projekt, vilket förstas var en riskabel satsning. Han lyckades dock och i oktober 1758 kunde fabriken börja byggas på egendomen Marieberg.

Redan i april året därpå var tillverkningen igång med 60 personer i arbete. Några år senare skulle de vara över 160, och förmodligen hade Ehrenreich för avsikt att redan då anställa ännu flera arbetare. Dessa skulle komma att behövas eftersom han, enligt Scherman, planerade att göra fabriken gigantisk och eftersom en enda stor fajansugn sysselsatte 150 till 200 personer när den drevs med »tillräckelig styrka».

Emellertid skulle det dröja innan verksamheten på Marieberg kunde utökas vidare. Till den spännande upptakten hör nämligen också att fabriksanläggningen drabbades av en förödande brand efter bara något år. Ehrenreich fick därför en andra gång, och med lyckosam utgång, söka hugade finansierare. Här skall inte Schermans uppgifter om Mariebergs vidare öden återberättas. Det skall bara sägas att produktionen med åren drevs upp till ett väldigt omfång samt att Ehrenreichs felkalkyleringar ledde till en förtida sorti. Värt att nämna är också att Scherman, utöver att redovisa fabriken historia, redan i detta kapitel ger läsaren några första uppgifter om de kakelugnar som levererades därifrån. Scherman kittlar läsarens nyfikenhet, och det är en hållning som hon behåller genom hela boken – lyckligtvis, får man kanske tillägga. Ett så faktaspäckat arbete som detta kunde ha riskerat att bli tungt och svårtillgängligt. I stället läggs uppgift till uppgift på ett mycket pedagogiskt vis, och som läsare får man en känsla av delaktighet. Man liksom följer med Scherman på upptäcktsfärden.

Efter historiken är det så dags för en bestämning av Mariebergaren. Scherman inleder med en beskrivning av kakelugnens kvalitet. För att nämna några av alla hennes forskningsresultat menar hon, att speciellt för Mariebergaren är godsets gula färg och den högkva-

litativa glasyren. Den ljusa färgen, konstaterar hon, beror på den ringa andel kalk som leran innehöll. Glasyren varierar. På kakelugnar som dekorerades med emaljfärger är den mycket vit, ibland skiftar den i rosa. Andra ugnar dekorerades i så kallade starkeldsfärger (genom en bränningsprocedur som beskrivs på annat håll i boken). Dessa ugnar har en mera gråaktig glasyr och nästan alltid är de också gråprickiga. Redan här kan Scherman alltså revidera den vedertagna föreställningen om Mariebergaren. Man kan inte räkna med att den skall ha en gräddvit glasyr. Den kan lika gärna vara gråaktig, pärlgrå eller rentav ljusblå.

Mera säkert visar sig vara att beakta vilka olika kakelugnsmodeller som förekom. Här kan Scherman konstatera att Mariebergfabriken höll sig till den redan etablerade svenska traditionen. När det gäller den övriga tillverkningen berättar hon att ledningen var angelägen om att hänga med i utvecklingen; man hämtade gärna modeller från utlandet och kopierade dem. Men när det gäller kakelugnarna tycks endast två typer ha producerats: den runda modellen och den flata med skänkhylla, avfasade hörn samt krön med bäge och mussla. (Den senare beskrivs som en modell som togs fram i samband med slottsbygget i Stockholm och som sedan 1750-talet hade använts som mästestycke av de kakelugnsmakare som var anslutna till skräet.) Utöver dessa modeller lanserades mot århundradets slut även den så kallade kolonnkakelugnen. Av denna modell finns dock endast ett känt exemplar från Mariebergfabriken, nämligen den kakelugn som står i salen på Sturehovs slott strax utanför Stockholm.

Också i ett annat avseende visar Scherman att bestämningen kan göras rätt så entydig: en kakelugn från Mariebergfabriken är oftast dekorerad med blomstermotiv. Dekoren, förstär man, har varit en viktig infallsvinkel för Scherman vid bestämningen. Hon poängterar att kakelugnen var en del av inredningen vid den aktuella tiden och att den, i egenskap av värmekälla, ofta ställdes i fokus för intresset. Blomstermotiv är alltså en detalj att ta fasta på när det gäller bedömningen av Mariebergaren, och det fanns många olika dekorer att välja mellan. Bland dem, lyfter Scherman fram enkla vallmomotiv och rosor. Dock fanns även andra blomstermotiv som var omtyckta, och dessa redovisas också generöst. I en mening får det ses som en självklarhet att ingen enda detalj lämnas ogranskad – Schermans avsikt är ju att bestämma Mariebergfabriken mest kända produkt. Återigen imponeras jag av den ambitiösa forskningsinsatsen, och med fortsatt

nyfikenhet bekantar jag mig med de övriga motiv som användes som kakelugnsdekor – allt från kineserier, herdemotiv och klassiska ruiner till de mindre vanliga, emblematiske bilderna.

Scherman lämnar ingenting åt slumpen. Sedan hon omsorgsfullt behandlat de delar av kakelugnen som syns utåt, fortsätter hon till kakelugnens inre, det vill säga till själva materialet och kakelugnarnas olika konstruktion. Här får läsaren bekanta sig med ugnens olika delar, med rålerans beskaffenhet och med innehållet i glasyren. I fokus för Schermans granskning står lerans sammansättning, som var väsentlig för det färdiga ler-godsets kvalitet, hållfasthet och färg. I Sven Rinmans Bergverkslexikon från 1788–1789 finner hon upplysningar om vad samtiden visste om olika lerors beskaffenhet. Men för Scherman är detta inte nog. Hennes attribuerande forskningsarbete kräver mer precisa uppgifter om lerans sammansättning, och därför har hon låtit göra en teknisk undersökning av fyra prover från kakelugnar som ingår i undersökningen, två från Marieberg och två som hon attribuerar till Rörstrand. Denna utredning har gjorts av Ole Stilborg vid Keramiska forskningslaboratoriet i Lund och visar i sammanfattning att det finns en klar och tydlig skillnad mellan de kakel som antagits komma från Marieberg respektive Rörstrand, både vad gäller utförandet och kvaliteten i godset och glasyren. Värt att nämna tycker jag också är att Scherman inte enbart presenterar nya uppgifter om godset från Mariebergfabriken. Hon finner till exempel en kakeltillverkning av gulbrännande lera från Rörstrand som tidigare har varit obeaktad i litteraturen. Bara när det gäller glasyren blir Scherman mera färdig. Hon kan inte redovisa dess exakta sammansättning – men det är inget förbiseende. Sannolikt var den mästarens egen bevarade hemlighet. Däremot kan hon konstatera att Mariebergs glasyr tidvis var bättre än Rörstrands, vilket berodde på en mer omsorgsfull procedur vid tillredningen.

När man kommer till bokens sista kapitel tycker man sig som läsare vara fullständigt hemma i Schermans ämne, och det är en klok uppläggning att först här redovisa den omfattande inventering som gjorts och diskutera den information som det mödosamma fältarbetet givit. Nu är det alltså kakelugnarna själva som får tala, och i detta Schermans avslutande kapitel är det några »sakra» Mariebergare som valts ut för att grundligen undersökas och beskrivas. Dessa ugnar utgör emellertid bara utgångspunkten för Schermans inventering. Hon har ägnat samtliga ugnar

ett genomgripande studium, alltså även dem som ingår i den tidigare nämnda katalogen. Scherman har mätt upp dem alla, ritat av dem och ingående studerat dem i fråga om material och utförande. Godset, glasyren, färgen, dekoren, kaklets former och karakteristiska dekor-detaljer, även kakelugnens uppbyggnad och placering i rummet har noga granskats av Scherman.

Resultatet av all denna möda är att Scherman kan precisera vad som kännetecknar en Mariebergare och också fastställa omfattningen av produktionen vid fabriken. Den var varken var så stor eller så begränsad som tidigare forskning velat indikera. En av bokens verkliga förtjänster därutöver är att kakelugnen som sådan får en grundlig behandling och läsaren bibringas en grundlig kunskap om den som objekt. Man behöver inte vara specialintresserad av just Mariebergare för att ha behållning av denna bok. En annan förtjänst är givetvis de vidare attributionsmöjligheter som är resultatet av Schermans forskning. Ett stort antal kakelugnar har hon kunnat tillskriva rätt fabrik, tidigare okända Mariebergare har kommit i dagen, och med de fakta som nu föreligger finns kanske ännu fler att (åter)upptäcka. Öviktigt är inte heller att Scherman bidrar med kunskap om andra kakelugnstillverkare. Utöver kakelugnar med proveniens och sådana som tillskrivits Mariebergs porslinsfabrik behandlas här, under en egen rubrik, kakelugnar av annan tillverkning.

Om något mer skall sägas om själva katalogen, så kan det sägas kort: liksom arbetet i övrigt är den imponerande. Varje avsnitt inleds med en kort presentation av den ifrågavarande ugnen och dess lokalisering. Därpå följer kataloguppgifterna, en sammanfattning med författarens kommentarer samt referenser. Här skall tilläggas att katalogen, liksom boken i sin helhet, är både informativ och vackert illustrerad. Ännu en gång finns det anledning att strö rosor över Scherman. Utöver faktauppgifterna står hon nämligen för många av illustrationerna. I rättvisans namn skall dock även fotografen Michael Perlmutter ha en eloge liksom bokens formgivare Bengt Serenander. Även om forskningsresultaten talar för sig själva, tror jag säkert att intresset för ett ämne ökar när det, som här, presenteras i en välgjord estetisk form. Susanna Scherman kan känna sig mer än nöjd. Det här är ingen bok som inbjuder till att stå dammig i bokhyllan. Jag är viss om att den blir flitigt använd av forskarkollegor och tror att den också kan tilltala en bredare läsekrets.

Thérèse von Lampe

Verksamhetsberättelse 2007

Sällskapet för 1700-talsstudier har under verksamhetsåret 2006 haft ett årsmöte och tre styrelsemöten.

Årsmötet ägde rum den 3 april 2006 på Gustavianum i Uppsala. Följande personer valdes att ingå i styrelsen: Hans Helander, ordförande, Margareta Björkman, vice ordförande, Mattias Legné, skattmästare, Krister Östlund, sekreterare, Urban Örneholm, web-ansvarig, Jonas Nordin, redaktör för årsboken, Maria Cavallin, Carola Nordbäck samt Anna Cullhed. Under Mattias Legnérs vistelse utomlands har Birgitta Berglund-Nilsson godhetsfullt accepterat att återta sin position som skattmästare.

Efter årsmötesförhandlingarna föreläste fil.dr. Krister Östlund över ämnet »Disputationsväsendet under 1700-talet, exemplet Johan Ihre».

Den 19 maj 2006 arrangerades ett promenadseminarium i Hagaparken. Under sakkunnig ledning förevisades miljöer som delvis är stängda för allmänheten. De platser som besöktes var Turkiska kiosken och Gamla Haga, Koppartälten med parkutställningen samt Pavieljongen och slottsruinen. Ciceroner var slottsarkitekten Erik Langlet, historikern Jonas Nordin samt konsthistorikerna Mikael Ahlund, Stina Odlander Haubo och Margareta Nisser Dalman.

Den 25 november 2006 genomfördes för nionde året i rad den så kallade Forskningsfronten, ett arrangemang där nydisputerade forskare presenterar sina avhandlingar. Detta ägde som vanligt de senaste åren rum på Börshuset i Stockholm och fyra nyblivna doktorer i ämnena historia, konsthistoria och latin berättade om sina avhandlingar.

I Uppsala har Marie-Christine Skunckes tvärvetenskapliga 1700-talsseminarium som vanligt samlat många åhörare.

Sällskapets hemsida med adress www.1700-tal.se har varit igång under hela året och successivt genomgått förbättringar och tillägg.

Sällskapets årsbok *Sjuttonbunderatal* för 2006/2007 utkom som planerat i maj 2007 under redaktörskap av Jonas Nordin. Temat för

detta års utgåva var »Tro och vetande».

För närvarande uppgår antalet medlemmar till ungefär 200, till detta kommer sex hedersledamöter.

Uppsala den 24 mars 2007

Krister Östlund, sekreterare

Styrelse 2007

Hans Helander, ordförande, Institutionen för lingvistik och filologi, Uppsala universitet
Thomas Kaiserfeld, vice ordförande, Avd. för teknik- och vetenskapshistoria, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm

Krister Östlund, sekreterare, Handskrifts- och musikenheten, Uppsala universitetsbibliotek
Mattias Legné, skattmästare, Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet

Jonas Nordin, årsskriftsredaktör, Kungl. Biblioteket, Stockholm

Urban Örneholm, web-ansvarig, Institutionen för lingvistik och filologi, Uppsala universitet
Anna Cullhed, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

David Dunér, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet

Carola Nordbäck, Religionsvetenskap, Åbo Akademi

Sabrina Norlander, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet

Rickard Melkersson, extra adjungerad ledamot, Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet

Valberedning

Bo Lindberg (sammankallande)

Marie-Christine Skuncke

Revisorer

Lili-Ann Aldman (ordinarie)

Benny Jacobsson (ordinarie)

Sigun Dafgård (suppleant)

Medlemmar

AHLUND, Mikael, Hölö
AHLAND, Åsa, Stockholm
ALDMAN, Lili-Anne, Uppsala
ALM, Mikael, Uppsala
ALMER, Tore, Hassleholm
AMELIN, Olov, Stockholm
ANDERBERG, Kungälv
ANDERSSON, Gudrun, Uppsala
ANKARCRONA, Anita, Stockholm
BARUP, Kerstin Edström, Lund
BENGTSSON, Eva-Lena, Uppsala
BENGTSSON, Staffan, Stockholm
BENNICH-BJÖRKMAN, Bo, Uppsala
BERGGREN, Maria, Uppsala
BERGLUND-NILSSON, Birgitta, Västra Frölunda
BERGSTRÖM, Carin, Stocksund
BERGSTRÖM, Cecilia, Uppsala
BEYER, Marianne Molander, Göteborg
BJÖRKMAN, Margareta, Sigtuna
BJÖRKMAN, Sven, Sigtuna
BJÖRNSSON, Anders, Kista
BLOMKVIST, Magnus, Stockholm
BOHLIN, Peter, Enske
BOISEN, Peter, Stockholm
BORGENTALK, Björn, Stockholm
BROBERG, Gunnar, Lund
BUCHT, Bergljot Krohn, Stockholm
BURMAN, Carina, Uppsala
BÅTH, Katarina, Uppsala
CARENFELT, Birgitta, Stockholm
CEDERLÖF, Gunnel, Örsundsbro
CHRISTENSSON, Jakob, Bromma
CLAÉSSON, Dick, Göteborg
CULLHED, Anna, Uppsala
DAFGÅRD, Sigun, Stockholm
DAHL, Eva-Lena, Marstrand
DAHL, Per T. H., Kalmar
DAHLBERG, Gunilla, Lund
DAHLGREN, Stellan, Uppsala
DALHEDE, Christina, Göteborg
DANIELSSON, Ing-Mari, Sundsvall
DIXELIUS, Olof, Lidingö
DUNÉR, David, Lund
EDLING, Marta, Solna
EDSTRÖM, Mats, Lund
EHNQVIST, Claire, Göteborg
EHRENSVÄRD, Ulla, Stockholm

EKLUND, Lena, Sollentuna
EKERMANN, Jan, Norrköping
EKMAN, Stefan, Göteborg
ELIASSON, Sabrina Norlander, Uppsala
ENGDAHL, Horace, Stockholm
ERICSSON, Birgitta, Stockholm
ERIKSSON, Nils, Göteborg
ESSMAR, Carl Håkan, Djursholm
FORS, Hjalmar, Hägersten
FORSELIUS, Tilda Maria, Hässelby
FORSELL, Bo, Stockholm
FRANKS, Jeremy, Kareby
FRÄNGSMYR, Carl, Uppsala
FRÄNGSMYR, Tore, Uppsala
FÄLTMAN, SUZANNE, Uppsala
GADD, Carl Johan, Sollebrunn
GRANBERG, Gunnar, Uppsala
GUSTAFSSON, Lars, Uppsala
GUSTAFSSON, Larisa Oldireva, Skövde
GYLLENHAAL, Olle, Mölndal
GÖRANSSON, Anita, Uppsala
GÖRANSSON, Elisabet, Lund
HAGELIN, Ove, Stockholm
HAMMARLUND, Bo, Stockholm
HAMMARSKIÖLD, Britt-Marie, Kalmar
HANNESDÓTTIR, Göteborg
HANSÉN, Iah, Göteborg
HANSSON, Stina, Göteborg
HARNESK, Helena, Uppsala
HAUBO, Stina Odlander, Drottningholm
HEDWALL, Lennart, Bromma
HEIDNER, Jan, Stockholm
HELANDER, Hans, Uppsala
HELDT, Johan, Uppsala
HELLERSTEDT, Andreas, Lidingö
HELLSTRÖM, Pär, Uppsala
HENRIKSSON, Paula, Uppsala
HJERN, Olle, Stockholm
HJORTBERG, Monica, Lundsbrunn
HYTTSTEN, Hans, Insjön
IHALAINEN, Pasi, Jyväskylä, Finland
ISAKSSON, Anders, Stockholm
IVARSDOTTER, Anna, Uppsala
JANSSON, Karin Hassan, Uppsala
JESPERSON, Maths, Malmö
JOELSSON, Eva, Hägersten
JOHANNISSON, Karin, Uppsala
JONSELL, Bengt, Uppsala
JONSSON, Inge, Saltjö-Duvnäs

JÖNSSON, Anne-Mari, Uppsala
 KAISERFELD, Thomas, Stockholm
 KARLSSON, Eva-Lena, Uppsala
 KARLSSON, Åsa, Enskede
 KÖLVING, Ulla, Ferney-Voltaire, Frankrike
 LAINE, Merit, Älvsjö
 von LAMPE, Thérèse, Lidingö
 LANDEN, Leif, Bjärred
 LANGE, Sven, Enebyberg
 LARSSON, Bengt, Stockholm
 LARSSON, Jan, Lund
 LEFFLER, Yvonne, Göteborg
 LEGNÉR, Mattias, Gotlands Tofta
 LEKEBY, Kjell, Farsta
 LETTEVALL, Rebecka Nilsson, Stockholm
 LEWENHAUPT, Tonie, Rydebäck
 LINDH, Lars, Uppsala
 LIND, Peter, Uppsala
 LINDBERG, Anna Lena, Lund
 LINDBERG, Bo, Göteborg
 LINDELL, Gert, Stockholm
 LINDÉN, Anna Kristina, Lund
 LINDGÄRDE, Valborg, Bjärred
 LJUNG, Stina Ekerman, Göteborg
 LOSMAN, Arne, Lidingö
 LUNGGREN, Anders, Uppsala
 LUNDQVIST, Lars, J., Stockholm
 LUNDQUIST, Neita, Uppsala
 LÖNNROTH, Lars, Göteborg
 LÖWENDAHL, Marie, Linköping
 MAGNUSSON, Marianne, Lidingö
 MANSÉN, Elisabeth, Stockholm
 MATTSSON, Annie, Uppsala
 MELADER-MARTTALA, Ulla, Uppsala
 MELÉN, Margareta, Uddevalla
 MELKERSSON, Rickard, Göteborg
 MÜLLER, Leos, Uppsala
 NELL, Jennie, Järfälla
 NIBELIUS, Folke, Stockholm
 NILSSON, Ann-Marie, Uppsala
 NILSSON, Bengt, Linköping
 NOLIN, Catharina, Bromma
 NORDBÄCK, Carola, Sundsvall
 NORDIN, Jonas, Stockholm
 NORDIUS, Janina, Göteborg
 NORMAN, Hans, Uppsala
 NYBERG, Kenneth, Göteborg
 NYQVIST, Lars, Stockholm
 NYSTRÖM, Eva, Uppsala
 OGDEN, Daniel, Uppsala
 OHLIN, Barbro, Göteborg
 OLAUSSON, Magnus, Stockholm
 OLIN, Martin, Stockholm
 OLSSON, Bernt. N., Helsingborg
 OSKARSSON, Ingemar, Lund
 PETERSON, Kjell, Lidingö
 PETERSON, Sonya, Uppsala
 PETRI, Sten M., Stockholm
 POLSA, Virve, Nacka
 RANGSTRÖM, Lena, Stockholm
 REHNSTRÖM, Mats, Stockholm
 RIDDERSTAD, Per S., Lund
 RIMM, Stefan, Uppsala
 de ROBELIN, Roger, Stockholm
 ROGSTRÖM, Lena, Stockholm
 ROSELL, Johan, Stockholm
 RYBERG, Anders, Bromma
 RYDÉN, Bo, Öregrund
 RYDÉN, Göran, Uppsala
 RYMAN, Björn, Uppsala
 SAHLIN, Gunnar, Sollentuna
 SÁRKÁNY, Tamás, Stockholm
 SAVIN, Kristiina, Lund
 von SCHÉELE, Adam, Huskvarna
 SELLBERG, Erland, Stockholm
 SENNEFELT, Karin, Hägersten
 SEVERIN, Göran, Gävle
 SJÖBERG, Natacha Borzee, Göteborg
 SJÖSTRÖM, Ingrid, Enskede
 SKANDINAVISKA SWEDENBORGSSÄLLSKAPET
 SKUNCKE, Marie-Christine, Uppsala
 STENBERG, Göran, Stockholm
 STIFTELSEN DROTTNINGHOLMS TEATERMUSEUM
 STIFTELSEN TEKNISKA MUSEET
 SWAHN, Sigbrit, Limhamn
 SÖDERPALM, Kristina, Göteborg
 SÖRLIN, Sverker, Stockholm
 TANDEFELT, Henrika, Helsingfors, Finland
 TATTIL, Thomas, Uppsala
 TEGEN, Martin, Stockholm
 TOBÉ, Erik, Uppsala
 TOLL, Christopher, Stockholm
 TOTTIE, Thomas, Uppsala
 TYDÉN-JORDAN, Astrid, Lidingö
 ULFVEBRAND, Hans N. A., Västerås
 ULVÄNG, Göran, Vänge
 VELICU, Adrian, Frillesås

WIDMARK, Gun, Uppsala
WILLÉN, Marcus, Örebro
WINTON, Patrik, Uppsala
ZILLÉN, Erik, Lund
ÅKERMAN, Susanna, Stockholm
ÖHRBERG, Ann, Stockholm
ÖRNEHOLM, Uppsala
ÖSTLUND, Krister, Uppsala

Medverkande i denna årgång

Fil. dr Anna Cullhed, f. 1966, forskare vid Svenska Akademien, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.

Professor Göran Rydén, f. 1959, Institutet för bostads- och urbanforskning, Uppsala universitet.

Professor Ingi Sigurðsson, f. 1946, Historiska institutionen, Háskóla Íslands.

Fil. mag. Oskar Sjöström, f. 1979, doktorand, Historiska institutionen, Stockholms universitet.

Professor Marie-Christine Skuncke, f. 1951, Litteraturvetenskapliga institutionen/SCAS, Uppsala.

Fil. dr Henrika Tandefelt, f. 1972, forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.

